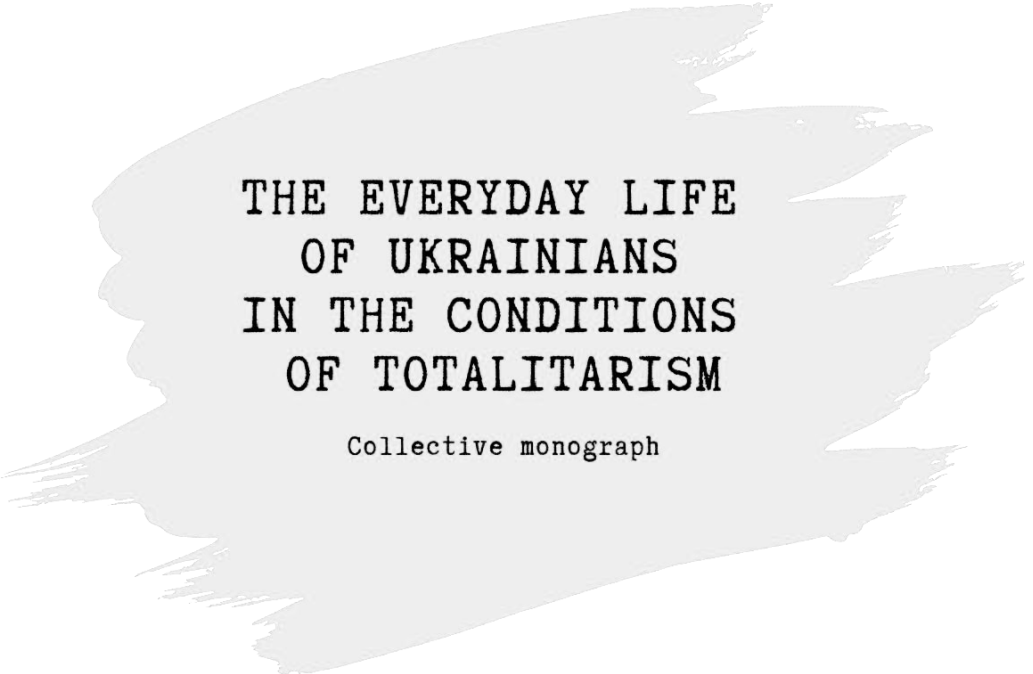

ПОВСЯКДЕННЯ
УКРАЇНЦІВ
В УМОВАХ
ТОТАЛІТАРИЗМУ

колективна монографія

Полтава - Poltava

2023

THE EVERYDAY LIFE
OF UKRAINIANS
IN THE CONDITIONS
OF TOTALITARISM

Collective monograph

УДК 394(=161.2):321.64(47+57)

П 42

Рекомендовано до друку

Вченою радою

Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

(протокол № 3 від 28 вересня 2023 р.)

Рецензенти:

Людмила БАБЕНКО – докторка історичних наук, професорка, професорка кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Ірина ПЕТРЕНКО – докторка історичних наук, професорка, професорка кафедри педагогіки та суспільних наук Полтавського університету економіки та торгівлі.

П 42 Повсякдення українців в умовах тоталітаризму : колективна монографія / наук. ред. О. Лук'яненко, В. Дмитренко. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2023. 216 с.

ISBN 978-966-2538-93-9

Колективна монографія присвячена теоретичним, джерелознавчим, методологічним і практичним аспектам дослідження повсякденної культури українців в епоху тоталітаризму. Видання буде цікаве науковцям, викладачам закладів вищої освіти, учителям, здобувачам вищої освіти всіх рівнів, усім, хто досліджує та вивчає тоталітарне суспільство та життя в СРСР/УРСР.

Робота виконана у межах науково-дослідної теми кафедри культурології Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка «Полілог глобального та регіонального у формуванні соціокультурної ідентичності особистості» (номер державної реєстрації 0120U103840)

УДК 394(=161.2):321.64(47+57)

ISBN 978-966-2538-93-9

© Колектив авторів, 2023

© ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2023

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА (Олександр ЛУК'ЯНЕНКО).....	5
РОЗДІЛ I. ПОНЯТТЯ «ПОВСЯКДЕННЯ» (Віталій ДМИТРЕНКО)	8
<i>Смислове наповнення поняття</i>	8
<i>Джерела дослідження: загальна характеристика</i>	20
РОЗДІЛ II. КУЛЬТУРА ПОВСЯКДЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ СПІЛЬНОТИ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ НОТАТКИ (Олександр ЛУК'ЯНЕНКО).....	29
<i>Методологічні орієнтири вивчення повсякдення населення УРСР</i>	29
<i>Методи візуальної антропології у вивченні повсякдення замкнених груп</i>	31
<i>Характеристика повсякдення замкненої соціальної групи</i>	35
<i>Колектив Лубенського учительського інституту як предмет дослідження</i>	36
<i>Джерела вивчення будення інституту 1930-х років</i>	37
<i>Систематична характеристика соціальної групи</i>	38
<i>Внутрішня таксономія групи (підгрупи, секції, об'єднання, спілки, індивідуальні форми організації)</i>	42
<i>Опис простору життєдіяльності групи</i>	50
<i>Квартири та гуртожитки</i>	55
<i>Інтелектуально-професійний простір</i>	60
<i>Бюджет часу</i>	62
<i>Простір базових потреб</i>	68
<i>Культурна морфологія групи</i>	74
<i>Відстані й пересування</i>	75
<i>Аналіз поведінки в групі</i>	78
Розділ III. ПОВСЯКДЕННЯ ГОНЧАРІВ ОПІШНОГО РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ (Ольга КУЛЬБАКА)	85
<i>Особливості організації праці майстрів-гончарів в умовах тоталітаризму</i>	85
<i>Освіта</i>	105
РОЗДІЛ IV. НАВ'ЯЗАНЕ ПОВСЯКДЕННЯ: СХІДНІ РОБІТНИКИ У ТРЕТЬОМУ РЕЙХУ (Віта ДМИТРЕНКО)	114
<i>Нормування роботи та побуту остарбайтерів</i>	114
<i>Трудове повсякдення: сприйняття та стратегії поведінки</i>	123

<i>Харчування</i>	132
<i>Одяг та взуття</i>	140
<i>Ідентичність: у пошуках себе</i>	147
<i>Емоційно-почуттєве тло повсякдення</i>	152
<i>Повсякденна комунікація</i>	156
<i>Дозвілля</i>	162
РОЗДІЛ V. ПОВСЯКДЕННЯ РАДЯНСЬКИХ ОСВІТЯН	
КРИЗЬ ПРИЗМУ АУДІОВІЗУАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ ДОБИ	
<i>(Тарас НАЙДЕНКО)</i>	166
<i>Репрезентація освітян у радянському плакаті 1950–1980-х років</i>	166
<i>Жінка-освітянка на радянському плакаті</i>	173
<i>Дихотомія образу вчителя у кінематографі доби «відлиги»</i>	176
<i>Відображення зміни соціальної ролі вчителя у кінематографі</i> <i>доби</i>	184
<i>Побут радянських освітян у потрактуванні кінематографу доби</i> ..	190
<i>Образ вчителя у творчості поетів-шістдесятників</i>	194
РОЗДІЛ VI. МІЖКУЛЬТУРНА КОМУНІКАЦІЯ В	
ПОВСЯКДЕННІ – ІНТЕРПРЕТАЦІЯ СПОГАДІВ ОДНІЄЇ	
ЛЮДИНИ <i>(Віталій ДМИТРЕНКО)</i>	199
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	

ПЕРЕДМОВА

Зацікавлений читач в сучасній вітчизняній та зарубіжній історіографії знайде чималий пласт наукової та науково-публіцистичної літератури, присвяченої темі повсякдення у тоталітарному суспільстві. Сплеск інтересу до питання мікроісторичних досліджень, життя «малої людини» та антропологічний поворот в науці зробив обрану нами тему однією з найпопулярніших для проведення дисертаційних досліджень та щоденних наукових пошуків істориків, культурологів, політологів та філософів. Зокрема, потужні праці з радянського будення були опубліковані Інститутом історії України НАН України та Центром усної історії при кафедрі історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Пропоноване дослідження є частиною історико-культурологічних пошуків кафедри культурології Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка у межах науково-дослідної теми «Полілог глобального та регіонального у формуванні соціокультурної ідентичності особистості» (номер державної реєстрації 0120U103840). Тут представлені здобутки наукових працівників та здобувачів третього (освітньо-науково) рівня вищої освіти (доктор філософії), що присвятили своє професійне життя у тому числі й темі будення українців у тоталітарному суспільстві. Специфіка колективної монографії – регіональний аспект, який дозволяє уточнити та урізноманітнити дані, отримані колегами з різних куточків України та узагальнені у фундаментальних працях з історії повсякденності.

Колективна монографія складається з шести розділів. Перший розділ присвячений теоретичним питанням історії будення. Він пояснює розкриває специфіку поняття «будення» в термінологічному полі, подає аналіз теоретичного осмислення поняття й інтерпретацію буденної реальності різними науковцями. У розділі проводяться паралелі з поглядами істориків, філософів, етнографів, соціологів і культурологів на проблемні сфери буття та щоденні практики. Тут же відбувається опис методологічних проблем в роботі дослідника повсякдення, пов'язаних із використанням різноманітних історичних джерел. Вони аналізуються крізь призму неокантіанського та постмодерністського підходу, чільне місце відведено питанню джерелознавчої критики.

Другий розділ пропонує теоретико-методологічні нотатки щодо культури повсякдення професійної спільноти. У ньому подано методологічні орієнтири вивчення повсякдення населення Української РСР із застосуванням антропологічного підходу. Чільне місце відведено методам візуальної антропології у вивченні повсякдення замкнених груп.

Окремий підрозділ присвячений спільній схемі аналізу повсякдення мікроколективів, які керуються своїми власними внутрішніми законами співжиття. Розділ пропонує зразок практичного вивчення замкненого професійного колективу на основі модельного опису на прикладі колективу Лубенського учительського інституту 1930-х років. Тут аналізується інформація про джерела вивчення будення спільноти, наводиться систематична характеристика соціальної групи, описується внутрішня таксономія групи (підгрупи, секції, об'єднання, спілки, індивідуальні форми організації). Розділ подає характеристику простору життєдіяльності замкненого колективу, простору й пересуванню у межах територій, а також аналізує інтелектуально-професійний простір інституту. Окремі підрозділи стосуються теми бюджету часу освітян, аналізу задоволення базових потреб в їжі та одязі, предметах побуту та забезпеченні житлом; а також питанням культурної морфології та світогляду спільноти.

Третій розділ розповідає про організацію життя майстрів-гончарів Полтавщини в умовах тоталітаризму. Тут висвітлено питання організації робочого простору, життя в умовах Голодомору та специфіку переходу гончарів від кустарного про артільного виробництва в селищі Опішня. Розділ ілюструє вплив комуністичної пропаганди на світогляд гончарів, порівнює специфіку роботи у спеціальній артілі людей з інвалідністю з іншими промисловими об'єднаннями. Окремий підрозділ пояснює питання освіти гончарів та організації навчального простору.

Четвертий розділ присвячений буденню східних робітників у Третьюму Рейху. В ньому наведено типологічні характеристики примусово вивезених робітників, подано аналіз загальнонімецьких органів, що займалися організацією та контролем щодення східних робітників. Розділ описує стратегії поведінки остарбайтерів та сприйняття ними власного трудового повсякдення, аналізує специфіку організації харчування, забезпеченням одягом та взуттям. Окремий підрозділ пропонує характеристику соціальної ідентичності остарбайтерів, докорінно зміненої в результаті насильницької депортації. Блок про емоційно-почуттєве тло повсякдення східних робітників аналізує тлумачення й прояви дружби, кохання, ненависті і заздрості, засудження поведінки колег (проституції, підлабузництва, доносів, крадіжок тощо). Значущим для розуміння будення є частина, що ілюструє перешкоди й незручностей перебування в Рейху через мовний бар'єр та витворення паттернів повсякденної комунікації. Останній підрозділ висвітлює культурні потреби та фольклор депортованих.

П'ятий розділ подає дослідження повсякдення радянських освітян крізь призму аудіовізуальних джерел доби. У ньому аналізується репрезентація освітян у радянському плакаті 1950–1980-х років, береться до уваги система вербальних і невербальних семіотичних знаків,

соціальний (повсякденний) та естетичний компоненти творів мистецтва. Окремий підрозділ розглядає візуальну репрезентацію вирішення «жіночого питання» на радянському освітянському плакаті. Тут же запропоновано авторську дискусійну характеристику образу вчителя у кінематографі доби «відлиги».

Шостий розділ пропонує приклад дослідження міжкультурної комунікації на повсякденному рівні життя пересічного індивіда. За основу взяті мемуари остарбайтерки Майї Савченко, які дозволили виділити кілька культурних традицій, що вплинули на повсякденне життя авторки, сформувавши її приватний культурний простір.

Переконані, що дане дослідження стане у нагоді не лише професійним науковцями, що цікавлять темою будення в тоталітарному суспільстві чи студентству, котре осягає ці питання в межах університетських освітніх програм, але й широкому колу читачів, котрі приваляються до теми минувшини крізь історичні кінофільми. Актуальність розвідки є високою й через те, що у ній розвінчуються багато міфів, котрі намагаються нав'язати українцям і світові росіяни у ході формування ідеології «руського міра», складовою якої є покоління тоталітарними цінностями як цінностями «золотого минулого» СРСР.

Олександр ЛУК'ЯНЕНКО

РОЗДІЛ І. ПОНЯТТЯ «ПОВСЯКДЕННЯ»

Віталій ДМИТРЕНКО

Смислове наповнення поняття

«Повсякденність» стає об'єктом вивчення гуманітарних наук із шістдесятих років ХХ століття. Відтоді були розроблені різноманітні концепції та методи її дослідження. Увагу науковців привертало не лише питання історичного розвитку повсякденності, а й теоретична складова та сучасні повсякденні практики. У науковий обіг були введені нові, часом украй незвичні для традиційної гуманітаристики, теми. Поміж них: стосунки в родині, міжособистісні зв'язки на рівні мікрогруп і колективів, сприйняття релігійних настанов, участь у політичних процесах і ставлення до них, способи існування в економічних реаліях, реалізація культурних норм окремою пересічною людиною тощо. Звернення до цих тем уможливило розкриття світу людини в усьому його різноманітті, показало складні взаємозв'язки індивідуального з загальними соціокультурними процесами і явищами. Усе це зробило повсякденність привабливою сферою досліджень.

Водночас, саме в таких студіях яскраво проявляється аксіоматичність твердження про те, що людина є багатогранною істотою, котра поєднує в собі біологічне й соціальне, загальне й індивідуальне, публічне й приватне, високе та низьке. Тож не дивно, що дослідження повсякденності від самого початку приречене бути міждисциплінарним. У цьому безперечна перевага таких студій, але, водночас, і корінь дискусій та непорозумінь. Учені, котрі працюють в цьому напрямі, мусять орієнтуватися не лише в термінологічному полі «своєї» науки, а й вживати дефініції, притаманні іншим наукам. Це, в свою чергу, викликає необхідність узгодити розуміння самого поняття «повсякденність» та його змістового наповнення, бо, часом його сприйняття навіть на рівні близьких гуманітарних дисциплін є неоднаковим. Для філософа повсякденність – це категорія, що потребує осмислення; для лінгвіста – розмовна мова, діалекти, арго; для антрополога – типові дії і ритуали; для історика – буденні прояви приватного та публічного життя людини в ту чи іншу епоху; для культуролога – цінності й сенси популярної культури.

Повсякденність різнопланова та цілісна водночас отожд, природно, що дискусії про її сутність та межі далекі від завершення.

Розглядом теоретичних аспектів розуміння змісту та суті поняття «повсякденність» займалося чимало дослідників. На сьогодні вже класичними є роботи Пітера Берка, Фернана Броделя, Арона Гуревича, Едмунда Гуссерля, Юрія Лотмана, Томаса Лукмана, Альфа Людтке, Альфреда Шюца та ін. З українських науковців відзначимо праці Ольги Коляструк, Тараса Нагайка, Олександра Удода, Наталі Яковенко. Втім, попри вагомі здобутки попередників, вважаємо, що далеко не всі сторони цієї проблеми висвітлені рівномірно. Щоб розробляти їх далі, необхідно підсумувати вже напрацьоване.

Перше теоретичне осмислень поняття «повсякдення», як і запровадження його в якості філософської категорії, було запропоноване філософом і соціологом Альфредом Шюцом. Учений, який вважав себе послідовником Едмунда Гуссерля, розробляв питання, пов'язані з функціонуванням соціальних структур і способами творення людиною соціальної реальності. Він стверджує, що повсякденність або ж за термінологією Едмунда Гуссерля, котру він також уживав, життєвий світ, є найвищим аспектом соціального життя людини. Повсякденність, на його думку, не є наперед заданою реальністю, а утворює світ, зітканий з прагнень, фантазій, сумнівів, реакцій на події, спогадів про минуле й уявлень про майбутнє кожної конкретної людини. Основними характеристиками цього світу виступають категорії повторюваності та передбачуваності. Вони забезпечують соціальний порядок, основою якого є спільність уявлень про предмети, події й явища в суспільстві й культурі та гарантують певне місце людині в соціумі.

Альфред Шюц виокремив елементи, притаманні світу повсякденності:

– практичність – заснована на пануванні в повсякденні логіки здорового глузду, спрямованої на перетворення зовнішнього світу завдяки трудовій діяльності (переважно фізичній) й забезпечення комфортних умов існування;

– природна стабільність – людина виходить з того, що решта людей із її оточення в повсякденному житті поведуть і мислять себе так само, як і вона. Коли ж трапляються події, що суперечать усталеним уявленням, людина, як правило, виводить нестандартні ситуації за межі повсякденності;

– активний характер існування людини в повсякденні проявляється в тому, що вона безпосередньо переживає його. Різноманітні життєві ситуації вимагають від індивіда прийняття швидких й адекватних рішень, змушують діяти і забезпечують залученість в те, що відбувається. Дослідник застосовує для такого стану поняття «напружена свідомість»;

– специфічне сприйняття часу, яке ґрунтується на відчутті того, що «і завтра буде так само, як учора». Така циклічність породжує звичність й одноманітність, в котрій кожен день є своєрідною мікромоделлю цілого життя;

– цілісність особи – проявляється в тому, що в повсякденності людина бере участь всією своєю повнотою на відміну від решти сфер життя, в яких затребувані лише її окремі сторони. Саме тут відбувається поєднання всіх соціальних ролей індивіда, так би мовити, його «збирання» в певну цілісність;

– стереотипність, яка впорядковує повсякденність шляхом віднесення її об'єктів до певних типів, що дозволяє вільно орієнтуватися та діяти за певним алгоритмом. Стереотипи не творять індивідуально, а запозичують з колективного досвіду, бо світ повсякденності «інтерсуб'єктний», тобто створений і підтриманий людьми в процесі їхньої взаємодії. Альфред Шюц стверджував: «Я приймаю на віру і припускаю, що коли я поміняюся з нею (*іншою людиною* – В. Д.) місцями так, що її «тут» стане моїм, то я буду бачити предмети на такій же відстані і так же типово, як і вона сама й вони будуть для мене такими ж доступними, як і для неї і навпаки»¹. Яскравим виявом такої типізації він вважав поширені в повсякденному житті вислови: «увійди в моє становище», «станьте на моє місце» тощо.

Розробкою категорії «повсякденність» займалися й учні Альфреда Шюца – Пітер Бергер і Томас Лукман, які запропонували її конструктивістське трактування. На їхню думку, повсякденне життя – це суб'єктивно осмислена й інтерпретована реальність, яка виступає в іпостасі «зв'язуючої мережі», що поєднує людей у соціальні спільноти. Конструювання такої мережі здійснюється людиною завдяки наділенню реальності системою смислів, які відображаються в символах. Формування такого символічного апарату відбувається впродовж усього розвитку суспільства.

¹ Шюц А. Структура повсякденного мислення. *Соціологічні дослідження*. 1988. № 2. С. 132–134.

Засвоєння символів і смислів відбувається в процесі соціалізації індивіда. Більшість людей не потребує переоцінки створеної до них картини світу, тож сприймає її як щось самоочевидне, постійне та незмінне, використовуючи попередні смисли і символи. В цьому випадку дослідник має справу з так званим «непроблематичним» процесом конструювання повсякденності. Проте, у житті трапляються й нестандартні ситуації, коли існуючі смисли й символи перестають адекватно відображати реальність. Тоді осмислення повсякдення набуває проблематичного характеру. За таких обставин конструювання повсякдення відбувається за рахунок смислів, привнесених різними учасниками цього процесу.

Саме такі моменти дозволяють побачити, яким чином соціальні групи визначають проблемні сфери свого буття та розв'язують їх в щоденній практиці. На думку дослідників, людині властиве прагнення трансформувати проблемні моменти в непроблемну повсякденну конструкцію¹. Підсумовуючи свої міркування Пітер Бергер і Томас Лукман запропонували вважати повсякденне життя єдиною справжньою реальністю, в якій існує людська спільнота та закликали представників соціальних наук зосередитися саме на її вивченні.

Філософ і соціолог Норберт Еліас, зауваживши, що поняття повсякденності є неконкретним і складним, вважав, що: «По-перше, не можна перетворювати повсякденне життя на універсальну категорію, під яку підводяться в'єтнамські селяни, китайські мандарини, середньовічні лицарі, афінські мислителі і пересічна людина індустріального суспільства, поєднуючись тим самим у певний світовий карнавальний хід. По-друге, не можна повсякденне життя уявляти як особливу автономну сферу, відділену від суспільства з його структурами». Він запропонував розглядати його через порівняння з тим, що не є повсякденністю, нарахувавши вісім таких дихотомій:

- повсякденність – це протилежність святу;
- повсякденність – це рутинна, на відміну від надзвичайних подій;
- повсякденність – це трудові будні, відмінні від неробства;
- повсякденність – це життя народних мас у контрасті з життям заможних осіб;

¹ Бергер П. Социальное конструирование реальности: трактат по социологии знания. Москва: Academia-Центр: МЕДИУМ, 1995. С. 40–41.

- повсякденність – це сфера дрібних, ординарних справ, на відміну від подвигу та яскравих вчинків;
- повсякденність це приватне життя (сім'я, кохання, діти) на відміну від професійного чи офіційного життя;
- повсякденність – це сфера природних, нерелекторних переживань на протигагу раціональним, науковим переживанням і думкам;
- повсякденність – це наївна, непродумана свідомість, на відміну від рефлексивного мислення і контрольованих емоційних реакцій¹.

Попри те, що виявлені Норбертом Еліасом бінарні опозиції неодноразово критикувалися, зауважимо, що вони безперечно відіграли роль стимулятора, звернувши увагу дослідників на ті сфери повсякденного соціального життя, котрі раніше не помічали чи замовчували. Усе це сприяло новому розумінню повсякденного як плюралістичної категорії.

В історичній літературі вислів «la vie quotidienne» («повсякденне життя») був вперше запропонований для назви серії видань Ашетт у 1930-ті роки представниками першого покоління «школи Анналів». Утім, першим фундаментальним дослідженням повсякденності можемо вважати працю Фернана Броделя «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.». У ній науковець запропонував розглядати економічний розвиток будь-якого суспільства як взаємодію двох нерозривних складових людського життя – матеріальної та нематеріальної. Саме до останньої Фернан Бродель застосував термін «структури повсякденності». Під повсякденністю дослідник розумів усе те, що оточує людину та опосередковує й визначає її життя день крізь день. Він зауважує, що «повсякденність – той бік життя, у який ми виявилися залучені, навіть не розуміючи цього, – звичка, або навіть рутинна, ці тисячі дій, що протікають і закінчуються самі по собі, виконання яких не потребує чийогось втручання і які відбуваються майже не зачіпаючи нашої свідомості. Я вважаю, що людство більш ніж на половину занурене в такого роду повсякденність... Тут ми маємо справу зі спонуканнями, імпульсами, стереотипами, прийомами й способами дії, а також різними типами зобов'язань, що змушують діяти, які часом, причому частіше, чим це можна припускати, апелюють до незапам'ятних часів»².

¹ Галушко М. М. Наслідки тематизації повсякденності для розвитку філософської антропології. *Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. пр.* 2008. Вип. 74. С. 110.

² Бродель Ф. Динаміка капіталізму. Смоленск: Русич, 1993. С. 12–13.

Структурними складовими повсякдення французький науковець вважав:

- умови життя (географічне середовище та його екологічний стан);
- трудову діяльність;
- життєві потреби людини (житло, харчування, одяг, лікування);
- способи задоволення щоденних потреб, які визначаються рівнем розвитку техніки і технологій.

Усі вищезначені складові тісно пов'язані між собою, взаємодоповнюють одна одну й є наслідком взаємодії людей, проявляючись в соціальних інституціях і політичних організаціях, цінностях і правилах, релігійних культурах тощо. В підсумку, вивчаючи всі ці прояви повсякденного, дослідник мав виявити якусь постійну структуру, котра найкраще буде характеризувати історико-культурну спільноту, вивести «правила, які занадто довго утримували світ у досить важкоз'ясованій стабільності»¹. Пояснюючи читачеві головний задум своєї праці, Фернан Бродель писав: «Те, що запропоновано, це спроба побачити сукупність картин (повсякденного життя) – від їжі до меблів, від техніки до міст...»².

Характерним для Фернана Броделя і його послідовників був акцент на великих часових відрізках, у яких найкраще видно глобальні соціальні зрушення й котрі дають змогу проаналізувати швидкість соціальних змін в різних культурах і епохах. Велика увага приділялася тому, як офіційна культура сприймалася рядовими жителями. Історичні дослідження були спрямовані на вивчення психологічних, демографічних і культурних сюжетів. Французькі історики, які продовжували «лінію Броделя» прагнули показати взаємозв'язок між способом життя людей, їх побутом і ментальністю. Історія повсякденності в їхніх працях постає суттєвою частиною життя людей, однією з центральних ниток, вплетених в загальну картину історії.

Інший погляд на сутність повсякдення та можливості його історичного вивчення сформулював німецький історик Альф Людтке, якого вважають батьком-засновником «історії повсякденності». В його розумінні історія повсякденності – це: «історія ... спрямована проти аксіоми «великих людей» як головних дійових осіб історії та головних

¹ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Том 1. Структура повсякденності: можливе і неможливе. Київ: Основи, 1995. С. 38.

² Там само. С. 483.

об'єктів її вивчення й, водночас, вона критична по відношенню до тези про анонімні структури, котрі нібито зумовлюють хід історії¹. Остання частина цього твердження напряду полемізує з розумінням повсякденності, висловленим Фернаном Броделем і його послідовниками. Альф Людтке відзначає, що дослідження повсякдення повинно фокусуватися на тих, кого зазвичай називають «маленькими людьми». В історії повсякденності «...найважливіше вивчення людини в праці і поза нею, детальний історичний опис влаштованих і знедолених, одягнених і голих, ситих і голодних, розбрату і співпраці між людьми, а також їх душевних переживань, спогадів, любові і ненависті, а також і надій на майбутнє. Центральними в аналізі повсякденності є життєві проблеми тих, хто в основному залишилися безіменними в історії. Індивіди в таких дослідженнях постають і діючими особами, і творцями історії, активно виробляють, відтворюють і змінюють соціально-політичні реалії минулого і теперішнього»².

Таким чином, акцент у дослідженні повсякдення запропоновано змістити з побудов узагальнюючих моделей довгого часового тривання стосовно великих соціальних груп на користь реконструкції мислення, поведінки, переживань окремих людей певної епохи. Утім, неправильно було б вважати, що такий підхід у кінцевому результаті пропонує лише безсистемне нагромадження локальних побутових замальовок. Альф Людтке та його послідовники не заперечують можливості виявлення загальних закономірностей буття людини. Однак, досягнути такої цілі можливо лише рухаючись від конкретного/приватного до загального/колективного тобто цілісна картина повсякдення народу може бути створена лише на основі реконструювання щоденного життя конкретних людей, які його творять.

Утім, дискусії щодо смислового наповнення поняття «повсякденність» на цьому не припинилися. В 1964 році при Бірмінгемському університеті був створений Центр сучасних культурних досліджень (Center for Contemporary Cultural Studies). Одним із провідних його співробітників став Реймонд Вільямс, який запропонував переглянути усталене в тогочасній інтелектуальній думці розуміння культури. Він вважав, що неправильно розглядати розвиток культури виключно крізь

¹ Людтке А. История повседневности в Германии. Новые подходы к изучению труда, войны и власти. Москва: РОССПЭН, 2010. С. 53.

² Людтке А. Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии. *Социальная история. Ежегодник.* 1998/99. С. 77.

оптику «високого мистецтва», приписуючи творчі можливості не чисельній мистецькій, науковій чи літературній еліті. Крім «елітарної культури», зауважував дослідник, існують потужні пласти популярної та масової культури. Одним із найвідоміших акцентів його дослідження культури є теза про те, що культура є простою, звичною, притаманною кожному. В цьому судженні Реймонда Вільямса не варто бачити спробу нівелювання досягнень «елітарної» культури, а лише констатацію факту, що популярна й масова культура теж є результатом реалізації творчого потенціалу людини й в цьому вони подібні до «високої» культури. Висновок, запропонований Реймондом Вільямсом прозвучав радикально для свого часу: культура – це не лише мистецтво й література, культура, завдяки її буденному, звичному характерові – це спосіб життя певної спільноти¹.

Подібне розуміння культури сприяло введенню в науковий дискурс терміну «повсякденна культура», що розуміють як синонім поняття повсякденності. Його впровадження істотно розширило коло об'єктів дослідження і діапазон застосовуваних методів. З цього моменту почалося активне вивчення культури повсякденності, як рівної з іншими типами культури. У цьому контексті цікавими є погляди німецького історика Мартіна Дінгеса, який розробив концепцію «нової культурної історії повсякденності», заснованої на теорії «стилів життя» як архетипів поведінки людини, обумовленої епохою та соціальною приналежністю. Мартін Дінгес визначає «стиль життя» як «...відносно усталений тип рішень, які ухвалили індивіди або групи, що роблять вибір із запропонованих для них суспільством варіантів поведінки...»². Структуровані в часі і просторі моделі способу життя залежать від ресурсів (матеріальних і культурних), від типу родини й господарства, а також від ціннісних установок, останні «визначають головні життєві цілі, формують ментальності і виражаються в специфічному габітусі»³. Вчений підкреслює, що ця теорія робить можливим виявити як із поведінки індивідів і груп утворюються загальні культурні норми та яким чином вони потім впливають на поведінку людей.

¹ Олійник О. С. Вступ до соціології культури (за теорією Раймонда Вільямса). *Культура України*. 2013. Випуск 43. С. 175.

² Дингес М. Историческая антропология и социальная история: через теорию «стиля жизни» к «культурной истории повседневности». Одиссей. Человек в истории. Москва: Наука, 2000. С. 105.

³ Там само. С. 106.

У науку «прийшли» прихильники так званої «нової культурної історії», котрі намагалися обмежити вплив «історії ментальностей» на дослідження повсякденності, дистанціюватися від розуміння її як «нерухомої історії». В своїх дослідженнях вони, зазвичай, використовували мікроісторичні методи. Прихильники такого підходу сповідували ідею плюралізму образів повсякденності, що було співзвучно загальним постмодерністським тенденціям гуманітарних студій.

Утім, при такому широкому розумінні поняття повсякденності, неминуче виникає проблема його співвідношення з іншими категоріальними означеннями, близькими до повсякдення. Насамперед, мова йде про такі категорії як «побут» і «приватне життя». Це особливо відчувається в українській, російській, білоруській історіографії, бо привнесені з англійської, французької чи німецької поняття не завжди адекватно передають зміст або ж мають іншу смислову конотацію. Класичним можемо вважати приклад із вживанням маркування «культурна історія» та й поняття «побут» і «повсякдення» – синонімічні в англійській мові, мають різний смисловий відтінок в українській. Усе це, помножене на наявність власної історіографічної традиції побутописання, котру дехто з науковців ототожнює з повсякденням, породжує чималі дискусії довкола понять і методів.

Побут, категорія найуживаніша в етнографії, зазвичай тлумачиться широко. В нього включають: житло, харчування, одяг, лікування, спосіб життя, форми поведінки, звичаї, особливості матеріального світу тощо. Як зазначив Юрій Лотман: «побут – це звичайне протікання життя в його реально-практичних формах; побут – це речі, які оточують нас, наші звички і щоденна поведінка»¹. В такому розумінні ці поняття дійсно близькі, передусім, коли порівняти їх із структурами повсякдення, запропонованими Фернаном Броделем. Для Юрія Лотмана та його послідовників деталі одягу, житловий простір, особливості поведінки слугують особливим «шифром» до прихованого за ними культурного коду, ключем до розуміння й оцінки позиції індивіда. Такий підхід передбачає трактування норм і цінностей досліджуваної культури через аналіз побутової поведінки.

Одним з перших, хто запропонував зближення історії та етнографії, був Жак Ле Гофф. Етнографія, на думку французького вченого, модифікує

¹ Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века). Санкт-Петербург: «Искусство-СПБ». 1994. С. 10.

наші уявлення про історію, пропонує історію, що є набором повторюваних чи очікуваних подій, релігійних свят і церемоній, пов'язаних з біологічною та сімейною історією: народження, весілля, смерть¹. Жак Ле Гофф стверджує, що етнографія дає історика новий матеріал для дослідження, відмінний від того, до якого він звик. Етнограф не цурається письмових документів, але він зустрічає їх украй рідко, тож його методи будуються на тому, щоб обходитися без них. Таким чином, історик, використовуючи надбання етнології, отримує можливість заглибитися в повсякденне життя людини, яка не обтяжує себе писаниною, у світ без текстів і письма².

Сучасні дослідники зазвичай розводять ці два поняття. Принципова відмінність вивчення повсякденності від етнографічних досліджень побуту полягає в прагненні показати різноманіття індивідуальних реакцій на події. Динаміка повсякденного життя знаходиться за межами побуту, що фіксує переважно статичну картину. Як зазначає Наталія Пушкарьова: «Історія повсякденності ставить на перше місце не опис матеріального предмета, а ставлення до нього людей. Побутові деталі допомагають досліднику відшукати в історії те, що виражало на той момент «дух часу», співвіднести часткове існування людини з ходом історичних подій»³.

У сучасних дослідженнях помітна тенденція розглядати побут і повсякденне життя не ізольовано та відірвано від історичних подій і процесів, а як область, в якій вони проявляються й яка безпосередньо впливає на хід історії. Це пряма апеляція до нового розуміння історії, в якій помітну роль відіграють не лише політичні події, економічні закони чи дії визначних осіб, але й непримітний перебіг звичайних справ, «життя пересічних людей».

У вітчизняній історіографії, попри наявність значної кількості праць з повсякдення різних періодів української історії, визначення самого поняття «повсякденність» також залишається проблематичним. Здається, маємо своєрідний мовчазний консенсус істориків, які прийняли тезу, висловлену свого часу Олександром Удодом про те, що сучасна історична наука ще не завершила інституалізацію цього напрямку в методології

¹ Ле Гофф Жак. Другое средневековье: Время, труд и культура Запада. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2002. С. 200.

² Там само. С. 211.

³ Пушкарева Н. Л., Любичанковский С. В. Понимание истории повседневности в современном историческом исследовании: от Школы Анналов к российской философской школе. *Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина*. 2014. Т 4. № 3. С. 10.

історії, а тому межі предмету дослідження залишаються розмитими, а саме поняття потребує з'ясування¹. Тож, українські історики використовують поняття повсякденність, не вдаючись до його теоретичного пояснення. Водночас, огляд історичної літератури, матеріалів конференцій і круглих столів засвідчує потребу мати в своєму арсеналі більш-менш чітко сформульовану дефініцію «повсякдення».

Так, уже згадуваний Олександр Удод пропонує таке її пояснення: «повсякденність – це не тільки житлово-побутові умови, це психологізація побуту, дослідження ставлення людини до держави, суспільства, пануючої системи цінностей через призму щоденного сприйняття свого існування»².

Ольга Коляструк наголошує, що повсякдення є продуктом тривалого історичного розвитку, складається шляхом відбору прийнятних для більшості норм, правил, звичок, традицій та базується на предметно-речовому його забезпеченні. Дослідниця зауважує, що повсякденність «поєднує в одне ціле різні прояви життєдіяльності людини: приватне життя з публічним, утилітарно-прагматичні дії з ідейними та морально-етичними виборами, побутові аспекти життя з трудовою діяльністю, групові й вікові інтереси із загальносуспільними, локальні дії вписує в загальнодержавні, буденні настрої трансформує в ментальні характеристики тощо»³. Навіть за найрадикальніших суспільно-політичних перетворень, вважає Ольга Коляструк, повсякдення не змінюється кардинально та раптово. Проте, усталена/нормативна повсякденність у такі кризові моменти набуває ознак екстраординарності й екстремальності. Вона триває певний часовий період, а потім відбувається повернення до попереднього «нормального» повсякдення або ж утворюється нова повсякденна реальність, котра стає нормою. Характер повсякденності залежить від простору, рівня потреб і можливостей людини та визначається належністю особи до певної соціальної верстви й культурними практиками тієї епохи в яку вона живе⁴. Наголошуючи на

¹ Удод О.А. Історія повсякденності як провідний напрям української історіографії. *Краєзнавство*. 2010. №3. С. 6.

² Удод О. Повсякденне життя киян в умовах окупації (вересень 1941 – листопад 1943): питання методології та історіографії. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр.* 2006. Вип. 15. С. 386.

³ Коляструк О. Теоретико-методологічні аспекти вивчення повсякденного життя. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): кол. моногр. / відп. ред. С. В. Кульчицький: у 2 ч. Ч. 1. Київ: Ін-т історії України НАН України. 2009. С. 7.

⁴ Там само. С. 15.

певній умовності Ольга Коляструк все ж пропонує виділяти в повсякденні кілька сфер за домінуючим у них способом виявлення життєдіяльності, а саме:

- трудову (праця, навчання);
- дозвіллевовідпочинкову (читання, театр, цирк, кіно, музеї, концерти, виставки, спорт, ігри, розваги, свята, урочистості, мандрівки);
- репродуктивнозабезпечувальну (харчування, лікування, торгівля, транспорт, одяг, побут);
- приватно-родинну (сім'я, родина, кохання, шлюб, діти, дім);
- комунікативно-громадську (товариства, дружба, об'єднання)¹.

Натомість, Тетяна Заболотна, закликаючи чітко відділяти історію повсякдення від побутописання, наголошує, що основна мета дослідника повсякденності – «з'ясувати вплив різноманітних неочікуваних подій на зміни в приватному, побутовому житті та відтворити багатоманіття індивідуальних реакцій на перебіг політичних подій; центром аналізу стає мінливе життя людини з її щоденними турботами»².

Отож, спостерігаємо розмаїття підходів до розуміння поняття «повсякденність» й, як наслідок, різні його історії. Мабуть, не випадково відповідальний редактор двотомника «Повсякдення ранньомодерної України» Віктор Горобець у вступному слові до видання зазначав: «Авторський колектив видання та його редакційна колегія від самого початку не ставили перед собою завдання теоретичного осмислення історії повсякдення ранньомодерної України...у представлених дослідницьких студіях втілено різні підходи як до вибору предмету дослідження (світ повсякденних практик, вияви девіацій, сфера повсякденних уявлень чи світ матеріальних речей, що оточує людину історичну), так і до методологічних підходів, де спектр дослідницьких стратегій в одних випадках включає властиво мікроісторичні підходи, а в інших, навпаки, латентно чи більш виразно демонструє данину традиційним, широко закroєним узагальненням»³.

¹ Коляструк О. Поняття повсякденності в сучасній науковій гуманітаристиці. *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2009. Вип. 15(1). С. 55.

² Заболотна Т. Історія повсякденності – «панацея від усіх хвороб» чи пастка для історика? *Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук. конф.* Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 39.

³ Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення. Київ: Інститут історії України НАН України. 2012. С. 10–11.

Таким чином, інтелектуальне осмислення поняття «повсякдення» розпочалося завдяки антропологічному перевороту в гуманітаристиці. Швидко ставши популярним, цей термін увійшов у наукову мову всіх соціогуманітарних спільнот світу, проте, залежно від національних і фахових особливостей, щоразу набуваючи нових неповторних рис. Історики, філософи, соціологи попри розходження в розумінні цієї дефініції та застосування різної методології її вивчення, єдині в тому, що головним об'єктом дослідження повсякдення виступає життя людини. Вочевидь, варто погодитися з думкою Ольги Колястрок, що «кожна з наукових галузей має свій фокус прочитання повсякденності, тому й вкладає в його розуміння відповідний смисл і значення, має свій дослідницький інструментарій та методологію вивчення. У кожній науковій галузі можемо віднайти різні визначення повсякденності, що є виправданими з огляду на мету наукового дослідження й інструментально-прикладну доцільність»¹.

Джерела дослідження: загальна характеристика

Одна з центральних методологічних проблем в роботі дослідника пов'язана з поняттям історичного джерела. На сьогодні маємо декілька підходів до його розуміння. Прихильники позитивіського підходу стверджують, що немає історії без документів. Вони зробили значний внесок у документалізацію історії, в розробку теорії й методики дослідження документів і їх джерелознавчої критики. Такі дослідники орієнтуються, передовсім, на офіційні документи, що виникли внаслідок діяльності міжнародних, державних чи місцевих органів влади, церковних, громадських, партійних, мистецьких установ тощо².

Прибічники неокантіанського підходу розглядають джерело як продукт індивідуальної людської психіки. За такого підходу виділяють два головних корпуси джерел, які умовно можна назвати «джерелами опису впливу» та «джерелами опису реакцій». Вони не заперечують значення

¹ Колястрок О. А. Інтелігенція УСРР у 20-ті роки: повсякденне життя. Харків: Раритети України. 2010. С. 25–26.

² Богдашина О. М. Позитивізм в історичній науці: сучасні образи класичної моделі історіописання. *Позитивізм: рефлексії щодо класичної моделі історіописання: матеріали круглого столу*. Харків, 29 листопада 2016 р. / ред. кол.: Богдашина О. М. (гол. ред.), Посохов С. І., Світленко С. І., Куделко С. М., Острянка А. М. Харків: Апостроф, 2016. С. 11.

джерела в історичному дослідженні, втім, при роботі з ним на перше місце висувають інтуїцію історика. У тлумаченні фактів, зафіксованих у джерелі першорядне значення вони віддають інтерпретаційній складовій, абсолютизуючи роль дослідника у тлумаченні подій, фактів і явищ¹.

Постмодерністський підхід до джерел представлений спадкоємцями «школи Анналів»². Його представники схильні вбачати джерело в будь-якому продукті людської діяльності. Втім, на відміну від неокантіанців, вони обстоюють цивілізаційне тлумачення історичного процесу, тож розглядають джерело не просто як продукт людської діяльності, а як явище певної, віддаленої від нас у часі культури, єдину, доступну для історика, реальність минулого. Методологія постмодернізму на перше місце висуває вміння історика проникнути у світ людей минулого, збагнути культурні коди епохи й за допомогою історичного наративу сконструювати/відтворити попередню реальність, описуючи її в тогочасних категоріях, гонячи від себе «вірус сучасності». Тут мова йде про перехід від звичайного прочитання джерел до інтелектуального, тобто до розгляду філософських, літературно-художніх, психологічних аспектів створення джерела, а значить – і про залучення лінгвістичних, літературознавчих, соціологічних та інших методів його опрацювання.

Повсякденність являє собою форму звичайного протікання людського життя, тож її прояви відкладаються прямо чи опосередковано у різних документах. З огляду на це, важливим є питання джерелознавчої критики/інтерпретації, бо ж одна й та ж реальність, закодована у різний спосіб, дасть різні (іноді протилежні за формою та змістом) тексти. Повсякдення є всеохоплюючим за своєю суттю, тож і коло джерел, на основі яких його досліджують може бути надзвичайно широким.

Українське й зарубіжне джерелознавство бере за основу групування джерел, рівень їх наближеності до подій і явищ, що вони відображають. За цією ознакою джерела зазвичай поділяють на історичні залишки (рештки) та історичні традиції (оповідні, законодавчі, наративні джерела). Проте, слід мати на увазі, що майже кожна пам'ятка водночас є і залишком, і традицією. Виходячи з того, що дослідники повсякдення не лише описують побут і матеріальне оточення людей минулого, а й розкривають їхній нематеріальний світ, велике значення в таких студіях належить саме

¹ Історичне джерелознавство: підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко, Б. І. Корольов, М. Г. Палієнко; гол. ред. С. В. Головка. Київ: Либідь, 2002. С. 26–27.

² Там само. С. 27.

джерелам історичної традиції, котрі, порівняно з рештками, більш інформативні, але водночас й поліваріантніші у прочитанні.

Досліджуючи повсякденне життя пересічної людини тоталітарної епохи й виходячи з інформаційного потенціалу та «авторства» ми об'єднали використані в дослідженнях джерела в кілька груп: актові або законодавчі; діловодні або справочинні; облікові або статистично-описові; періодична преса; джерела особового походження або еґо-документи; усні свідчення (інтерв'ю, опитування, бувальщини); фольклор (пісні, вірші, приказки, частівки тощо); художня література. Схарактеризуємо кожен з них більш докладно.

Актові (законодавчі) джерела. Це, насамперед, правові документи, в яких зафіксовані договори, угоди між приватними особами, між державою і приватними особами, між державою і церквою тощо. Такі акти поділяють на дві великі підгрупи: приватноправові і публічноправові. Актові джерела містять офіційну інформацію про зміст і напрями політики органів влади. Це документи законодавчого та розпорядчого характеру, листування установ і організацій. Особливістю цього виду джерел є те, що вони відображають дійсність не так у конкретних фактах, як в юридичних нормах, аналіз яких уможлиблює вивчення політичного, економічного та культурного стану суспільства, розвиток соціальних процесів, приватних відносин тощо. Їх вивчення дозволяє простежити офіційне бачення владних органів, щодо повсякдення населення.

Діловодні (справочинні) джерела являють собою групу офіційних документів, що мають персоніфікований характер, розкривають окремі біографічні факти, віддзеркалюють систему правовідносин певної історичної епохи. Такі джерела містять інформацію про «пересічну» людину минулого й, водночас, уможливають виявлення загальних тенденцій повсякдення. Роль таких документів набуває неабиякої ваги при вивченні взаємин особи і держави за доби тоталітаризму, вони можуть відображати механізми злочинної дії каральної системи, масштаби терору та репресій, засвідчують наявність руху опору правлячому режимові тощо.

Наприклад, для дослідження повсякдення українських оstarбайтерів велике значення мають фільтраційні справи. Це своєрідні «досьє» на осіб, вивезених на роботи до Третього Рейху. У них містяться особисті дані про окремих депортованих. Справи складаються з матеріалів допитів, анкет (реєстраційних листів), протоколів, висновків і характеристик, складених представниками органів влади в перевірних пунктах. Інколи до справ

додані матеріали свідків про діяльність цих громадян під час їхнього перебування в Третньому Рейху чи на окупованій території. У «реєстраційних листах», заведених на кожного, хто повернувся на батьківщину, містилися відповіді на питання, що стосувалися діяльності особи як до початку війни, так і під час перебування за кордоном (наприклад, репатріант називав свою спеціальність; партійність; обставини, за яких опинився на території іншої держави; чи був заарештований, затриманий або піддавався допитам з боку німецької влади; чи служив у німецьких формуваннях тощо). У справах зустрічаються також документи, отримані східними робітниками в Рейху: посвідчення особи, робочі книжки, медичні картки тощо. Вони дають можливість дослідити щоденні умови перебування на примусових роботах у Третньому Рейху¹.

Таке ж значення мають і особові справи співробітників, що уклалися при прийнятті людини на роботу в Радянському Союзі. Типовим їх зразком є особові справи співробітників педінститутів. Вони різні за обсягом. Усе залежало від часу, який людина провела у стінах вишу та від її активності на посаді. Це зібрання документів, написаних про людину і самою людиною: листок з обліку кадрів (документ анкетного типу, у якому людина полишила власноручні записи про свій вік, партійність, національну та географічну приналежність, освіту, родинні зв'язки та здобутки у різних сферах: від військової до наукової)².

Облікові (статистично-описові) джерела. Статистичні джерела охоплюють різноманітні за змістом і формою відомості, що виникли внаслідок масових обстежень, описів, переписів, запровадження стандартизованого обліку та звітності. Статистика має багато різновидів, залежно від галузей в яких вона застосовується (промислова, сільськогосподарська, етнічна, демографічна, соціальна, адміністративна, військова, торговельна тощо).

Статистичні джерела радянських часів відкладалися і друкувалися в різний час неоднаково. Порівняно активно статистика розвивалася у 20-ті роки. З 30-х років кількість статистичних публікацій значно зменшилася, а

¹ Дмитренко В. І. Джерела дослідження повсякденної культури українських остарбайтерів. *Література і культура Полісся*. 2020. Вип. 99. Серія «Історичні науки». № 13. С.230.

² Лук'яненко О. В. «Найближчі друзі партії»: колективи педагогічних вишів України в образах щодення 1920-х – першої половини 1960-х років: монографія. Полтава: Видавництво «Сімон», 2019. С. 39–40.

її якісний стан погіршився. Вміщені в статистичних виданнях дані подавалися у препарованому вигляді, охоплюючи лише ті галузі господарства та культури, цифрові показники яких засвідчували «переваги» соціалізму. Попри певну лібералізацію 60-х років, зазначена вище тенденція в статистиці збереглася до кінця існування СРСР. Водночас, попри неточності статистичні джерела чітко демонструють загальні тенденції повсякденного життя в усіх її проявах.

Періодична преса. Періодичні видання, представлені газетами, журналами календарями, бюлетенями, є важливими для дослідження повсякдення. Специфічна риса цього джерела – комплексність адже в періодиці представлено багато різноманітної інформації (поточна, документальна, хронологічна, особового характеру тощо). В періодиці публікуються різні за видами, жанрами і походженням матеріали: документи органів державного управління, громадських організацій, політичних партій, виступи державних та громадських діячів, представників творчої інтелігенції, робітництва, селянства, молоді, ветеранського і жіночого руху. Матеріали періодики характеризуються оперативністю подання інформації, віддзеркалюють її хронологічні зміни. Крім безпосередньо інформації, вони відображають акценти епохи, виказують суспільні настрої, виявляють типове й атипове в поведінці людей, подають лексичні характеристики суспільства у різних його вимірах.

Періодику поділяють на центральну, спеціалізовану, відомчу та місцеву, легальну й нелегальну (самвидавівську), розрізняють її також за політичним та ідеологічним спрямуванням. Матеріали періодики зазвичай групують за газетно-журнальними жанрами.

Працюючи з періодичною пресою, дослідники повсякдення звертають увагу на такі питання: якою мірою публікації стосувалися досліджуваної проблеми чи групи (і чи стосувалися взагалі)?, на чому ставилися наголоси?, як часто відбувалося звернення уваги до проблеми (і чи дійсно відбувалося)? Наприклад, спеціалізованим центральним виданням для освітян СРСР була газета «Радянська освіта». Газетні публікації в ній охоплюють всі сфери повсякдення освітян. У роки «відлиги» це видання з органу влади, пересиченого директивами, перетворилася на дзеркало реальності (нехай часом і викривленої). На шпальтах видання друкувалися листи студентів та педагогів, фоторепортажі про будні навчальних закладів, критичні статті журналістів

із освітянської проблематики. Інформацію з неї логічно доповнюють матеріали періодичних видань окремих вишів (наприклад, «За педагогічні кадри!» ПДП)¹.

Джерела особового походження (ego-документи). Важливе значення для дослідження повсякденної культури мають джерела особового походження. До них, передовсім, належать: спогади (мемуари), щоденники та приватне листування, життєписи тощо. Зазвичай такі джерела просякнуті особистим сприйняттям реальності, що їй довелося пережити. Вони якнайкраще показують особистісне ставлення конкретної, живої людини до певних подій, явищ, правил, навколишнього світу тощо.

Так, у мемуарах стрижнем подачі інформації виступає автор, через призму поглядів якого відбиваються й оцінюються факти, явища й події, свідком або учасником яких він був або ж дізнався про них з першоджерел. В одних випадках мемуари пишуть виключно з пам'яті, в інших – використовують записи (регулярні чи спорадичні), які вів автор, звертаються до оприлюднених документів, архівних матеріалів, періодики тощо. Також мемуари розрізняють за формою: поряд із авторськими виділяють літературні, записи в яких літератор художньо оброблює спогади очевидців. Мемуари добре передають атмосферу та колорит епохи, віддзеркалюють погляди і настрої конкретної людини в різноманітних життєвих обставинах.

Важливим джерелом для дослідження щодення людини є листи. Саме у них людина викладала свої почуття, емоції, мотиви окремих вчинків. Зміст кореспонденції завжди вражає своєю безпосередністю в сприйнятті дійсності, відвертістю, великою емоційністю. У цілому приватні листи є специфічною та надзвичайно цікавою сторінкою творчості людини. Наприклад, досліджуючи історії українців-остарбайтерів, Антон Меляков вказує, що «... саме ці джерела відкривають такі сторони життя мешканців України, як взаємовідносини між ними та робітниками з інших країн, наявність або відсутність офіційних та, що значно рідше, неофіційних стосунків між депортованими та місцевим німецьким населенням, персоналом підприємств тощо...»². На думку

¹ Лук'яненко О. В. «Найближчі друзі партії»: колективи педагогічних вишів України в образах щодення 1920-х – першої половини 1960-х років: монографія. Полтава: Видавництво «Сімон», 2019. С. 36.

² Меляков А. Про перспективи розширення джерельної бази досліджень історії українців-остарбайтерів. С. 144. URL: http://uamoderna.com/images/archiv/11/10_UM_11_Statti_Melyakov.pdf (дата звернення: 21.01.2023).

Ольги Мармілової, «унікальність цього джерельного комплексу полягає у можливості відтворення емоційного життя східних робітників, взаємовідносин з рідними, тих проблем, що турбували їх безпосередньо під час перебування у неволі»¹.

Наступною групою джерел особового походження є щоденники. Зазвичай до них записують події у той же день, коли вони відбувалися хоча це й не є беззастережною умовою кваліфікації записів як щоденникових. Усе різноманіття функцій щоденника можна звести до наступних: фіксація персонально важливих подій; осмислення записаних подій; індивідуальні роздуми з приводу певних проблем.

Щоденники та особисті листи зазвичай пишуться для себе або для дуже вузького кола читачів, тож вони передають щирі почуття, бажання й погляди людини. Утім, варто пам'ятати, що в тоталітарних суспільствах люди навіть в особистій кореспонденції боялися висловлювати справжні думки та судження. Усе це спричиняє певні труднощі для дослідження таких джерел, оскільки в них нерідко вживаються скорочення, ініціали або прізвиська замість імен, а частина інформації подається в зашифрованому вигляді.

Усні свідчення. Матеріали усних свідчень (інтерв'ю) являють собою спогади, зібрані методом опитування та зафіксовані, як правило, за допомогою засобів звукозапису, котрі потім розшифровують.

Алесандро Портеллі зауважує, що «письмові й усні джерела не виключають одне одного. Вони мають як загальні, так і особливі якості й завдання, виконати які може тільки один із цих двох типів джерел (або ж з якими один із них «справляється» краще за іншого). Відповідно, вони вимагають різних прийомів і методів аналізу та інтерпретації. Але недооцінка чи переоцінка усних джерел призводить до того, що їх особливості губляться, а самі вони перетворюються або в просте доповнення до традиційних письмових джерел, або в ілюзорний засіб для вирішення всіх проблем»².

Усні джерела набувають особливого значення при дослідженні свідомості, стилю життя, поведінки, мислення, пам'яті людини. Вони незамінні при вивченні тих сегментів життя, що знаходяться здебільшого в

¹ Мармілова О. С. Джерела до вивчення історії оstarбайтерів з Донеччини: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця, 2017. С. 175.

² Портеллі А. Особенности устной истории. *Хрестоматия по устной истории* / общ. ред. М. В. Лоскутовой. Санкт-Петербург: ЕУСПб, 2003. С. 32.

непублічній сфері. Історична наука розглядає усні свідчення як природний засіб заповнення лакун у письмових джерелах останніх десятиліть, прогалин, що з'явилися під впливом офіційної тоталітарної ідеології.

Сьогодні практика інтерв'ювання є частиною академічної науки, що реалізується в низці проєктів. Звичною практикою є видання усних свідчень в якості мемуарів. У зв'язку з цим до матеріалів усних інтерв'ю застосовують ті ж принципи критичного аналізу, що й до мемуарів в традиційному розумінні цього терміна. Обидва види цих джерел мають багато спільного. До них рівноцінно можуть бути застосовані характеристики пам'яті такі як: календарне та останнє враження, ефект піку спогадів тощо. Усні свідчення так як і мемуари схильні нести в собі відбиток культурних стереотипів та політичних розрахунків.

Попри певні недоліки вважаємо, що усні свідчення відіграють поряд із джерелами особистого походження колосальну роль в дослідженні повсякдення людей епохи тоталітаризму. На нашу думку, влучним є вислів Пола Томпсона про те, що головною проблемою для вивчення колишніх соціалістичних країн стало не знищення писемних документів, а масштабність недостовірних і викривлених даних, які в них містяться¹. Антропоцентричні дослідження зміщують акценти зі знаних подій і героїв на звичайних і незнаних їх учасників й очевидців. Визнання істориками унікальності й самоцінності людського досвіду сприяє залученню усних свідчень до дослідження минулого.

Фольклор. Окремим видом джерел є фольклор: пісні, вірші, приказки, частівки, анекдоти тощо, створені пересічними людьми. У більшості випадків такі твори безіменні. Часто вони виникали шляхом накладання на мотиви та/чи слова вже відомих творів, проте, були авторські варіанти. Аналіз цього виду джерел дозволяє дослідити внутрішній світ особистості, її повсякденний побут, менталітет, емоції, настрої, творчу фантазію.

Фольклор виконує функції символічного регулятора соціальних і культурних практик, закріплюючи довкола певних текстів аудиторію їх споживачів. Таким чином, фольклор є формою соціальної комунікації та служить засобом соціалізації індивіда в певну історичну спільноту. Дослідження такого досвіду здатне збагатити уявлення про повсякдення.

Художня література. До вивчення повсякдення залучають твори художньої літератури, котрі художніми засобами відбивають епоху,

¹ Томпсон П. Голос прошлого. Устная история. Москва: Весь Мир, 2003. С. 74.

осмислюють та висвітлюють події й явища минулого та сучасності. Для історика художня література цінна не фактами чи залученими джерелами, а прихованою інформацією, що проливає світло на конкретні умови творчості, художні та ідейні уподобання автора тощо. При вивченні буденного життя та його ідеалів вагоме місце займають саме твори читаних та знаних письменників доби. Романи, повісті, поеми, драми, вірші дають змогу краще пізнати культуру, духовне життя та рівень свідомості суспільства, в якому вони були створені. Досліднику треба пам'ятати, що кожен літературний твір як джерело має вивчатися з урахуванням його історичної обумовленості, масової свідомості сучасного йому суспільства, авторського світогляду, стильових і мовних особливостей викладу. Цінність художньої літератури як джерела дослідження повсякдення полягає в здатності відображати ментальність часу, сприяти реконструкції певних історичних типів поведінки, мислення, сприйняття, тобто відтворювати суб'єктивні аспекти соціальної реальності.

РОЗДІЛ II.
КУЛЬТУРА ПОВСЯКДЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ СПІЛЬНОТИ:
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ НОТАТКИ

Олександр ЛУК'ЯНЕНКО

Методологічні орієнтири вивчення повсякдення населення УРСР

Історія повсякдення замкнених груп сама по собі є прикладом мозаїчного історичного дослідження, коли у науковий об'єктив потрапляє занадто багато питань, котрі на перший погляд здаються розрізненими, але стають важливими під час конструювання життя у країні з урахуванням мікроісторичних факторів. У своїх реконструкціях щодення українських освітян доби тоталітаризму ми орієнтуємося на характеристику повсякдення замкненої соціальної групи відповідно до біхевіористських підходів, враховуючи взаємовідносини суспільного організму (у нашому випадку колективу тієї чи іншої педагогічної установи) з навколишнім середовищем (тоталітарною державою, місцевою громадою, іншими колективами), що розкриває інформацію про систематичне положення, місце проживання, морфологію, пересування, харчування, інші психофізіологічні властивості членів замкненої спільноти, характеризує їхній життєвий цикл, поведінку тощо¹.

Проблема пошуку методологічного арсеналу для історика радянського повсякдення властива як і для науковців багатьох гуманітарних напрямів сучасності. Цьому сприяє розширення сфери пошуків, виснаження первинного інструментарію та поява нових джерел, які донедавна не розглядалися як такі, що могли слугувати основою історичної реконструкції. Все це не неминує кличе до співпраці науковців із дотичних галузей та проведення крос-предметних наукових розвідок.

Тісний зв'язок історії та антропології почався з середині ХХ століття – з часів наукових експериментів Е. Еванса-Прітчарда. У своїй лекції «Соціальна антропологія: минуле та сьогодення», виголошеній у 1950 р., він звернув увагу на те, що соціальна антропологія мала розглядатися як різновид історіографії. Вона повинна була вивчати

¹ Лук'яненко О. В. «Найближчі друзі партії»: колективи педагогічних вишів України в образах щодення 1920-х – першої половини 1960-х років: монографія. Полтава: Видавництво «Сімон», 2019. С. 68.

суспільства як моральні, а не природні системи. Науковець вважав, що саме прив'язка до природничих наук продукувала фальшиву схоластику у галузі. Натомість прийшла черга перевести антропологію до сфери гуманітаристики¹. Відтоді антропологи лише поглиблювали цей зв'язок. Наприклад, Дж. Де Піна-Кабрал зауважувала, що методологічні перетини з історією ставали критично необхідними особливо в модернізації методики польових досліджень².

Дзеркальний поворот істориків до методів антропології нерідко пояснюється меркантильними інтересами. Тут ми частково згоджуємося з думкою Г. Лінхарда, який зауважував, що дослідники минувшини вдавались до антропології тоді, коли вичерпували поле для досліджень для власних докторських дисертацій³. Проте, нам здається, що, говорячи про використання методів антропології в історії повсякдення, найкраще звертатися до пояснення Е. Еванса-Прітчарда. Він пропонував розуміти антрополога як соціального фотографа⁴. Таким чином відтворення минулого з урахуванням антропологічного компонента стає схожим на «опис негативів» людської свідомості про події, які вони пережили. Антропологія пропонує для цього необхідний арсенал методів, яких, як зауважує, М. Ірек, апріорі бракує історії⁵.

Сприяє розширенню застосування антропологічного підходу і те, що сама антропологія почала розглядатись не лише як наука про первісні суспільства. Вона вийшла далеко за межі проблем антропогенезу, розвитку інститутів сім'ї, шлюбу чи соціальних зав'язків до-цивілізаційного періоду⁶. Фактично це поставило антропологію на один щабель із соціологією та політологією, які оперували роздумами з приводу як сучасних подій, так і подій з минувшини. Розвідки з історії повсякдення радянської України часто належать до числа тих, які читаються тими, про кого вони написані (особливо у розрізі повсякдення «відлиги» й пізнішої

¹ Evans-Pritchard, E. E. "198. Social Anthropology: Past and Present the Marett Lecture, 1950." *Man*, vol. 50, 1950. Pp. 118–124.

² Pina-Cabral, J. de. Observing Europe with John Campbell: a late view on the Mediterranean tradition. *JASO-online. New Series*. Vol. II. 2010. №1–2. Pp.66–73.

³ Lienhardt G. Anthropology and the View from . *JASO*. Vol. XXVIII. 1997. №1. Pp.83–89.

⁴ Дельєж Р. Нариси з історії антропології: Школи. Автори. Теорії. Київ: Вид. дім: «Києво-Могилянська академія», 2008, С. 158.

⁵ Irek M. Black no more: towards a new theoretical framework for studies of social space connected with the 'informal economy'. *JASO-online. New Series*. Vol. I. 2009. №2. P. 212.

⁶ Gellner D.N. The awkward social science? Anthropology on schools, elections and revolution in Nepal. *JASO-online. New Series*. Vol. I. 2009. №2. P. 118.

доби). Практика показує, що окремі з читачів неприязно сприймають висновки людини, яка «роздивляється» роки їхньої молодості не під тим кутом, під яким вони презентують їх самі.

Одною з головних вимог антропологізму вважаємо необхідність «вжитися» в оточення, свідомість якого вивчається, вростання у середовище, ставання частиною колективу. Як зауважив історик М. Хіллс, це робиться для того, щоб якомога менше видавати свої відмінності у локальності та світогляді¹. Відносно реконструкції повсякдення історичних колективів цей принцип можливо скорегувати в бік необхідності вивчення сучасного способу життя групи, аби розуміти базові принципи діяльності колективу. Дослідження побуту освітян є відносно легким у питанні такого «зрощення» науковця та об'єкта вивчення. Цьому сприяє ряд суб'єктивних факторів (наприклад, під час нашого вивчення будення освітян тоталітарної доби навчання та робота у виші дають уявлення про комплекс традиційних проблем піддослідної групи, на вивчення та призвичаєння до яких у чужому професійному середовищі досліднику часто доводиться витратити значний час). Однак, антропологія – не панацея від усіх хвороб. Її методи так само «хиткі» та «непевні», про що наголошують М. Оже та Ж-П. Колейн². Як зауважив Дж. Ллобера, ця наука сама потребує подальших реформ³.

Методи візуальної антропології у вивченні повсякдення замкнених груп

Візуальна антропологія – неоднозначна з точки зору предмету дослідження сфера. Згідно з поясненням Дж. Рубі, її області наукового пошуку пояснюються вірою у те, що культура проявляється через систему видимих символів (жестів, церемоній, ритуалів та артефактів)⁴.

¹ Hills M. Conflicts and Contrasts of Identity in a Changing Cornish Village. *JASO*. Vol. Vol. XXVIII. 1997. №2. Pp. 149–160.

² Alexander P. Marc Augé and Jean-Paul Colley, *The World of the Anthropologist*, Oxford and New York: Berg 2006, vi, 134 pp. (Review). *JASO-online. New Series*. Vol. I. 2009. №1. P. 94.

³ Llobera J. R. From Micro to Macro: An Unsolved Problem in British Anthropology. *JASO*. Vol. XXXI. 2000. №1. P. 151.

⁴ Ruby J. Visual Anthropology. *Encyclopedia of Cultural Anthropology*. 1996. Vol. 4. Pp. 1345–1351.

Вивчення повсякденного життя спирається на уявлення про те, що воно є дослідженням буденних сценаріїв поведінки. Суб'єкти (в нашому випадку освітяни) діють як актори соціальної драми з власними ролями в мікроколективах. Вони мають специфіку костюма (уніформи), робочого реквізиту та декорацій домашнього та професійного простору. Упродовж життя, яке потрапляє в об'єктив історика повсякдення, суб'єкти замкненої групи можуть за довгий час програвати суму різних поведінкових сценаріїв, брати участь у численних «соціальних драмах». Таким чином їхнє «культурне «Я» характеризуватиметься еволюційністю, а застосування методів візуальної антропології допоможе виявити динаміку зовнішніх ознак у залежності від зміни соціальної ролі.

Фотографія здатна допомогти у тлумаченні функціонування в замкненій групі таких явищ як невербальна комунікація, суспільні ритуали, церемоніал, не менш яскраво можуть бути відтворені здавалося б часово-просторові види мистецтва як танці та музика. Однак, в історії будення нам найголовніше вбачати у візуальному джерелі (найперше – фотографії) не стільки мистецьку цінність, скільки його роль у відтворення як соціального артефакту. Вважаємо, що він здатен розкрити специфіку «спідньої сторони» життя замкненої соціальної групи.

Візуальна антропологія ґрунтується на думці, що науковець спроможний не просто «побачити» прояви культури, а також вивчити їхню фіксацію аудіовізуальними засобами. У новітніх підручниках з історії помітна тенденція до тлумачення візуального джерела як неупередженого й об'єктивного. Вважається, що оздоблення теоретичних параграфів з неоднозначних або ж складних тем фотографічним матеріалом допомагає формуванню нейтральної точки зору на проблему. В історії повсякдення радянської доби слід постійно мати на увазі ідеологічну складову аудіовізуального компонента. Лише випадкові фото з сімейних фотоархівів тяжіють за характеристиками до «прозорого джерела».

Даючи змістову оцінку візуальним джерелам, варто тримати в пам'яті зауваження Дж. Рубі про те, що об'єктив стає обмеженим двома полюсами: культурою людини, що знаходиться за апаратом та культурою тих, хто фотографується¹. Прикладами цьому має бути подвійне ставлення до фотографій з парадів часів СРСР. З одного боку «ідеологічне замовлення» таких зображень однозначне. І декорації, і поведінка

¹ Ruby J. Visual Anthropology. *Encyclopedia of Cultural Anthropology*. 1996. Vol. 4. Pp. 1345–1351.

суб'єктів, і навіть кадрування та акценти фотохудожника є залежними від необхідності прославлення комуністичної доктрини. З іншого боку дієвці мікроісторичного рівня цілком свідомо брали участь у цих заходах, вони з повною згодою формували парадні колони, оформлювали їх відповідно до партійного замовлення, навіть займали позиції на фото відповідно до соціальної та партійної ієрархії. А згодом ці ж фото використовувалися у декоруванні інтер'єрів закладів освіти, червоних ленінських кутів, дошок пошани та сімейних фотоальбомів. Тому навіть ідеологічний наліт на візуальних джерелах слід тлумачити неоднозначно.

Іншим зауваженням є залучення таких фотографій під час використання інших методів дослідження будення. Наприклад, під час інтерв'ю представника замкненої групи перед ним розкладаються візуальні джерела, які мусять спровокувати спогади, уточнити наявний матеріал, підтвердити гіпотези науковця тощо. І, з рештою, саме фотографії є чи не найдорогоціннішим елементом під час трансформації наукової роботи у науково-популярну. Практична цінність розвідок з історії повсякдення полягає у тому, що вони легко стають засобом формування свідомості. Науковець має ставати лектором, а оприсутнення цифр, умовиводів та тенденцій відбувається шляхом прив'язки до конкретного історичного зараження.

Слід зробити ремарку щодо методів етнографічної фотографії в історії повсякдення. Як така вона, насправді, передбачає відсутність будь-якої методології у збиранні матеріалу. Це застосування пристроїв у середовищі існування колективу. Нам воно важливе на дослідженні життя колективів у суміжну з дослідником епоху. Фотографії робляться випадково, а вже їхній аналіз стає заручником суворої методології. Найкраще використовувати подібну методику збору матеріалу разом із методом «вживлення у колектив», або ж включного спостереження. Науковець стає частиною середовища, яке він вивчає. Звісно, що це можливе лише за умови відтворення будення замкненої групи, сучасної науковцю. За таких умов фотографії втрачають високу художню цінність. Вони скоріше можуть нагадувати випадкові туристичні знімки.

В умовах діджиталізації по-іншому виглядає і застосування методу етнографічного фільму. В історії будення нам були важливі у тому числі і документальні хроніки, такі як «Хроніки наших днів», зняті в СРСР у 1950-х роках. Вони за своїм змістом межували з політичною пропагандою, документальним кіно та етнографічними зйомками життя громадян СРСР

від кордонів з Європою до Тихого океану¹. В об'єктив потрапляли політичні діячі та державні заходи, життя на колгоспних фермах, святкування новосілля, будівництво нових житлових кварталів, студентські сесії тощо. Дж. Рубі пропонує розглядати як етнографічні фільми лише ті, що були зняті за участі антропологів². Погодимося, що в радянських «Хроніках...» часто важко лавірувати між політикою, історією та мистецтвом документального кіно. Під питанням лишаються об'єктивність матеріалів і точність передачі дійсності. Умовною є справедливість в оцінці та коментарях диктора та інтерв'ю суб'єктів дослідження. Тому такий «документальний реалізм» є насправді доволі умовним. Мусимо пам'ятати про зауваги, що етнографічне кіно – це вивчення життя на рівні людських очей. Натомість радянське документальне кіно пропонує нам готовий ідеологічний аналіз, цілеспрямоване звернення до деталей, обрані пропагандою крупні плани та вивірених агітаційний коментар. Звісно, приклади того, що і радянська документалістика поступово виходила з тенет ідеології, є, так, Є. Александров говорить про вплив антропологічного кіно цей жанр у СРСР уже з 1980-х років³.

Вважаємо, що наявність пристроїв, що можуть проводити відео фіксацію будь-де у телефонах людей, наближає нас до минулого етнографії. Тоді етнографічне кіно нагадувало собою одиничні епізоди людської поведінки. Щось схоже може бути у реквізиті методів дослівника будення ХХІ століття. Зйомка випадкових сюжетів, окремих історій, фільмування здалеку, позування невимушено – це мета формування особистого архіву таких собі «рухомих артефактів».

Так само як і з фотографіями доби, відео слід використовувати у ході уточнюючих інтерв'ю. Такі спільні перегляди з учасниками дослідницької групи цілком відповідають методології так званої «рефлексивної етнографії». Споглядаючи себе зі сторони, суб'єкти спроможні аналізувати власні дії, на які не звертають уваги через їхній автоматизм. Таким чином вони допомагають дослідникові зрозуміти механіку прихованих процесів

¹ Лук'яненко О. В. «Найближчі друзі партії»: колективи педагогічних вишів України в образах щодення 1920-х – першої половини 1960-х років: монографія. Полтава: Видавництво «Сімон», 2019. С. 60.

² Ruby J. Is an Ethnographic Film a Filmic Ethnography? *Studies in the Anthropology of Visual Communication*. 1975. №2, pp. 104-111.

³ Александров Е. В. В поисках предмета визуальной антропологии. *Антропологический форум*. 2007. № 7. С. 10.

та зашифрованих культурних символів всередині колективу, які не помітні незнайомому зі специфікою певного суспільного ритуалу. Звісно, це демонструє неоднозначний вплив дослідження на піддослідну групу. З одного боку, науковець отримує інформацію з перших вуст щодо буденних практик. З іншого боку, залучення соціального актора до аналізу власної соціальної гри змушує його перейти від неусвідомлених дій, породжених культурним спадком, до усвідомлених і контрольованих. Чистота експерименту тоді певним чином страждає.

Отже, розширення предметного кола гуманітарних наук неможливе без взаємозбагачення дослідницького арсеналу причому без пошуку «методологічної панацеї». Застосування методів візуальної антропології в дослідженні історії буденна радянської доби має відбуватися з урахуванням ідеологічного чинника, однак він повинен враховуватися не лише як стримуючий та обмежувальний фактор, але і як присутній елемент щодення. Технізація ХХІ століття поглиблює здатність створення та збирання етнографічних фільмів, що уможлиблює вивчення замкненої групи поза ідеологією та постановочним мистецьким чи документальним кіно.

Характеристика повсякдення замкненої соціальної групи

Під час відтворення повсякдення мікроколективів, які керуються своїми власними внутрішніми законами співжиття, варто орієнтуватися на спільну схему аналізу. Існування такої системи допомагає в подальшому вдаватися до компаративного аналізу будення різних замкнених спільнот, які в сукупності і формують світ щодення країни в певному історичному проміжку часу. Без врахування особливостей функціонування таких груп узагальнення з життя українців тієї чи іншої доби є намаганням витворити штучний образ. Його нереальність і надуманість ставатиме очевиднішою, якщо враховувати й сам факт складності відтворення повсякдення на основі тлумачення джерел з відстані часу, а не реального споглядання життя досліджуваних колективів.

Тож, у переліку завдань має бути систематична характеристика соціальної групи, опис простору життєдіяльності колективу, аналіз бюджету часу, простору базових потреб, сімейного та інтимного життя, проблеми життєвого циклу, поведінки всередині групи, світогляду спільноти та співжиття групи з представниками інших груп та організацій.

Робота з такими блоками інформації дозволяє в подальшому проводити релевантні кількісні й якісні порівняння. Зокрема, в питаннях про чисельність, стать та національність. У систематичній характеристиці важлива самоназва, офіційне найменування та альтернативні імена спільноти; підгрупи, секції, об'єднання, спілки, індивідуальні форми організації всередині самого досліджуваного колективу; мотивація членства, іншування та маргіналізація. Бюджет часу аналізується з урахуванням специфіки функціонування кожного колективу з можливістю виокремити періоди навчання, роботи, практики, господарської діяльності та дозвілля. Залежатиме від унікальності колективу й раціон, час та режим харчування, доступність продуктів та медичного забезпечення. Може мати місце диференціація членів групи відповідно до зовнішнього вигляду. Складною, але не провальною у забезпеченні джерелами, може бути тема сімейних відносин, що охоплює вивчення практик залицяння, організації шлюб, дітонародження, дослідження питання подружньої зради, сексу та сексуальності, утримання, моногамності та полігамності, розлучення тощо. Проблема життєвого циклу зазвичай суголосна світоглядним орієнтирам і визначається сприйняттям віку, дорослішання, старіння й смерті тощо. У кожному окремому дослідженні специфічною темою є існування негласних правил поведінки групи та суспільних ритуалів. Відповідно й різними будуть суспільні девіації та реакція на них, що може призводити до «соціальні драми» з проявами лімінарності – перебування у суспільному вигнанні. Національні, мовні, політичні, геополітичні, релігійні переконання у розрізі кожного окремого колективу набувають іншого звучання й можуть давати зовсім протилежні дані від тих, котрі пропонуються за шаблонні паттерни світогляду нації у конкретний історичний період. І, з рештою, замкнений колектив може обирати унікальні шляхи виживання, що впливатимуть на вибір щоденних кроків: симбіоз із представниками інших груп, паразитування на інших організаціях, домінування, підлеглість, соціальну адаптацію тощо.

Колектив Лубенського учительського інституту як предмет дослідження

Прикладом функціонування такого колективу обираємо Лубенський державний учительський інститут у 1930-х роках. Ми розглядаємо його як замкнену освітянську спільноту – частину українського радянського

суспільства, елемент так званої «радянської педагогічної цивілізації» України, у котру входили педагогічні та учительські інститути, інститути народної освіти, інститути професійної освіти та соціального виховання, педагогічні технікуми та училища, а також педагогічні школи й класи упродовж понад семи десятиліть існування влади Рад на території України. Він, на відміну інших колективів педінститутів України, завершив свій «життєвий цикл». Проте, припинення його існування настало не після «буйного цвітіння», як висловився б М. Данилевський, а в умовах Другої світової війни, коли після закриття заклад так і не продовжив роботи.

Джерела вивчення будення інституту 1930-х років

Основою для відтворення щодення студентсько-викладацької корпорації Лубенського учительського інституту у 1930-х роках є неопубліковані архівні матеріали Державного архіву Полтавської області (ф. Р-2118). Єдиний опис фонду містить 25 справ за 1936–1937 роки. Джерела щодо впливу на повсякдення освітян допомагають відповісти на: «Як змінювали життя та як провокували реакцію людей?». У них здебільшого представлені накази та розпорядження – те, як людям варто було поводитися, даючи рекомендації до дій. До таких документів, котрі допомагають розкрити технології перетворення світогляду, відносимо накази Лубенського учительського інституту та матеріали до них, а також оголошення про скликання різних нарад та засідань.

Систематичну характеристику спільноти проведено за допомогою справ, котрі наводять списки студентів по групах і курсах, а також справи співробітників закладу, заяви лектури на зарахування їх на вільні посади, списки викладачів та відомості про навантаження. Мотиваційна сфера та проблеми реалізації особистості у громадському просторі після закінчення вишу, а також питання полишення спільноти реконструювалися на основі списків осіб, допущених до вступних іспитів у Лубенський учительський інститут; іспитових карток вступників 1936 року, незарахованих до інституту; іспитових письмових робіт із російської мови вступників; наслідків письмових іспитових робіт з української та російської мов нового набору на I курс 1936 року. Для формування просопографічного образу студента ми послуговувалися документами, виданими студентам, вибулим з інституту та справами про повернення документів вступникам, не зарахованим до закладу вищої освіти, списками комсомольців інституту по

групах та заявами вступників на підготовчі курси до інституту. Особливе значення мають документи студентів, які до вступу в Лубенський учительський інститут працювали на педагогічній роботі. Ці ж джерела лягали в основу квантитативних досліджень.

Джерела стосовно реакції колективу (констатації стану) містять інформацію, яка відповідає на питання: «Як реально жили та як реагували на зміни на місцях?». Ці матеріали містять людські висловлювання, опис їхніх дій, обриси їхнього повсякдення без акценту на директиви та команди. Опис побуту студентів Лубенського інституту відтворено на основі справ, що концентрують адреси студентів, які мешкали на приватних квартирах. Матеріальне забезпечення та умови праці відтворювалося на основі листувань із різними установами по господарській частині, договору з «Союзлаборреактив», а також на основі матеріалів перевірки роботи інституту за дорученням Народного комісаріату освіти 31 жовтня – 6 листопада 1936 р.

Історичний фактаж, отриманий з аналізу цього фонду, верифікувався на основі матеріалів з фонду Р-1507 – документи Полтавського державного педагогічного інституту, а також зі справ відомчого архіву Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (особливо з ф. 1. Особові справи студентів, які продовжували своє навчання у повоєнній Полтаві, не маючи можливості отримувати освіту в Лубнах). Окремі матеріали уточнено на основі звітів та аналітичних записок Народного комісаріату освіти (згодом Міністерства освіти УРСР) з ф. 166 ЦДАВО України. У профільному періодичному виданні «Радянська освіта» теж час від часу з'являлися публікації, що стосувалися поточних справ у навчальному закладі.

Систематична характеристика соціальної групи

Офіційною назвою закладу з 1920 року був Лубенський учительський інститут, який займався підготовкою готував учителів молодшої ланки та кадри для лікнепів. У 1935 році у ході реформи системи закладів вищої педагогічної освіти він отримав назву Лубенського державного, де проводили підготовку вчителів середньої школи¹. І хоча

¹ Синицька Д. У будівлі колишнього єпархіального училища в Лубнах діятиме частина луганського університету. Інтернет-видання «Полтавщина». 11.07.2022. URL: <https://poltava.to/news/66963/>

сторінка про заклад у Вікіпедії зауважує перейменування його на державний педагогічний інститут із 1932 по 1941 роки¹, у фондах Державного архіву Полтавської області заклад у документах 1930-х років фігурує як державний учительський інститут².

В особових справах студентів Полтавського державного педагогічного інститут знаходимо довідки про закінчення цього закладу як учительського інституту³, проте є й документи, котрі містять інші назви установи у 1914-1921 роках – Лубенська учительська семінарія⁴. Очевидно, за спільнотою ще певний час зберігалася альтернативна назва, що відсилала до відкритого у 1907 році відповідно до рішення XII єпархіального з'їзду духовенства Лубенського єпархіального училища, на базі якого і постав у 1920 р. колектив учительського інституту. З іншого боку, педагогічним інститутом заклад називають окремі студенти I курсу 1941 року⁵. Проте, це поодинокі випадки, бо в більшості домінує апеляція до характеризованої спільноти як до колективу учительського інституту⁶. Цю плутанину можна пояснити синонімічністю термінів для рядового українця та постійною системою реформування вищої педагогічної освіти у країні, коли заклади міняли назву. І, з рештою, це пояснюється банальним низьким рівнем освіти абітурієнтів повоєнної України, яким було ще й відверто байдуже, яку назву носив заклад, котрий давав їй путівку в життя після геополітичної катастрофи. Додає плутанини і «псевдоісторична пам'ять», що формується через читання наукової літератури, котра писалася на неперевіренних джерелах чи спогадах очевидців. Як не прикро, але дезорієнтує у визначенні статусу досліджуваної професійної спільноти й енциклопедична стаття,

¹ Лубенський учительський інститут. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Лубенський_учительський_інститут

² Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Лубенський державний учительський інститут.

³ Архів ПНПУ. Ф. Особові справи студентів. Оп. Випуск 1946 р. Учительський двоохрчний інститут. Мовно-літературний факультет. Укр відділ. стаціонар №363–397, спр. Онищенко Ганна Андріївна. Арк.4.

⁴ Архів ПНПУ, ф. Особові справи студентів, оп. Випуск 1949 р. Учительський двоохрчний інститут. Фізико-математичний відділ. Стаціонар, спр. Лук'янович Михайло Кирилович, арк. 2.

⁵ Архів ПНПУ. Ф. Особові справи студентів. Оп. Випуск 1949 р. Педагогічний чотирьохрчний інститут. Мовно-літературний факультет. Укр. відділ. Стаціонар, спр. Гелевер марія Семенівна. Арк. 2.

⁶ Архів ПНПУ. Ф. Особові справи студентів. Оп. Випуск 1947 р. Учительський дворічний інститут. Мовно-літературний факультет. Укр. відділ. стаціонар №537–556, спр. Додух Михайло Харитонович. Арк. 3.

опублікована у 1967 р. у 26-му томі «Історії міст і сіл Української РСР». Там є наступна інформація про реорганізацію закладу вищої освіти в Лубнах: «Вже в 1932 році в Лубенському районі остаточно було ліквідовано неписьменність. Педагогічний технікум перетворено на педагогічний інститут. А напередодні війни відкрився ще учительський інститут»¹. Невідповідність починається уже у першій ієрархічній ланці: верифікуючи інформацію, отримуємо, що згідно з документами Народного комісаріату освіти Лубенський педагогічний технікум став педагогічним інститутом ще у 1925 р.² Згодом у 1930 р. його переформатовали в інститут соціального виховання³. У 1935 р. він уже фігурує у документах центральних органів влади як Лубенський державний учительський дворічний інститут⁴. На підтвердження цього наводимо обкладинку студентського квитка Сергія Шевченка з фізико-математичного факультету 1937 року видачі, на обкладинці та в якому чітко зазначено, що заклад має назву Лубенського учительського інституту НКО УРСР.

У розглядуваний період у закладі діяли природничий, географічний та фізико-математичний відділи (факультети). При інституті працювали й дворічні педагогічні курси. Однак, у другій половині 1930-х років дирекція закладу вийшла з ініціативою ліквідувати цю форму підготовки освітянських кадрів при установі. Мотивація базувалася на тому, що

¹ Білий П. Х. Лубни, Лубенський район, Полтавська область. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Полтавська область / гол. ред. кол.: Тронько П. Т., Бажан М. П., Білодід І. К., та ін. АН УРСР. Інститут історії. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1967. С. 576.

² ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1590. Арк. 74.

³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1590. Арк. 74.

⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6643. Арк. 38–40.

планувалося відкриття окремого гуманітарного відділу, на якому б готували учителів-переметників для школи з історії та мови й літератури, куди планували перевести слухачів¹.

Найбільше схожі суспільні об'єднання цієї доби – різноманітні педагогічні навчальні заклади, що різнилися терміном та напрямками підготовки спеціалістів. У розглядуваний нами період помітні дві тенденції – стабілізації наявної мережі педагогічних вишів у 1931–1934 роках та посилення диференціації у 1935–1941 роках. Із фондів ЦДАВО України стає відомо, що влада реорганізовувала окремі потужні школи в педінститути або ж робила їх частинами уже наявних вишів. На початку 1940-х років Лубенський учительський інститут існував у складі мінливої мережі в середньому 12 педагогічних та учительських інститутів та 60–61 педагогічних технікумах². Останні уже у першій половині десятиліття рішенням уряду втратили статус закладів вищої педагогічної школи. Інші зміни, що визначали роль та місце колективу Лубенського інституту, були пов'язані з переформатуванням мережі інститутів народної освіти (ІНО) у 1930 р., коли з найслабших периферійних ІНО було створено інститути соціального виховання з трьохрічним терміном підготовки учителів семирічок (Умань, Глухів, Бердянськ тощо). А з «не хилих», визнаних кращими установ, утворили інститути професійної освіти (ІПО), для підготовки учителів профшколи та викладачів технікумів. Уже за два роки, у 1932 р. з ІПО виокремили фізхімнат інститути, поклавши на них обов'язок підготовки викладачів для технікумів та закладів вищої освіти³. Реформована система була настільки нестійка, що уже за рік утворили чотирирічні педінститути на базі кращих ІСВ із завдання підготовки учителів-предметників, на них же перетворили слабкі ІПО (сильні ж стали університетами)⁴.

У другій половині 1930-х років після спроб неспинних зменшення кількості педагогічних закладів вищої освіти, держава зіткнулася з неспроможністю утамувати кадровий голод у сфері середньої шкільної освіти. Саме тому система державних педінститутів країни була розгалужена за рахунок створення при них юридично окремих

¹ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 4.

² ЦДАГО України, Ф. 1, Оп.20, Спр. 2703, Арк. 1зв.

³ ЦДАГО України, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 6859, Арк. 2.

⁴ Прокоф'єв Є. Удосконалення процесу вивчення загальнопедагогічних дисциплін у вишах України в 20–30-ті роки ХХ століття. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету*. №1. 2015. С.62–68.

учительських інститутів із дворічним терміном підготовки учителів для неповної середньої школи 5–7 класів. Осібні такі заклади утворили на базі педагогічних технікумів, або ж відкриті на новому місці. Це неймовірно розширило кількість освітянських колективів, довівши їхню кількість до 27 у 7 областях та Молдавській АРСР 1937 р., враховуючи Тираспольський у складі системи української вищої педагогічної школи¹.

На другій відстані спорідненості з Лубенським учительським інститутом розташовуються колективи тогочасних класичних університетів УРСР, а також інших галузевих інститутів, які об'єднували представників наукової та освітянської інтелігенцією. Однак, якщо виходити з функціонального призначення учительського інституту, то найнаближенішими можемо вважати Всеукраїнський інститут підвищення кваліфікації педагогів, котрий почав роботу у 1930-х рр. у Харкові, та утворені у 1939 р. на базах обласних шкільних методичних кабінетів Києва та Харкова обласні інститути вдосконалення вчителів². Згодом такі інституції відрилися по всій території республіки у 1940 р. відповідно до наказу Народного комісаріату освіти УРСР³. Всеукраїнський інститут підвищення кваліфікації педагогів упродовж декількох років мав розгалужену мережу структурних підрозділів у стінах педінститутів України, обласні ж інститути удосконалення – постійно кооптували вишівських працівників, що сприяло дифузії колективів і нерідко приводило до об'єднання дотичних установ⁴.

Внутрішня таксономія групи

Визначити національні підгрупи та територіальне походження викладацького складу у цей період складно через погану збереженість фондів установи. Відомо, що у розрізі України на початку 1920-х рр. інститути подавали списки іноземців у своїх лавах, тому з'ясувати неоднорідність за національним складом було легко. Проте, до 1930-х років практика такого контролю була припинена, а в житті інститутів

¹ ЦДАГО України. Ф. 1, Оп. 20. Спр. 7096. Арк. 76–80.

² Історія Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені М. В. Остроградського. 1940–2010 / В. В. Зелюк (голова ред. кол.) Полтава: ПОІППО, 2010. 576 с.

³ Наказ №512 НКО УРСР від 9 лютого 1940 року «Про організацію обласних інститутів удосконалення учителів». *Збірник наказів та розпоряджень народного комісаріату освіти Української РСР*. 1940. № 5. С. 5.

⁴ Коваленко Г., Єфимова З., Яцук П. Удосконалювати роботу вищої школи. *Радянська освіта*. 13 грудня 1958. №50. С. 4.

активну роль почав грати фактор академічної мобільності викладачів, який у радянських реаліях через об'єктивні та імперативні причини часто змінював місце роботи та проживання, часто всупереч суб'єктивним бажанням. Наприклад, вагому роль у руйнуванні гомогенності рядів спільноти відіграло те, що тоталітарна держава легко перекидала педагогів із одного колективу в інший так, як їй це було вигідно з ідеологічних та політичних міркувань. До всього іншого витворити стабільне соціальне обличчя спільноти з вирахуванням її національного обличчя важко через описану вище агресивну процедуру реформи, коли процеси злиття та ліквідації закладів вищої освіти аж до 1950-х рр. взагалі унеможлилювали розмови про якийсь зв'язок території народження з місцем праці. Намагаючись визначити походження 194 працівників Лубенського учительського інституту в кінці 1930-х рр., знаходимо, що їхнє коріння уходило у понад 60 населених пунктів¹. Закономірності шукати марно: вони народжувалися, жили та здобували освіту на території нинішньої Полтавщини, Київщини, Донбасу, Одещини, Херсонщини, Харківщини, Дніпропетровщини, Поділля та Запоріжчини. Окремі приїздили із Самарканда, Поволжя та Ленінграду².

Зауважимо «прискіпливе» ставлення влади до походження кандидатів. Воно унеможлилювало роботу за фахом. Однак, наприкінці 1930-х рр. знаходимо факти роботи педагогів з далеко непролетарським корінням. Так, у Лубнах працювала колишня дворянка з Ленінграда, викладачка фізики В. Кульжинська, асистент природознавства, син дяка С. Писаревський, секретар робітфаку, колишній лихвар із Харкова Д. Хавкін. З колективу у 160 осіб, знесених у педагогічний штат 1936 р., четверо констатували, що походять з династії учителів³.

Саме поняття конкурсу на посаду часто було умовним. Наприклад, його легко обходили викладачі військової підготовки, які вливалися у педагогічні колективи лише за розподілом згори. І часто їм було байдуже, куди виходити на роботу. Так, у 1936 р. тов. Глебов писав у листі начальнику військової підготовки середніх навчальних закладів НКО України: «Прошу Вашого розпорядження повідомити мені, чи можу я мати службу керівника військової справи одного з навчальних закладів Києва,

¹ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 10.

² Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 17.

³ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 8, 24 арк.

Харкова, Полтави, Дніпропетровська, Кременчука, Одеси, Миколаєва та інших міст». Його прилаштували у Лубнах¹.

За віком – це теж був доволі різномірний професійний колектив. Найстаршим працівником у 1930-х роках був асистент фізики Сергій Кульжинський 1867 р. н. (69 років на момент фіксування інформації у поточній документації 1936 р.). Серед інших осіб пенсійного віку з 60 років для чоловіків та 55 років для жінок відповідно до тогочасного законодавства² в основному був обслуговуючий персонал та працівники господарського сектору (нічний вартовий Єгор Денисенко 1873 р. н., швейцар Степан Звірківський 1874 р. н. та двірник Олександр Гонтар 1876 р. н.). Наймолодшими у колективі були прибиральниця Параска Мусієнко 1917 р. н. (19 років) та бібліотекарка Олена Кущенко 1915 р. н. (21 рік)³.

Схожа ситуація і з визначенням просопографічного портрета студента. У 1930-х роках кількість студентського загалу коливалася межах 550–650 здобувачів освіти. Щорічно лави студентів поповнювали за рахунок доволі широкого кола осіб, проте, кількість місць була обмежена. Далеко не останню роль тут грала географія. Згадаємо існування з кінця 1920-х рр. «принципу районування» наборів до вишів. Наприклад, у 1936 р. до Лубенського учительського інституту за визначеною державою квотою – продрозверсткою – могли потрапити 210 осіб тільки 12 районів Полтавщини, куди протягом навчального року робітники їздили з агітацією (у записах закріпили дані про опіку над Миргородським Пирятинським, Хорольським та Гадяцьким районами). Для формування системи особистого зв'язку з абітурієнтами. Директор С. Потімков розсилав статті у районні газети. Викладачі проводили зустріч з випускниками, надсилали товариські листи з пропозицією сприяти набору студентів до завідувачів райнаросвіти, до секретарів ВЛКСМ, директорі середніх шкіл та районних комітетів КП(б)У⁴.

¹ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 2.

² Положение о пенсиях и пособиях по социальному страхованию. (утв. Постановлением ЦИК СССР, СНК СССР от 13.02.1930). URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&rnd=PRdJUQ&base=ESU&n=4510#XSLjkdTGk01DiFZE>

³ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 8.

⁴ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1–3.

Спираючись на дані наборів, отримаємо такий узагальнений опис групи новоприбулих у замкнений освітянський колектив. Більшість (52%) вступали до інституту після закінчення робітфаку (у 1936 р. 130 осіб із 249). Приблизно рівна кількість абітурієнтів (4–6%) продовжувала освіту після педагогічних технікумів, повної загальноосвітньої школи та школи-дев'ятирічки (у 1936 р. – 16, 13 та 10 осіб відповідно). Удвічі більше майбутніх здобувачів були практикуючими вчителями без відповідної професійної освіти (31 особа, 13%). На 10 осіб більше вирішили змінили фах після закінчення різноманітних спеціальних середніх навчальних закладів (17%). Ще 3% лишалися у стінах Лубенського інституту після проходження підготовчих курсів (8 осіб станом на 1936 р.)¹. Відповідно до внутрішнього розподілу, найменш чисельним був студентський колектив географічного факультету (27% абітурієнтів у 1936 р. та 29% у 1937 р.). Фізико-математичний та природничий факультети тримали у своїх лавах 34–39% усіх новоприбулих (85/97 та 97/93 абітурієнти у 1936/1937 рр. відповідно).

Положення НКО у 1927 р. уперше окреслило вікові рамки вступників у 16–30 років та до всього іншого закріпило за необхідний трирічний виробничий стаж на денні та дворічний на вечірні відділи².

¹ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1–3.

² Ткаченко А. В. Професійний розвиток особистості в практиці А. С. Макаренка: історико-педагогічний аспект (1920–1935 рр.): монографія. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2013. С. 87.

Верхня межа у 30 р. була наново підтверджена у 1954 р. для вступників до педуніверситети¹ (хоча вікове обмеження зняли для здобувачів заочної освіти², а керівництво, якщо аналізувати анкети, насправді цікавив вік від 14 до 18 років. Бо усіх інших воно заноситиме у графу «18 і старші»³). Нажаль, уповні відтворити вікову специфіку Лубен неможливо через відсутність відомчого архіву з особовими справами студентів. Та з поточної документації, збереженої у Державному архіві Полтавської області, дізнаємося, що у 1930-х роках до вступу на перший курс допускалися громадяни віком до 40 років включно (наприклад, О. Куліш 1896 р. н. (40 років), М. Григорьев 1899 р.н. (37 років), П. Бондаревський 1910 р. н. (26 років), А. Івко 1911 р.н. (25 років), М. Кирно 1913 р.н. (23 роки). Проте, особи віком понад 16 років склали тоді до 2% студентського колективу⁴.

Для приєднання до групи треба було скласти іспити. Діяла запроваджена у 1937 р. система випробувань: російська мова (письмовий твір), граматики, література, екзамен з мови, якою ведеться викладання, політграмота, математика, фізика, хімія, іноземна мова (англійська, німецька, французька)⁵. Від складання конкурсних іспитів звільнялися власники золотих та срібних медалей⁶. Вступники могли без відриву від виробництва складати іспити на курс педінституту, а якщо до того ж проробили 3 роки у семирічній школі – мали право вступати на III курс педінституту без вступних іспитів⁷. У 1936 р. абітурієнт Лубенського учительського інституту мав скласти письмовому роботу з рідної мови (твір), диктант з української, письмову роботу з російської, усну російську та українську мови та літератури, математику, фізику, хімію та

¹ Правила приема и программы приемных экзаменов для поступающих в средние специальные учебные заведения СССР (техникумы, училища, школы). Москва, 1954. 56 с.

² Держархів Полтавської області. Ф. Р-4010. Оп. 1. Спр. 65. Арк. 91.

³ Держархів Полтавської області. Ф. Р-4010. Оп. 1. Спр. 70.

⁴ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 12.

⁵ Постановление Совета Народных Комиссаров СССР Центрального Комитета ВКП(б) от 23 июня 1936 года «О работе высших учебных заведений и о руководстве высшей школой» URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4080.htm

⁶ Высшие учебные заведения. БСЭ / гл. ред. Б. А. Введенский. Т. 9. Государственное научное издательство «БСЭ», 1951. С. 514–520.

⁷ Учительские институты. БСЭ / гл. ред. Б. А. Введенский. Т.44. Государственное научное издательство «БСЭ», 1956. С. 461.

суспільствознавство. Інколи до цього переліку вступнику могли додати географію¹.

Окрім власне здобуття вищої освіти, «магнітом» для абітурієнта слугувала стипендія та пайок, які стимулювали ставати студентом педінституту в умовах економічної розрухи та голодоморів. Із часом для розширення колективу студентів почали застосовувати методи примусової мотивації. Причому примушували не лише потенційних абітурієнтів, але й викладачів, кому студент був потрібний для відкриття групи, що враховувалося під час нарахування годин за читання пар. Так, у Лубнах на профорієнтаційні збори 24.04.1936 р. спеціальним наказом міськвно зібрали учнів 10 класів лубенських середніх шкіл з учителями. А лекторський склад інституту прийшов «під підпис» на вході².

Визначення мотивів приєднання до колективу Лубенського учительського інституту відбувалося за матеріалами заяв вступників на підготовчі курси, виступів молоді на різних нарадах та засіданнях, на основі документів студентів, які до вступу в учительський інститут

¹ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 5, 13.

² Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 1.

працювали на педагогічній роботі, за документами вступників, не зарахованих до інституту та по витягах з наказів по інституту.

Звісно, що найбільша частина вступників – пошукувачі освіти як такої, як Гаша Даценко, що не мали ніякого іншого мотиву, окрім як продовження освіти після дев'ятирічки¹. Але серед лубенських студентів значною була когорта тих, хто подавав документи до інституту, мотивуючи свій вибір любов'ю до дітей та педагогічної професії. Наприклад, випускник робітфаку Микола Власенко вступав, «щоб вийти гідним для нашого суспільства учителем»², а заочниця біологічного факультету Катерина Монастирна хотіла «учитися й учити», аби бути кваліфікованим та сучасним спеціалістом³. Така мотивація, заснована на ідеологічних гаслах, була властива багатьом вступникам. Наприклад, Уляна Супряга на пряму зауважувала, що вступом в інститут хоче виконувати слова товариша Леніна⁴.

Тут мусимо нагадати читачам про укорінення у свідомості радянської молоді та освітянської інтелігенції вільного тлумачення вирваної з контексту фрази «вождя світового пролетаріату». Фраза про постійне учіння, яка так спонукала студентів до приєднання до колективу учительського інституту, насправді нічого спільного не мала з освітою школярів. Володимир Ульянов ужив її у статті «Зворотній напрямок російської соціал-демократії» у 1899 році. Для широкого загалу вона з'явилася на шпальтах «Пролетарської революції» у 1924 році. У ній Ленін говорив про формування робітника-інтелігента, нову радянську еліту, здатну замінити розстріляну та вигнану російську імперську суспільну верхівку: «У той час, як освічене суспільство втрачає інтерес до чесної, нелегальної літератури, серед робітників зростає пристрасне прагнення до знання й до соціалізму, серед робітників виділяються справжні герої, які, незважаючи на потворну обстановку свого життя, незважаючи на каторжну роботу, що отупляє, на фабриці знаходять у собі стільки характеру і сили волі, щоб вчитися, вчитися і вчитися і робити із себе свідомих соціал-демократів, «робочу інтелігенцію»⁵. Та ця ідеологічна

¹ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 24.

² Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 6.

³ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 11.

⁴ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 8.

⁵ Ленин В. И. Полное собрание сочинений: в 55 т. Москва: Гос. изд-во полит. лит., 1967. Т. 4. 1898 – апрель 1901. С. 240–273. URL: [https://ru.wikisource.org/wiki/Попытное_направление_в_русской_социал-демократии_\(Ленин\)](https://ru.wikisource.org/wiki/Попытное_направление_в_русской_социал-демократии_(Ленин))

установка, що закладається в підсвідомість дитини зі шкільної парти, ставала частиною мотивації професійного вибору.

Осібнo виділимо тих, хто ставав студентом уже маючи значний професійний досвід і, окрім знання, шукав першочергово диплом про вищу освіту заради підтвердження уже наявного багажу знань, умінь та навичок радянського учителя. Так, з-поміж студентів 1936–1937 н. р. 102 особи (18% контингенту) уже працювали у педагогічній сфері до 9 років. Обмеженість даних не дозволяє витворити повну картину, проте інформація по 58 здобувачах освіти на географічному відділі свідчить, що старожилів шкільництва без вищої освіти було мало. Найбільше (19 осіб) з майбутніх учителів географії стояли біля дошки менше року. Трирічний педагогічний стаж мав 21% студентів відділу, на одного менше (11 осіб) прийшли вчитися для здобуття підтвердження кваліфікації після 4 років в освіті. Майже вповнину менше (9%) працювали 6 років, і по 4 були учителями рік та два. Вдвічі меншою була кількість студентів із п'ятирічним трудовим стажем. В середньому здобувачі освіти мали 2 роки та 9 місяців шкільного досвіду, перед тим, як переступали поріг учительського інституту. У 98% випадків вони були сільськими учителями, що потребували диплому (з аналізованих нами списків фіксуємо лише А. Пішко з Миргорода з 9 роками без відповідної освіти)¹.

Кількість студентів з педагогічним стажем на географічному відділі Лубенського учительського інституту у 1936 р.	
Менше року	19
1 рік	4
2 роки	4
3 роки	12
4 роки	11
5 років	2
6 років	5
9 років	1
Всього студентів	58 осіб

Не будемо применшувати такий мотив, як знаннєцентричність особистості й щире прагнення до опанування нового. Люди були готові долати перепони заради навчання – як фізичні, так і нематеріальні. Скажімо, Федір Демченко писав до інституту, що через сильний потяг до

¹ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 7.

освіти готовий був долати 25 км дороги до Лубен з рідного села Окіп Сенчанського району Харківщини попри наявну хворобу¹.

Найменша кількість виявлених новоприбулих до лубенської студентської корпорації – представник інших замкнених колективів, вибулих з них через різні причини. Їхня мотивація здебільшого не конкретизована, лишається завуальованою за стандартною фразою «за сімейними обставинами» чи причини переведень у заявах не зовсім вказувалися. Серед таких зауважимо, що у 1930-х рр. молоді люди могли опинитися в Лубнах після природничого факультету педінституту Полтави (І. Кузьменко), фізмату ДПІ Миколаєва (М. Попетуха)².

Опис простору життєдіяльності групи

Макрорівень життя групи. Колектив учительського інституту функціонував у місті Лубни (нині – Полтавська область, Україна). У розглядуваний нами період його адміністративно-територіальна приналежність змінювалася декілька разів. Із 7 березня 1923 р. по 2 вересня 1930 р. студенти та викладачі закладу вищої освіти жили у кордонах Лубенської округи³, котра з 1923 по 1925 р. була у складі Полтавської губернії⁴. Після скасування губерній в Україні і до 1932 року – було у прямому підпорядкуванні Української РСР аж поки у 1932 р. не стало частиною Харківської області. За п'ять років місто увійшло до складу новоутвореної Полтавської області.

¹ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 3.

² Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 4, 8.

³ Верменич Я. В. Лубенська округа. *Енциклопедія Сучасної України*. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2017. URL: <https://esu.com.ua/article-58913>; Лубенський округ. Полтавщина: Енцикл. довід. / за ред. А. В. Кудрицького. Київ: УЕ, 1992. С. 483.

⁴ Верменич Я. В. Лубенська округа. *Енциклопедія історії України*: Т. 6: Ла-Мі. Київ: В-во «Наукова думка», 2009. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Lubenska_okruga

Відомо, що у середині 1930-х років чисельність населення міста становила 26 тис. 45 осіб. Таким чином, усереднено освітянський колектив інституту складав 0,73% населення міста. З урахуванням максимальних наборів студентів частка колективу інституту у міському просторі у досліджуваній період становила 3,19%. На території районного центру працювали великі промислові об'єкти: верстатобудівний завод «Комунар»¹, машинобудівний завод «Комсомолец», деревообробний та молочний заводи, фармацевтична, махорочна фабрика, сукняна та повстяна фабрики². Отже, на макрорівні життєвий простір освітян – динамічна, економічно потужна адміністративна одиниця, що могла бути перспективною як у пошукові заробітку, так і у плані організації побуту.

¹ Лубенський верстатобудівний завод «Коммунар». Українська радянська енциклопедія : у 12 т. / гол. ред. М. П. Бажан ; редкол.: О. К. Антонов та ін. 2-ге вид. Київ: Головна редакція УРЕ, 1981. Т. 6 : Куликів – Мікроклімат. С. 230.

² Лубны. Большая Советская Энциклопедия. / редколл., гл. ред. О. Ю. Шмидт. 1-е изд. Т. 37. Москва, ОГИЗ, «Советская Энциклопедия», 1938. С.444–445.

Мезорівень життєвого простору колективу Лубенського учительського інституту 1930-х років є тотожним робочому простору спільноти. Будівля, в якій функціонував заклад, була зведена коштом Полтавського свічкового заводу у 1907 р. як жіноче єпархіальне училище за проєктом архітектора Олексія Бекетова. Це триповерхова, оздоблена кахлем із використанням керамічних вставок з рослинним орнаментом споруда, зведена в еклектичному стилі формі літери «Е»¹. Їй притаманні риси українського модерну та романтизму; окремі дослідники класифікують як споруду у псевдоросійському стилі².

Матеріальний стан споруди упродовж 1930-х років був неоднозначним. У 1930 р. тоді ще Лубенський інститут соціального виховання наводив уряду радянської України приклади недбалства з організації простору життєдіяльності освітян, що призводили до втрати контингенту студентів. Заклад розташовувався у розваленій будівлі колишнього педтехнікуму. Каналізація була знищена, дах проржавів і абияк латався щоліта упродовж 8 років, у стінах були величезні щілини,

¹ Новоселецька Ю. 150-річчя Олексія Бекетова: про будівлі в Лубнах та як росіяни знищують харківські шедеври знаменитого зодчого. Новини Полтавщини. 4.03.2023. URL: <https://np.pl.ua/2023/03/150-richchia-oleksiia-beketova-pro-budivli-v-lubnakh-ta-iak-rosiiany-znyshchuiut-kharkivski-shedevry-znamenitoho-zodchoho/>

² Правденко О. На Полтавщині два об'єкти визнали архітектурними пам'ятками. Kolo.news. 21.01.2019. URL: <https://kolo.news/category/suspilstvo/12311>

опалення проводили за допомогою чавунної пічки з відводом диму у вікно. З потрібних на ремонт ще у 1925 р. 100 тис. крб. НКО виділив лише 3 тис. крб. Та вони були краплею у морі для порятунку будівлі, у якій тіснилися інститут соціального виховання, педагогічний технікум у стадії ліквідації, єврейська семирічна трудова школа та їдальня для студентів усього міста¹.

Велике приміщення було важко опалювати. Сподіватися приходилося лише на державні дотації. У Лубнах у 1930 р. виш потребував 10–12 вагонів вугілля, але його виключили з переліку закладів централізованого постачання. Тому виш, уже маючи досвід проходження через холодну зиму 1929 р. з температурою до $-32,2\text{ C}^2$, власноруч почав запасатися торфом. На це заклад вищої освіти шукав 14 тис. на паливо та стільки ж на його перевезення. Держава не допомагала, і директор Пожаров марно закликав ще з червня виділити кошти до осені, коли працівники покинули інститут і нікому було займатися розвантажуванням³.

Питання ремонту стало постійним на порядку денному роботи закладу упродовж 1930-х років. Аби привести приміщення до ладу, інститут мав розраховувати лише на систему державного розподілу. А вона з перемінним успіхом справлялася із забезпеченням інституцій необхідними матеріалами. Наприклад, на ремонт інституту у 1936 р. для фарбування дахів, підлог і стін було потрібно не менше 500 кг олії. Дістати її (наголошуємо на формулюванні «дістати») дирекція ніде не могла, тому просила одержати олію через Харківський Облмістпром із Лубенського млинуправління⁴. Держава нерідко постачала інститути за залишковим принципом, часто не звертаючи уваги на прохання вишів. Так було і в цьому разі. Попри те, що Лубенський заклад педагогічної освіти просив не виписувати соняшникову олію для потреб ремонтів⁵, Укрпостач виділив Лубенському вишу 0,4 тони натуральної соняшnikової олії⁶. Схожа ситуація була й із постачанням цегли. Її на потреби реконструкції мала відпустити Лубенська цегельня в обсягові 20 000 штук у травні 1936 р.

¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1590. Арк. 74.

² Архив погоды по городам СНГ (19 и 20 века). URL: http://thermo.karelia.ru/weather/w_history.php?town=kie&month=2&year=1929

³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1590. Арк. 4, 21.

⁴ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 18.

⁵ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 48.

⁶ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 6а.

Однак навіть після 4 листів-прохань інститут все ще чекав задоволення свого клопотання¹.

У 1930-х роках для облаштування робочого простору колективу використовували три поверхи з цоколем. На цокольному поверсі інститут мав парове опалення й чотири майстерні для задоволення основних побутових потреб студентів та викладачів – столярню, слюсарню, чоботарню та кравецьку майстерню. Окремо розташовувалися кімнати пральні й господарської комори. На першому поверсі була їдальня та харчовий склад, а далі – канцелярія, бухгалтерія, фізичні та хімічні кабінети, фізкультурна зала й військовий кабінет. На другому поверсі розташовувався природничий факультет, кабінет педагогіки, бібліотека з читальнею та кабінети навчальної частини інституту. На третьому поверсі були аудиторії, зайняті кафедрою математики. У приміщенні для навчання було виділені 14 аудиторій. Із них 6 були великими і не мали умов для організації самостійної роботи студентів, бо були зайнятими весь день².

Устаткування робочих приміщень у 1930-х роках проводилося за рахунок державних асигнувань. В другій половині десятиліття інститут оновив меблі та інвентар, придбавши 60 столів по ціні 54 крб. за шт., 370 стільців (13 крб./шт.), 13 шаф (153 крб./шт.), 10 доріжок (70 крб./шт.), 100 штук плювачок (10 крб./шт.), 100 одиниць корзин для паперу (6 крб./шт.), 10 вогнегасників (50 крб./шт.), 100 рам для портретів (10 крб./шт.), дзеркало за 250 крб., 200 театральних крісел (26,4 крб./шт.), телефон за 105 крб./шт., килим та люстру по 500 крб./шт. кожні, а також метражі нових гардин, порт'єр і скатертин; десятки карнизів, квітів та підставок для них, матових та настільних ліхтарів і рахівниць³. Попри такі періодичні вливання коштів інституту періодично бракувало фінансування на найнагальніше – папір для письма. Брак паперу виливався у те, що протоколи засідань структурних підрозділів писали на звороті використаних контурних карт світу, на заявах про вступ та оголошеннях чи кальці. А довідки студентам та викладачам виписували на шматочках паперу розміром 3–4 сантиметри⁴.

З часом робочий простір вишу зробили закритим (майже режимним). У вересні 1936 р. видали наказ пропускати студентів лише на основі студентських квитків, паспортів з відміткою про прийняття на облік

¹ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 19.

² Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 11.

³ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 3.

⁴ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 1.

інститутом згідно з ухвалою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР про вищу школу та про порядок входження в інститут. До вишу відтоді у справах можна було потрапити лише за спеціальними перепустками, що видавали швейцари та чергові по інституту з 14 до 16 години. Після 23 години швейцар нікого, крім директора та його помічників, не мав пускати до вишу, закриваючи усі внутрішні виходи, окрім парадного під'їзду. Осібно регулювалася заборона входу через кухонний двір¹.

Квартири та гуртожитки

На середину 1930-х років ситуація з поселенням 700 майбутніх педагогів у Лубнах була скрутною. Перевірка Народного комісаріату освіти оптимістично встановила, що в середньому на одного студента припадало 4,1 м² житлової площі у відведених на те приміщеннях. Лубенський учительський інститут виглядав забезпеченим на фоні інших вишів республіки, якщо брати до уваги ці цифри. У звітах він проходив як власник від 5 до 7 приміщень. Однак, їхній загальний стан та місткість розвіювали міфи про забезпеченість молоді якісним житлом. Усі ці будинки розташовувалися в середньому на відстані у 1,5 км від вишу². Узагальнивши інформацію про місця проживання студентів учительського інституту, доходимо висновку, що на 2 тис. 634,63 м² житлових приміщень проживало 644 студенти, що аж ніяк не становило звітних 4,1 м² на людину (в реалії – 3,61 м²):

Забезпеченість житлом студентів

Лубенського учительського інституту у 1936 р.

№ з/п	Назва будинку	Кількість жильців	Загальна площа, м ²	Середня площа, м ²
1.	Будинок на Ярмарковій площі	40	170	1,75
2.	Будинок по вулиці К. Лібкнехта	33	102,21	3,09
3.	Будинок на вулиці Л. Толстого	11	35	3,18
4.	Корпус інституту	319	1276,5	4
5.	Білий будинок	147	628	4,27
6.	Будинок на вулиці Садовій	14	62,92	4,49
7.	Будинок на вулиці Т. Шевченка	80	360	4,5
		644	2634,63	3,6

¹ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 50-51.

² Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 14.

Навіть з урахуванням усіх площ будинків по місту вишу довелося виділити під житло праве крило третього поверху навчального корпусу площею 1 тис 276,5 м² для 284 студентів¹. За рік інститут був змушений виселити звідтіля 35 здобувачів вищої освіти, аби привести показники до урядової норми², щоб середня площа на одного студента була не меншою рекомендованих 4,2 м² (після зменшення чисельності жильців у кімнатах навчального корпусу показник став дорівнювати 4,49 м²)³.

Однак приміщення в інститутській власності не могли уповні забезпечити потреби молоді у житлі. Тому в Лубнах вдалися до стандартної на той час практики – пошуку закладом вищої освіти приватних помешкань для розселення студентів – так званих кутків. Тим паче, що до цього закликала і спеціальна урядова комісія, котра встановила невідповідність житлових норм існуючим реаліям. Згідно офіційними даними перевірки 1936 р., на 700 осіб контингенту інститут мав забезпечити 3 тис. 150 м² житла (це в середньому мало б вивести на норму 4,5 м² на особу). Дирекції слід було переглянути схему розселення вихованців і знайти додаткові 528 м² на 117 осіб без даху над головою. Відповідно, адміністрація оголосила про пошук у місті 117 кутків⁴. В академічній групі з 30 осіб у середньому від 6 до 13 здобувачів освіти були змушені оселятися у приватних господарів⁵. Знайти таку кількість квартир та хат, господарі яких пустили б до себе студентів, виявилось нелегко. Інститут навіть розмістив у газеті «Червона Лубенщина» оголошення про винайм кімнат та кутків для студентів за договірною ціною⁶. Проте, договірна ціна була вимушеною – урядові директиви вимагали платити господарям у межах 15 крб. за куток⁷. Уже згодом кількість розселених по приватних квартирах зросла ще більше до 165 осіб⁸. Прикметно, що окремі списки навіть містять прізвище «традиційних» власниць квартир, які радо розміщували у себе студентів денного робітфаку, як то Соня Мусіївна Аврамова на вулиці Карпилівка, 2. І якщо в Лубнах власниця будинку С. Арамова впустила додому лише 2, то в середньому в одну квартиру

¹ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 13.

² Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 11.

³ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 24.

⁴ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 24.

⁵ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 14. 80 арк.

⁶ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 74.

⁷ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 24.

⁸ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 5.

брали до 4 студентів¹. Нерідко студентів навіть підселяли у квартири лектури. Так, у 1930-х роках студенти розміщувалися у 5 місцях проживання викладачів (будинки по вул. Толстого, 10, на вул. Інститутська, 3, вул. Кокошки, 14 та 17, та вул. Новоолександрівська, 4²).

Позитивні зміни нівелювалися успіхами чергового набору до інституту. Зміна контингенту у бік збільшення вимагала ущільнення або ж пошуку нових приміщень. Після вступної кампанії 1936–1937 навчального року у приміщеннях вишу проживали 537 студентів. За рік навчальний заклад розширив мережу будинків, котрі використовував для розселення. З'явилася будова на площі Кірова, у використанні була колишня будівля будівельного технікуму та «триповерховий будинок». Однак, цього було замало. Тому ще 120 осіб розмістили за державні кошти по кутках. А для проживання решти задіяли гуртожиток «Пожарка» та т.зв. будинок Василенко³. Зауважимо, що розселення відбувалося за статевим принципом. Окремі будинки називалися у внутрішній документації «чоловічими» (будинок на Ярмарковій площі та на вулиці Садовій) або ж «жіночими» (Білий будинок). Хоча це не заважало влаштовувати «чоловічу кімнату №22» у Білому будинку через брак приміщень для юнаків у відведених для них спорудах.

Нормування площі часто не говорить нічого про наявний персональний простір студентів. Багато кімнат насправді нагадували барачну систему. Юнаків розміщували від п'яти до чотирнадцяти осіб (так, на вулиці Садовій та на Ярмарковій площі в одній кімнаті проживали по чотирнадцять юнаків (кімната №5), у кімнаті №3 – семеро, у кімнаті №4 – п'ятеро чоловіків, у Білому будинку – шестеро). Дівчата жили не менш скупчено: у Білому будинку найменше жило по чотири жінки в кімнаті №4, в середньому ж проживали сім-вісім дівчат разом. Хоча в кімнаті №7 третього поверху інститутського корпусу жило аж тридцять дві дівчини⁴.

Забезпечення гуртожитків усім необхідним начинням, з одного боку, виглядало доволі пристойним, коли проводити співвіднесення з кількістю осіб, що там проживали, з іншого – можна було помітити дефіцит окремих потрібних найменувань, відсутність яких у звітах навмисне губили всередині списків, обрамлюючи переліками надлишкових товарів. Так, на

¹ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 4–5.

² Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 88.

³ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 13.

⁴ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 14.

644 мешканці інститут мав 692 ліжка, проте лише 368 матраців. За вимогами заклад мав надати по 3 наволочки на особу (за потреби у 1 тис. 932 одиниці у ЗВО було 2 тис. 53 шт.). Проте самих подушок у наявності було лише 200 (інші 444 студенти мали привезти свої). На ліжко видавалися простирадла у кількості 3 на ліжко-місце (але інститут мав їх з лишком – у 2 тис. 3030 одиниці). Серед предметів меблів у кімнатах розташовували 340 тумбочок (з розрахунку одна тумба на двох), 165 етажерок (одна на чотирьох), 70 гардеробів (один для восьми), 170 столів (один на чотирьох) та 640 стільців¹.

Проблема полягала в тому, що кількісні показники не відповідали якісному складу матеріалів. І забезпечений на перший погляд заклад освіти при детальному аналізі виявлявся таким, що розселяв своїх студентів по аварійних приміщеннях із застарілою матеріально-технічною базою. Це факт дирекція вишу не приховувала і відверто доводила до відома Народного комісаріату освіти. У травні 1936 року керівник Лубенського учительського інституту звернувся до паливно-фінансового відділу НКО через те, що частина матеріалів для гуртожитку була занадто стара й зношена. З початком нового 1936–1937 навчального року повністю приходили в негідність майже всі одиниці забезпечення, а списати їх на 1 січня 1936 р. інституту було заборонено, бо вони були у фактичній наявності. Тому інститут просив дозволу купити 120 нових матраців за рахунок грошей, відпущених по кошторису на обладнання гуртожитку². Виявилось, що попри попередні високі цифри на літо 1936 р. для студентів гуртожитків насправді не вистачало 1 тис. 721 простирадл, 1 тис. 45 наволочок, 211 скатертин, 674 подушок. Очікуючи рішення неповороткого у фінансових питаннях НКО, лубенці власними силами спроміглися оновити застарілу матеріально-технічну базу, придбавши 371 простирадло, 1 тис. 44 наволочки. Інші речі без наряду Начальника управи підготовки учителів планово-фінансового відділу НКО було неможливо³.

Коли була можливість закривати нестачу самостійно за рахунок такого-собі кустарного виробництва постільної білизни, інститут виділяв посильні суми. Наприклад, на господарські потреби гуртожитку того ж 1936 р. виділили бавовняної тканини та трикотажних виробів на суму у

¹ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 24.

² Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 14.

³ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 51.

2,2 тис. крб.¹. Напружена ситуація з постільною білизною ускладнювалася тим, що одні студенти постійно губили простирадла чи наволочки, а комірники могли видати їм нові, що було заборонено адміністрацією. Існувала умовна «норма» – один набір постільної білизни в одні руки до кінця навчання. І якщо працівниці гуртожитку видавали комусь постільну білизну повторно, то отримували догани².

Розуміючи непропорційність у забезпеченні меблями, керівництво піднімало питання про закупівлю нових гардеробів до 70 наявних, аби зменшити кількість користувачів однією одиницею з восьми до п'яти (тут можна лише уявити, яким чином відбувалося комплектування одного гардероба одягом восьми здобувачів освіти). За розрахунками адміністрації у кінці 1930-х років для збереження одягу потрібно було закупити 60 нових одинарних шаф типу «Румунка» з невеликим дзеркалом на дверцята. Їх мали виписати в артілі столярів «Деревромсоюз» міста Житомир по 200 крб. шт. Ініціатива була гарною, проте, як виявилось, ситуації з вирівнюванням забезпечення гардеробами не вирішувала. Старі мали б викинути, а нові замовляли з розрахунку один на 8–10 осіб³.

Гуртожитки традиційно були місцем проживання не лише студентської молоді. У них за потреби розміщували й співробітників. Так, опалювачка гуртожитку Ївга Антоненко жила в «Пожарці», прибиральниця Ганна Різник в кімнатах в інституті, робітниця Ганна Манужра – в Білому будинку⁴.

Фактів розселення викладачів по студентських кімнатах у наявних документах у Лубнах ми не зафіксували. Натомість маємо доволі узгоджену схему матеріальної мотивації науково-педагогічних кадрів щодо роботи у Лубенському учительському інституті. Коли виникали вакансії, у своїх. Так робили всі – від асистента до завідувача кафедри⁵. Наприклад, М. Гросул претендуючи на посаду асистента для викладання географії, питає: «саме головне – квартирні умови – чи буду я мати сімейну квартиру, тому що приїду з дитиною»⁶. Схожі вимоги у листі завідувача кафедри іноземної мови, доцента І. Поздюніна Дніпра: «Я хотів би переселитися у невелике місто з тим, аби мати гарні житлові умови.

¹ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 34.

² Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 77.

³ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 67.

⁴ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 6.

⁵ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 4.

⁶ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 51.

Тому, якщо у Вас є вакантне місце викладача англійської мови і якщо в Лубнах можна отримати окрему квартиру, я прохав би повідомити мені¹».

Зауважимо, що це не були односторонні закиди бажальників працювати з відомчою квартирою. Дирекція таким чином приманювала нових кадрів сама. Скажімо, так директор запрошував стати професором хімії П. Лапінського з Омська і казав, що Лубни були б вигідним місцем і для подальших мандрів Україною, бо до Харкова по залізниці було 11 годин їзди, до Києва – 5 годин, і щоденно ходили два потяги².

Інтелектуально-професійний простір

Цей підпункт зазвичай охоплює опис якісних характеристик спільноти: наявність інтелектуальної чи професійної еліти, процедури підвищення інтелектуального чи професійного статусу, проблеми просування, питання винагороди за підвищення кваліфікації тощо.

Збережені документи дають фрагментарне уявлення про загальний інтелектуальний рівень студентська-викладацької корпорації. Звісно, що звіти про зрізі знання на контрольні роботи не можуть бути референтним матеріалом. Натомість ми звертали увагу на критичні зауваження, що виринали на сторінках протоколів під час раптових зовнішніх перевірок ичи в результаті якогось конфузу, що відкривав реальний стан справ за ширмою парадної звітної документації. Як ми зазначали вище, іспити були тим, що давало можливість контролювати інтелектуальний рівень молоді, котра вступала до інституту. Проте, провінційні виші, як і нині, діяли за принципом залишкового набору, намагаючись не лишити за бортом системи освіти занадто багато абітурієнтів, щоб мати перспективи навантаження для викладачів. Як наслідок, у процесі роботи виявлялося, що у 1930-х рр. молодь показувала низькі мовні знання. Так, були молоді люди, які в диктантах з російської робили 36 помилок і все одно вступали до вишу. Наприклад, А. Белоконь писала з такими помилками слова: «имеється», «не медленно», «за тем», «зделает», «ударте», «розламала», «требувалось» тощо³. Не менше помилок робили абітурієнти й в українській мові «тракторістів», «розгуляєся», «письмовий»,

¹ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 35.

² Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 56.

³ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 19.

«перевижчили», «засмальцовані», «люстрико» та ін.¹. Однак, це не перешкоджало перебуванню у колективі.

Однак, це не перешкоджало перебуванню у колективі. Скажімо, під час набору до вишу у 1936 р. студент-вступник в середньому робив 2,2 орфографічних, 3,7 пунктуаційних та 0,6 стилістичних помилки. Як свідчили підрахунки самих лубенців, найбільше помилок під час написання диктантів робили випускники технікумів, дев'ятирічок та підготовчих курсів (8,6 на студента), найменше – робітфаківці (5,8 на людину). Зауважимо на низьку мовну підготовку практикуючих учителів, які йшли до інституту для отримання диплому про вищу освіту і надбавок на роботі. Вони в середньому писали з 6,8 помилками у тексті. Із 214 екзаменаційних робіт 1936 року набору ідеальними виявилися лише близько 5% (10 диктантів з української мови). Прикметно, серед тих, хто писав диктант з російської мови, не було жодного, хто б зробив це без жодної помилки. Та й кількість помилок на людину у порівнянні з українською різнилася в рази. Так, випускник десятирічки робили в межах 19,1 помилок на абітурієнта, колишні робітфаківці – по 18,9 помилок, практикуючі учителі – 18, випускники технікумів – по 17,5 помилок, випускники дев'ятирічки та підготовчих курсів при інституті – по 16,5 помилок на вступника².

У подальшому зростанню інтелектуального рівня студентів не сприяли постійний дефіцит навчального приладдя та підручників. Так, на 500 осіб інститут мав лише 23 книжки з педагогіки (1 на 22 студентів), 20 навчальних книг із морфології рослин для 310 природничників (1 книга на 16 студентів), 14 посібників з методики хімії на 130 людей (1 на 9); 1 підручник на 6 припадав для тих, хто вивчав психологію (37 підручників на 238 здобувачів освіти) та географія (10 на 60 студентів), кожен п'ятий міг мати підручник з геології (12 книг на 60). Єдиними книгами, яких було з лишком, був підручник із матаналізу (356 примірників на 328 студентів) та геометрія (234 книги на 88 здобувачів освіти). До проблеми нестачі додавалася й інша: більше наявних книг належала різним авторами, тому виробити спільну програму по них було неможливо, про що говорили викладачі інституту³

¹ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 13.

² Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 1–14.

³ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 21–22.

Нами не зафіксовано жодних фактів критики інтелектуального рівня педагогів. Причин декілька. По-перше, у вищій педагогічній школі Лубен існувало «негласне правило»: студент не мав жодного права давати оцінку лекторові. Викладач тлумачився як командир, а молодь не могла критикувати чи навіть просто не «ловити» лектора на слові¹. По-друге, в інституті вели контроль над науковим зростанням колег і критику записували в рекомендації. І якщо поради не допомагали, то для покращення наукового потенціалу вишів часто використовували «методи примусу». Наприклад, 18 травня 1936 р. директор Лубенського учительського інституту зібрав 13 викладачів, які готувалися захистити дисертації найближчим часом, із текстами робіт, планами, чернетками та списками літератури. Ті, хто не мав нічого, приходили на повторну аудієнцію уже за 4 дні з виконаним мінімумом². Такі «диктаторські міри» можна було зрозуміти: у виші із 44 викладачів жоден не мав наукового ступеня чи вченого звання. Із 13 дисертацій за результатами перевірки лише одна мала потенціал бути захищеною у 1936 р.³

Під час щільного аналізу повсякдення замкненої групи опис мікрорівня життєвого простору стає описом будення визначених індивідуумів. Проте у рамках цього експрес-дослідження побуту Лубенських освітян першої третини ХХ століття свідчення про життя окремих членів колективу, зібрані у вигляді спогадів чи інтерв'ю, відсутні.

Бюджет часу

Опис повсякдення замкненої групи передбачає відтворення наповнення робочого часу колективу (у нашому випадку – час на навчання, роботу, практики, на господарську діяльність) та дозвілля (охарактеризоване за видом (активне та пасивне), за тривалістю (короткочасне, довготривале, епізодичне), за періодичністю (щоденне, щотижневе, відпускне, святкове), за джерелом організації (чисте (індивідуальне), інституційне (ініційоване спільнотами), та віддалене (умовно дозвілльє), за типом (культурне, освітньо зорієнтоване, розважальне, інтерактивне, «одомашнене» дозвілля (поєднання праці та

¹ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 53.

² Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 7.

³ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 15.

відпочинку та роботи в домашніх умовах), творчість в години дозвілля, сільськогосподарська праця у вільний час, дозвілля на свіжому повітрі, рекреаційне, спортивне, політичне, релігійне)¹.

Традиційне асоціювання початку навчального року з 1 вересня навряд чи було таким для лубенських освітян у 1920–1930-х рр. Так, Постанова РНК СРСР «Про загальну початкову освіту» заявила про потребу з 1930 р. почати навчання у школах з осені (без указівки до дати)². Згідно з постановою від 3 вересня 1935 р. РНК СРСР «Про організацію навчального року та впровадження розпорядку в початковій, неповній середній та середній школі» навчальний рік офіційно мав починатися з 1 вересня³. Припустимо, що таке визначення дати для педагогічних вишів з'явилося у той же час. Хоча явища «пізнього навчального року» траплялися і надалі, коли у державі ustalився день початку навчання – 1 вересня. Правда, його причини були цілком об'єктивними. Наприкінці 1930-х рр. виші відійшли від системи роботи за триместрами. Її заступив поділ року на семестри. Документи Держархіву Полтавщини не фіксують розпоряджень про специфічні дати початку чи кінця навчального року в Лубенському педінституті у 1930-х роках. Крайні дати документів з фонду також не фіксують того, коли закінчувався офіційний навчальний рік. Нумерація протоколів засідань та дати ідуть назскрізно через календарний рік, інколи охоплюючи періоди з січня по вересень; дати заяв про прийом на роботу згруповані виключно за хронологічним принципом з січня до грудня чи з березня по серпень; накази по інституту датовані періодом з із липня по листопад. Єдиною справою, що може говорити про крайні дати початку й кінця нового навчального року є справа з заявами вступників на підготовчі курси до інституту, що охоплювала період із 14 січня по 6 червня 1936 р.

У документах знайдені лише опосередковані свідчення про початок та кінець навчального року. Так, відомо, що призначений відповідальним організатором екстернату інституту М. А. Куляк розпочав роботу

¹ Петрова І.В. Дозвілля в зарубіжних країнах. Київ: Кондор, 2005. 408 с.

² Постановление Центрального Исполнительного Комитета СССР №43 и Совета Народных Комиссаров СССР №308 от 14 августа 1930 года «О всеобщем обязательном начальном обучении». URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_3667.htm

³ Волкова Т. С. Бюджеты времени провинциальной учащейся молодежи (20–30 гг. XX в.). *Теория и практика общественного развития*. 2013. №11. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/byudzhety-vremeni-provintsialnoy-uchascheysya-molodezhi-20-30-gg-xx-v.>

відділення з 19 вересня 1936 р.¹. Щодо кінця навчального року, дирекція інституту просила радіостанцію Лубен вимкнути всі радіоточки, що знаходилися по гуртожитках та в радіоаудиторії закладу освіти з 5 липня 1936 р. у зв'язку з закінченням навчання 28 червня².

Навчальний рік, за узгодженням з НКО графіком, мав тривати 210 робочих днів, таким чином робочий тиждень, затверджений Міністерства, мав 37 годин. Ідеальний графік включав 5 днів по 6 уроків і один по 7 уроків тривалістю по 45 хв³. Із документів 1930-х років відомо, що Лубенський виш увів суворий графік життя для молоді. О 7 ранку оголошувався загальний підйом. Далі – сніданок упродовж години (із 7:00 до 8:00). Навчання розраховувалося на 6 год. – з 8:00 до 14:00, після чого у молоді був час на обід та відпочинок (з 14:00 до 17:00). За ним слідувало регламентоване опанування навчального матеріалу упродовж 3 годин до вечері (з 20:00 до 21:00)⁴. Адміністрація навіть виділила окремий час на відвідування кіно та парку культури, напевне, керуючись принципом, що «темінь – друг молоді», у пізній час: з 21:00 до 24:00⁵. Зауважимо, що з урахуванням існування подібних розпорядків в інших вишах України, це був доволі ліберальний розклад, який дозволяв студентству відпочити.

Свій навчальний розклад мали й студенти та викладачі екстернату. Наприклад, у 1937 р. цей відділ Лубенського учительського інституту працював зі слухачами кожен третій та п'ятий день шестиденного тижня з 18:00 до 22:00⁶. По Україні з 1920-х рр. обсяг тижневого навантаження на студента з теоретичними та практичними курсами мав бути у межах 30-36 год. За умови читання лише теоретичних курсів на початку періоду начитки – від 24 до 28 год. на тиждень⁷.

У кінці 1930-х рр. навіть робота у читальному залі була суворо регламентована по годинах, які не залежали від загальних годин роботи бібліотеки з 10:30 до 19:00. Так, молодь Лубенського учительського інституту мала змогу насолодитися творами письменників по буднях із 14:00 до 17:00, а періодикою двічі на день: з 10:00 до 14:00 та з 15:00 до

¹ Держархів Полтавської області. Ф.Р-2118. Оп.1. Спр.1. Арк.42.

² Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 66.

³ Держархів Полтавської області. Ф. Р-4010. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 3.

⁴ Держархів Полтавської області. Ф. Р-4010. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 59.

⁵ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 150.

⁶ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 42.

⁷ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 620. Арк. 14.

21:00¹. Хоча доступ до літератури мали не всі. Наприклад, студенти-екстерни чомусь не могли читати періодику².

Організація навчального процесу не була ідеальною. Траплялися випадки, коли дисципліни починалися одразу з практичних та лабораторних занять без начитування лекцій. Проблема була не лише у недбалості складання розкладів, але й у відсутності кадрів. Так, на початку 1936 р. відсутню лектуру не було кому замінити фізично, тому студентам пропонували навчальний матеріал розглянути самостійно, продемонструвавши на практичних заняттях уже готові навички³.

Питання перевантаження у таких умовах було очевидним. Причому надмірна робота була як у студентів, так і у викладачів. Однак, у 1930-х роках питання перевантаження мало зовсім іншу конотацію, ніж воно має нині. Це був час стаханівського руху, коли більше означало краще. Тих, хто працював понад норму гордо називали ударниками – у тому числі й освітян. Так, викладач Кауць вважався передовиком, бо, не дивлячись на перевантаження, додатково читав студентам понаднормові години для поновлення знань з української мови⁴.

Практика як форма організації робочого часу стала можливістю для студента жити на межі двох спільнот – колективу педінституту та школи. У 1923 р. практика стала обов'язковою для студентів вишів. Постанова РНК СРСР виокремила роботу молоді в соціально-виховних закладах, вивчення краєзнавства та виробництва району та роботу з місцевим населенням у комсомольських та профспілкових організаціях. Окрім цього, існувала громадсько-політична, літня трудова, виробнича та сільськогосподарська практики. З 1923 р. по 1928 р. у навчальному плані було присутнє річне практичне стажування студентів, згодом замінене на систему розподілу випускників і частково повернуте у 1936 р. у зв'язку із уведенням норми про наявність педагогічного виробничого стажу⁵. Багато інформації про практичну діяльність майбутніх учителів з Лубен немає. Натомість можна зробити висновок про низьку кваліфікацію кадрів, бо школи часто відмовлялися укладати договори про проходження практики здобувачами освіти. Наприклад, у 1936 р. Лубенський виш після

¹ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 8.

² Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 78.

³ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 3.

⁴ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 7.

⁵ Комарніцький О. Б. Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920–1930-х рр.: монограф. / наук. ред. проф. О. М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2017, С.261–322.

тривалих спроб зміг домовитися лише з трьома школами міста (№№1, 2 та б) про те, аби вони пустили на свій поріг студентів¹.

Питання організації вільного часу в офіційних документах представлено також бідно. До суворо регламентованого графіку роботи слід додати політичне дозвілля. Воно в радянській Україні означало обов'язкове відвідування зборів та засідань. Комсомольські збори забирали багато часу майбутніх педагогів з Лубен. У кінці 1930-х рр. вони щотижня «крали» час майже 20% контингенту молоді, що здобувала вищу освіту². Поруч із ними існували офіційні свята, які студенти теж мусили відвідувати у якості активних чи пасивних учасників дійства. Звісно, що більшість свят із переліку були ідеологічними і часто ставали продовженням навчання. Серед традиційних роковини Жовтневого перевороту у Петрограді, річниця з дня смерті поетів, літературні вечори типу «Пушкін, його життя і творчість» з читками творів, науковими доповідями та деклараціями поезії³.

Специфічною категорією організації дозвілля було військово-спортивне виховання. Воно було частиною регламентованого дозвілля, несло певні рекреаційні елементи, а також у 1930-х роках було насичене політичним компонентом. Причому обов'язковим воно ставало не лише для студентської молоді, але й для усіх членів колективу педінституту – педагогічного та непедагогічного персоналу. Як яскравий приклад «неминучості участі» у військово-патріотичних заходах наведено проведення зборів 9 травня 1936 р. о 21:00 для всіх лекторів та бухгалтерії, де працівники вишу мали пройти черговий раунд курсів протиповітряної та хімічної оборони, друге заняття було заплановане за тиждень, 17 травня о 20:00⁴. Звертаємо увагу на пізній час проведення тренувань, що свідчить як про перевантаження працівників, так і про неповагу держави до поняття вільного часу громадянина.

Для регулярного проведення подібних занять в інституті утворили хімічну, пожежну, санітарну групи, групу охорони революційного порядку та призначили начальника сховища⁵. Вони мали проводити періодичні заняття з усіма записаними до їхнього складу педагогами та студентами. Заняття мали чітку практичну спрямованість. Заклад освіти отримав

¹ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 6.

² Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 24.

³ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 33–35.

⁴ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 4.

⁵ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 73.

боєприпаси дрібнокаліберних патронів на 10 тис штук, масло для гвинтівок та мішені¹. Політична складова таких зборів забезпечувалася читанням новин та ідеологічно вивічених лекцій під час зборів та до відповідних дат. Скажімо, воєнна підготовка у 1936 р. крутилася навколо потреби в разі чого стати на бій з країнами Заходу і підтримати іспанських комуністів. На підтвердження гіпнотичному впливу військового виховання серед освітян наведемо заклики з дня святкування 19-ї річниці Жовтневого перевороту: «Капіталізм і його скажені прислужники-фашисти готують нас на війну. Вони хочуть роздавити революцію іспанського народу. Вони хочуть знищити пролетарську революцію й нашу соціалістичну країну. Привіт братам і сестрам - іспанським працівникам, що героїськи борються проти озвірілих фашистських банд. Смерть ворогу народів!»².

Для підтримки відчуття постійної бойової готовності виш проводив контрольні тренування. Проте, вони свідчили про протилежне. Так, під час контрольного тренування тривоги 21 квітня 1936 р. виявилось, що уся пожежна група викладачів бродила інститутом без вогнегасників, а самих вогнегасників на місцях теж не було; революційна група не стояла на постах, санітарна група не була у кабінеті лікаря, хімічна група зібралася натоплом у коридорі, а не почала роботу у дворі навчального закладу. Студенти не демонстрували обізнаності взагалі. Вони гуляли по коридорах, у дворі, сиділи у кабінетах, не реагували на сигнал хімічної тривоги. Студентка I курсу біологічного факультету Заградська спокійно обідала, як і студентка III курсу робітфаку Лисенко. Педагогічний персонал не йшов до сховища і не вів туди підопічних. Не дивно, що директор закладу вищої освіти Потімков був розлючений результатами контрольної перевірки³.

Заради справедливості зауважимо, що паралельно з перегинами у військовій підготовці, все ж відбувалося налагодження спортивного сектору. Фізкультурний зал мав стати місцем не лише занять, але й проведення активного дозвілля. У 1936 р. Лубенський інститут отримав кошти для його дообладнання. Дирекція зробила великі закупки: придбали 12 пар спортивного взуття по 35 крб. (420 крб.), 12 пар гетр по 8 крб. (96 крб.), 24 пари спортивних костюмів за 121 крб. (264 крб.), купили для зали новий інвентар (паралельні бруси, мати, кільця, канат, три шведські

¹ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 75.

² Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 48.

³ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 101–102.

лави, полегшений диск, нормальні та полегшені ядра й м'ячі для кидання, жердину для стрибків – разом на 2 тис. 580 крб.¹

Простір базових потреб

Характеристика будення окремо взятого колективу у визначений період часу передбачає аналіз задоволення базових потреб в їжі та одязові, предметах побуту та забезпеченні житлом. Житлове питання висвітлюється нами під час опису просторових вимірів існування спільноти. У цьому ж розділі акцент стоїть на проблемі організація харчування (на раціоні, часові та режимі, доступності продуктів, компенсації дефіциту, на ролі їжі як інструменту влади по контролю суспільства², на значення їжі як показника достатку спільноти або її окремого члена³, на особливостях організації простору для процесу поглинання їжі (їдальня, кафе, кухня тощо). Сюди ж відносимо і питання заробітку (оберт грошей у спільноті, зарплати, стипендії, підробіток, хабарі, тлумачення матерфiального добробуту⁴, психологічні особливості різких змін станів дефіциту та забезпеченості⁵ тощо).

З дотичних джерел відомого, що сітка зарплат освітян на кінець 1920-х рр. виглядала таким чином. Директор педагогічного технікуму міг очікувати на 110 крб. місячного прибутку. Його помічник – на 35 крб. менше, завгосп та секретар мали по 48 крб., бібліотекар жив на 45 крб., рахівник та друкар заробляли до 33 крб. Найменша зарплата була у служителя (22 крб.)⁶. Хоча у документах Народного комісаріату освіти маємо свідчення про зарплату лектора педагогічного технікуму у 175 крб.

¹ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1.

² Boni S. Polly Weissner and Wulf Schiefenhovel. Food and the Status Quest: An Interdisciplinary Perspective (Review). *JASO*. Vol. XXIX. 1998. №2. P. 174–176.

³ Wilson M. Food as a good versus Food as a commodity contradiction between state and market in Tuta, Cuba. *JASO-online. New Series*. Vol. I. 2009. №1. P. 25–51; Wilson M. L. Ideas and ironies of food scarcities and consumption in the moral economy of Tuta, Cuba. *JASO-online. New Series*. Vol. I. 2009. №2. P. 161–178.

⁴ Bruckermann C. Alberto Corsín Jiménez (ed.), Culture and well-being: anthropological approaches to freedom and political ethics, London: Pluto Press 2008, vii, 207 pp. (Review). *JASO-online. New Series*. Vol. I. 2009. №1. P. 96–98.

⁵ Arora V. Veena Das, Arthur Kleinman, Margaret Lock, Mamphela Ramphele, and Pamela Reynolds (eds), Remaking the World: Violence, Social Suffering and Recovery, Berkeley and London: University of California Press 2001. viii, 294 pp., References (Review). *JASO*. Vol. XXXI. 2000. №1. P. 358–360.

⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 713. Арк. 24.

Суттєво вищі заробітки були в інститутах соціального виховання. Професор отримував до 325 крб., доцент – 250 крб., асистент на 50 крб. менше¹. Наявна нині диференціація зарплат, коли менеджмент має більші статки, ніж лектура, були неактуальними 80 років тому. Документи Лубенського інституту в Державному архіві Полтавської області не мають свідчень про суми зарплат освітян. Проте, звіти до Народного комісаріату освіти доводять істинність твердження про усереднені заробітки лектури по Україні у межах 300 крб. для професора. Цей прибуток був у 3,9 раза більший за місячний заробіток вчителя II концентру у 76,6 руб. у місті. Зауважимо наявність окремої градації плати праці для денних та вечірніх викладачів, які не мали вченого ступеня (230 крб.). асистент, отримуючи 210 крб., все одно мав у 3,7 раза більше грошей на місяць, аніж учитель I концентру у місті з зарплатнею у 56,9 крб.² Усі педагогічні працівники інституту мали заробітки вищі за директора (220 крб.) та його заступника (175 крб.), що свідчило про статусність та ставлення до інтелектуальної академічної роботи. Найменш оплачувані були низько кваліфіковані працівники у колективі інституту. Прибиральниці та двірники мали майже в 11,6 разів менший місячний прибуток за професора (26 крб.). Середній заробіток по закладу вищої освіти у 120 крб. отримували старший бухгалтер та військовий керівник.

Таких розмірів заробітки учителів шкіл досягли у другій половині 1930-х років. Скажімо, відповідно до основної сітки заробітної плати вчителів за положенням 1936 р. на рівні з професором інституту початку 1930-х рр. (300 крб. на місяць) отримували вчителі початкових шкіл та 1–4 класів неповних середніх і середніх шкіл міст і робітничих селищ з середньою педагогічною освітою зі стажем педагогічної роботи у 5–10 років, та з села зі стажем понад 10 років³. Зауважимо й на різницю оплати праці керівного складу. Директори середньої школи у місті, в якій навчалося понад 800 учнів мали пропорційно більше прибутку, аніж практикуючи вчителі – 600 крб. щомісячно, чого не скажеш про місячні статки очільника вишу, який у 1930-х мав заробіток менший за лектуру.

¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 303. Арк. 15–16.

² Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. С. 580.

³ Там само. С. 595.

Сітка зарплат у Лубенському ІСВ у 1929–1930 н. р.¹

Посада	Сума, крб.
Професор	300
Доцент	250
Денні та вечірні викладачі	230
Директор	220
Асистент	210
Помічник директора	175
Керівник практикою	150
Військовий керівник	120
Старший бухгалтер	120
Лаборант	90
Бухгалтер	90
Завідувач бібліотекою	80
Секретар установи	75
Завгосп	70
Секретар студентських справ	50
Монтер	45
Друкарка	40
Опалювач	32
Двірник	26
Прибиральниця	26

Окремою статтею видатків на утримання освітян були підйомні гроші, що виплачувалися для облаштування на новому робочому місці, як, скажімо, виплати доценту фізики Узбецького державного сільськогосподарського інституту Олександрю Кобцю, який із 1 вересня 1936 р. переводився до Лубен². Це були великі суми, що могли дорівнювати тримісячному окладові професора. Так, у 1936 р. Наум Нагінський після закінчення аспірантури Харківського науково-дослідного інституту геології був направлений за розподілом аспірантів Управління вищої школи Народного комісаріату освіти до Лубенського інститут соціального виховання на роботу доцента з навчальним навантаження 900 годин на рік та підйомними виплатами у розмірі 800 крб³.

Ще у 1928 р. влада встановила чітку тижневу норму виробітку педагогічних працівників, яка мала бути пропорційною кількості годин

¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1590. Арк. 23.

² Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 26.

³ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 38.

протягом всього навчального року. Згідно з нововведенням 1928 р., освітянин мав відпрацювати 44 тижні на рік (8 тижнів відводилося на щорічну відпустку). Професорська норма складала 7 год. на тиждень, викладач працював 12 год. Таким чином річне навантаження складало 308 год. для професури та 528 год. для іншої лектури¹.

Навантаження лектури вечірнього педінституту мало максимально 235 лекційних годин на ставку (таким було навантаження професора російської мови, української мова та теорії літератури Карбаненка). Викладачі мали умовну межу на ставку у 650 год. (як приклад, викладач фізкультури Галіченко). В середньому асистент на ставку у Лубнах мав 500 годин навантаження. Але у виші були й ті, кому нараховували по 600 і 700 годин на рік². Найбільше ж «горлових» понад ставку мали асистенти – асистент кафедри зоології Сурмило 1025 год., асистент кафедри педагогіки Варченко 878 год.). Найменше навантаження у прибіл. 0,4 ставки (198 год. у 1936 р.) було в асистента кафедри математики Кононенко.

Відносно вартості однієї академічної години, можемо судити з листування з потенційними лекторами вишу. Так, викладач Скударь шукав позицію лектора діалектичного матеріалізму та ленінізму на заочному відділі Лубенського педагогічного вишу, однак, виставляючи свої вимоги. Він не лише просив забезпечити його житлом на час читання лекцій, але й просив оплату за годину у розмірі 12,5 крб., з навантаженням не менше 150 годин, включаючи консультації та заліки. Зваживши вимоги, дирекція відповіла, що курс читатися не буде. Певне, вимоги були занадто високими, бо у документах видно, що директор Потінков читав ленінізм в обсязі 133 години³.

Реалістичні суми видно з листування з потенційною викладачкою російської мови та літератури В. Карчевською, якій пропонували роботу на постійно діючих при Лубенському педінституті дворічних курсах. Її перспективне навантаження сягало б 800 годин на рік з оплатою у 6 крб. за годину. Розрахунки дозволяють стверджувати, що така погодинна оплата праці була вигідніша за ставку професора, дозволяючи в середньому заробити 480 крб. на місяць (4 тис. 800 крб. на рік за умови роботи 10 місяців без урахування майже двомісячної відпустки). Дирекція також пропонувала збільшити прибуток, працюючи також викладачкою

¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 2703. Арк. 18–21.

² Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 15.

³ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 18.

російської мови у штаті учительського інституту з асистентською оплатою праці – додатково 210 крб. на місяць¹. Таке сумісництво було нормою з огляду на появу схожих прикладів у архівних справах цього періоду. Наприклад, лектор Христич крім зарплати по інституту отримував ставку викладача на педкурсах².

Наявні документи не дають повного уявлення про систему штрафів та стягнень за порушення правил життя у колективі. Єдиним свідченням покарання за порушення норм роботи було уведення з 29 жовтня 1937 р. книги розписів явки на роботу. Щоразу в кінці п'ятиденного робочого тижня його подавали на перевірку заступнику директора на перегляд через факти постійного спізнення викладачів на роботу. У разі повторної появи прізвища у книзі порушника мали звільняти з роботи³. В досліджуваній період таких мір прийнято не було ні до жодного з членів освітянського колективу Лубенського вишу. Звісно, що існувала система штрафів за пошкодження чи втрату інститутського майна. Часто шкода компенсувалася із заробітної плати членів колективу. Так, кваліфікована робітниця Манжура та лаборант Тертилів відшкодовували із зарплати втрачену гардину затемнення у ботанічному кабінеті⁴.

Стипендіальне забезпечення в інституті мало свої відмінності від виплат студентам інших закладів вищої освіти. Скажімо, якщо в Лубенському інститут соціального виховання 350 студентів отримували в середньому по 40 крб.⁵, то 21 слухач Полтавських педагогічних курсів у цей час отримував 21 крб., а 18 інших – половинну стипендію у 10,5 крб.⁶ Були й значно вищі виплати. Так, студент II курсу фізмату М. Потепуха мав 97 крб. «нормальної стипендії». З «хлібним підвищенням» (видатки на покупку продуктів) та підвищенням за якість навчання він отримував на руки 107 крб.⁷. У разі фінансової неспроможності утримувати себе студенти міг звернутися до керівництва закладу освіти про допомогу. Так, Григорій Маховський прохав директора, аби той призначив здобувачу

¹ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 42.

² Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 126.

³ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 86.

⁴ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 130.

⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1590. Арк. 108.

⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 697. Арк. 9.

⁷ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 7.

освіти стипендію, «бо немає змоги витися»¹. Одноразова ж грошова допомога молоді могла бути різного обсягу: 40, 50, 70 або ж 100 крб.².

Питанню організації харчування в інституті приділено мінімальну кількість уваги. Внутрішня документація здебільшого фіксує факти порушень у цій сфері. В Лубенському учительському виші функціонувала їдальня. Інститут займався пошуком та купівлею продуктів. Зокрема, відомо про торгівельні операції закладу з крупою, яку 1936 р. закупили навіть зверх норми і невикористані обсяги у 10–15 тон намагалися реалізувати бажачим³. Однак, більше інформації про раціон за матеріалами фонду Держархіву Полтавської області отримати не можливо. З приводу доступності харчування зауважимо, що у 1937 р. керівництво збільшувало ціни на позиції у меню щодня, не оминаючи навіть розцінок на чай. А вечерю для студентів того року зовсім припинили готувати⁴.

Так само мозаїчно представлена картина медичного забезпечення та охорони здоров'я у колективі освітян Лубенського закладу вищої педагогічної освіти. Відомо, що уряд радянської України у 1930-х роках почав активну кампанію з засічування вікон приміщень установ та організацій для боротьби з малярійним комаром. Закладам видавали марлю, ендохімікати, проводили протирецидивну хінізацію малярників-хроніків⁵. Багато установ часто використовували виданий матеріали не за призначенням, але Лубенський виш долучився до кампанії та натягував видані сітки по гуртожитках⁶.

Студенти були зобов'язані подавати документи про стан здоров'я під час вступу до навчального закладу. Особлива увага в цей час зверталася на щеплення від віспи⁷. Прикметно, що медичні довідки, подані до інституту під час навчання вважалися актуальними після завершення навчання. Бо студенти вимагали їх видавати назад разом із дипломом про освіту⁸. Упродовж навчального року відбувалися періодичні медичні огляди-виклики до лікаря груп студентів⁹. У зв'язку з ризиками та інцидентами, що призводили до травмування, у закладі вели спеціальну книгу

¹ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 178.

² Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 169.

³ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 33.

⁴ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 78.

⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 6451. Арк. 33, 66.

⁶ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 150.

⁷ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 7.

⁸ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 1.

⁹ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 1.

реєстрацію нещасних випадків із точним обліком¹. Коли починалися спалахи хвороби у гуртожитку, як дезінфектор використовували нафту². У документах цих років є свідчення лише про одну історію хвороби студента Симонова. У зв'язку із захворюванням (карбункул) він звільнений від занять на 3–5 днів³. Карбункул – гостре запалення, гнійно-некротичної природи, що стосується сальних залоз і кілька волосяних фолікулів, і поширюється на підшкірну клітковину і шкіру. Відповідно до медичних протоколів, лікування карбункула відбувається, як правило, амбулаторно із застосуванням антибіотиків та знеболювальних препаратів. А за відсутності симптомів інтоксикації та невеликих розмірів вогнища запалення – з фізіотерапією та молочно-рослинною дієтою. Поверхня гнійника обробляється спиртом та накладається суха стерильна пов'язка. У цій формі період лікування становить біля 3 днів. У документах не сказано про направлення хворого студента до медпункту чи якісь інші приписи, тому визначити алгоритм лікування хвороби за стінами вишу неможливо.

З поточної документації нам відомо про систему рекреації студентства. Так, у 1936 р. студента II курсу природничого факультету Крята направили на один місяць лікування до с. Соснівки на Полтавщині (санаторій №1), студента робітфаку Кримського – на місяць до Миргорода, студента III курсу фізичного факультету Сльоту спрямували на місячний курс лікування до м. Одеси (Куяльник), а ще одного невідомого студента – до міста Слов'янська. Направлення передбачало оплату путівки, видачу проїзних грошей у розмірі оплати квитка залізницею туди й назад, а також на витрати по 40 крб. Окрім того цим студентам видавали стипендію за вересень⁴.

Культурна морфологія групи

Питання диференціації членів групи відповідно до зовнішнього вигляду (мода, дресс-код, уніформа, святкове та повсякденне вбрання, зачіска, макіяж тощо), проблема тіла та тілесності, антропонімі особливості групи найкраще відтворюються за допомогою аудіовізуальних джерел. Писемні джерела тут стають корисними лише тоді, коли траплялася потреба зафіксувати канон, або ж навпаки розвінчати і

¹ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 41.

² Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 41.

³ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 181.

⁴ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 69.

шельмувати відступлення від прийнятного зовнішнього вигляду – актуальної на досліджуваний час «норми».

Питання тілесності та тіла у колі радянських педагогів висвітлити важко, якщо шукати вербальні, а не зображувальні факти. Це було високо пуританське товариство. Однак, непрямі свідчення цьому знаходимо у документах за 1937 р. Лектор Лубенського учительського інституту Грабенко на лекції з педагогіки підійшов до студентки Кваші, яка всього лише високо закотила рукава верхнього одягу, і голосно сказав на всю аудиторію: «Сховай своє тіло, я знаю, що воно біле, але я не звертаю на це уваги»¹. Питання харасменту та тілесності тут могли бути частиною комплексу проблеми сексуальності у радянському суспільстві. Однак, будь-які подальші висновки можливі лише після отримання інформації про реакції на репліку як зі сторони студентки (студентів), так і зі сторони адміністрації. Окрім констатації факту, реакція відсутня.

Осібна тема – спецодяг у вишах. Знаємо, що у 1930-х рр. Лубенський виш видавав своїм лаборантам фізичних і хімічних кафедр, препараторам і склогографістам 1 бавовняний халат на рік. Формений одяг і головний убір видавали прибиральницям та швейцарам парадного під'їзду. Слюсар-електромонтер та кочегар мали казенний спецодяг та калоші, а двірник – фартух та рукавиці². Військова форма у педагогічному виші регламентувалася окремо. У 1940 р. вона була обов'язковою для керівного складу РСЧА. В інститути у ній давало право ходити постановою ЦВК та РНК СРСР від 22 вересня 1935 р. Лише за умови відсутності дозволялося приходити у цивільному³.

Відстані й пересування

Під час подання аналізу життєдіяльності колективу слід також звернути увагу на проблему пересування – способи переміщення від робочого до домашнього простору, проблему дороги та свободи руху тощо. Зазвичай такі дані можна отримати з колекцій его-документів (листів, квитків та транспорт, копій паспортів), невеликих уривків спогадів, під час цілеспрямованих питань у ході інтерв'ю, співвідносячи їх із державною політикою у сфері внутрішньої та зовнішньої міграції. У

¹ Держархів Полтавської області. Ф.Р-2118. Оп.1. Спр.3. Арк.53.

² Держархів Полтавської області. Ф.Р-2118. Оп.1. Спр.1. Арк.31.

³ ЦДАВО України. Ф.166. Оп.11. Спр.460. Арк.1.

нашому випадку, де головним джерелом інформації виступає архівний фонд держархіву Полтавщини, інформація про рух доволі спорадична.

Фіксуємо, що в основному пересування з домашнього до робочого простору для співробітників Лубенського закладу вищої педагогічної освіти відбувалося у межах одного населеного пункту. Як зазначають документи, студенти, розселені не в гуртожитку, розташованому в корпусі закладу, мешкали в приміщеннях, пристосованих під гуртожитки, в середньому на прийнятній відстані у 1,5 км від інституту¹ (сучасне картографування дозволяє побачити трохи інші відстані. Вона незначним чином різняться від усереднення маршрутів українськими радянськими освітянами 1930-х років. Скажімо, це 1,7 км від гуртожитків на Ярмарковій площі чи вулиці Садовій, або ж 2,1 км до будинку на вулиці Олександрівська, 4). При середній швидкості руху людини у 3–4 км/год, студенти нормально могли добиратися до стін *alma mater* за максимальний час у пів години. Окремі студенти проживали на відстані не більше 1 км від стін інституту (наприклад, на площі Кірова (нині – Володимирський майдан) за 800 м, за 500 м на вул. Карла Лібкнехта (нині – Старотроїцька), на вул. Льва Толстого, 10 (нині – В'ячеслава Чорновола) за 350 м чи вулиці Інститутській за 250 м).

Така ж сама ситуація з відстанню помітна під час аналізу розселення здобувачів вищої освіти по приватних квартирах (так званих «кутках»). Наприклад, до будинку на вулиці Карла Маркса, 12 (нині – Монастирська) можна було дійти за 15 хв, подолавши відстань в 1,1 км чи за 20 хв до помешкань на вулиці Карпилівка, 2 за 1,6 км.

Документи не зазначають способу пересування містом. Проте маємо інформацію про далекі подорожі наземним транспортом викладачів та студентів. Зокрема, залізницею до Лубен із Харкова, і з Лубен до Слов'янська чи Одеси (Куяльника), автобусом до села Соснівка на Полтавщині тощо².

Інформація про обмеження мобільності відсутня. Натомість інститут пропонує кошти за квитки у разі подорожей на лікування та у ділові відрядження. Фактом обмеження пересування на території самого закладу, тим не менш, можна вважати уже згадувані та уведені у вересні 1936 р. студентські квитки та паспорти з відміткою про прийняття на облік інститутом згідно з ухвалою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР про вищу школу.

¹ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 24.

² Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 69.

Вони давали можливість потрапити в інститут, інакше вхід був дозволений лише за спеціальними перепустками з 14 до 16 години. А після 23 години пересування територією освітнього закладу було заборонено всім, окрім швейцара, директора та його помічників¹.

Питання свободи руху опосередковано видно з біографій освітян, котрі опинилися на роботі в Лубнах з різних куточків Країни Рад. Тут бачимо як короткі подорожі у межах адміністративних одиниць (власне, Лубни та навколишні села (Березоточа, Вільшанка, Засулля, Калайдинці, Лазірки, Литвяки, Лукім'я, Новаки, Михнівці, Снітин, Солониця, Тернів), Полтава й область (міста Гадяч, Миргород і Хорол; села й селища Білоцерківка, Велика Багачка, Великі Сорочинці, В'язівка, Келеберда, Нові Санжари, Покровська Багачка, Черевки, Яновщина, Яреськи). Були й трудові міграції в межах радянської України з міст (Артемівськ (нині Бахмут), Горлівка, Городня, Дніпропетровськ (нині Дніпро), Житомир, Запоріжжя, Зинов'євськ (нині Кропивницький), Кам'янець-Подільський, Київ, Конотоп, Маріуполь, Ніжин, Одеса, Олександрія, Прилуки, Ромни, Сквиря, Умань, Харків, Херсон) та сіл і селищ (Златопілля на Кіровоградщині, Сахновщина на Харківщині, Собичеве та Краснопілля на Сумщині). Найдовшими маршрутами можемо вважати переїзди на роботу до Лубен із Архангельська (2 тис. 83 км), Ленінграда (1 тис. 485 км), Сталінграда (1 тис. 99 км) (РРФСР) та Самарканда (3 тис. 645 км) (Узбецька РСР). Певне, для таких мандрів були свої причини й бонуси. Нагадаємо, що директор Лубенського інституту вдалим розташуванням Лубен на перетині транспортних шляхів заманював на роботу кадри – професора хімії П. Лапинського з Омська (РРФСР, за 3 тис. 360 км від Лубен), повідомляючи, що до Лубен можна було доїхати залізницею двічі на день із Харкова (11 годин) та Києва (5 годин)².

Така академічна мобільність була нормою. Це видно бодай з історії згадуваного керівника військового навчання тов.Глебова, який із легкістю міг собі дозволити трудову міграцію до одного з навчальних закладів Києва, Харкова, Полтави, Дніпропетровська, Кременчука, Одеси, Миколаєва та інших міст³.

Схожа ситуація була й зі студентами. Зміна спільноти була нормальною практикою і була прив'язана до зміни життєвих обставин.

¹ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 50–51.

² Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 56.

³ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 2.

Так, молоді люди могли опинитися в Лубнах після природничого факультету Полтави чи фізмату Миколаєва¹. Умовною системою обмеження можна радянську систему організації набору до вищих педагогічних закладів у 1930-х роках. Вона була побудована на закріпленні районів за установами. Тому, наприклад, у 1936 р. до Лубенського учительського інституту змогли потрапити 210 осіб тільки з 12 районів Полтавщини, куди протягом навчального року й виїздили з агітацією робітники інституту². Зауважимо, що долання відстані від дому до вишу часто було причиною вибору навчання у закладі. Так, у 1936 р. Ф. Демченко мотивував свій вибір Лубенського учительського інституту саме близькою відстанню у 25 км від його рідного села, яку він міг подолати «зі своєю хворобою»³.

Аналіз поведінки в групі

З точки зору культурної антропології та соціології є дослідження сімейного та інтимного життя, куди входять питання залицяння, шлюбу, дітонародження, зради, сексу та сексуальності, утримання, моногамності та полігамності, розлучення тощо. Партійні документи часто рясніють справами щодо сімейного життя освітян, як це було з документами фондів Полтавського педагогічного вишу. Проте, у схронах Держархіву Полтавщини Лубенський інститут не забезпечений такими джерелами. Із тих, що є, про питання інтимності можемо говорити лише з позиції адміністративного нагляду. Наявність окремих гуртожитків для хлопців і дівчат свідчить про високий рівень контролю за проживанням студентів та їхніми можливостями до взаємодії у вільній і пізній час.

Питання забезпечення гідних умов для батьківства й материнства для викладачів інколи було головнішим за інші принади працевлаштування, як зарплата чи посади. Нагадаємо, що асистентка географії М. Гросул просила дирекцію забезпечити їй належні квартирні умови – сімейну квартиру, бо мала проживати з дитиною. Зауважимо, що вона була матір'ю-одиначкою⁴.

В одному ряді тут стоїть питання проблеми життєвого циклу в групі: сприйняття віку, дорослішання, старіння, смерті пам'яті тощо. Її можна

¹ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 4, 8.

² Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1–3.

³ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 3.

⁴ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 51.

досліджувати по згадках про меморіальні дати, заходах, некрологах, виступах до пам'ятних дат. Важливою є й поведінка всередині самої групи (нормативна регуляція внутрішнього життя, існування негласних правил поведінки групи та суспільних ритуалів, реакція на подразники матеріального та нефізичного світу). Окрема сторінка дослідження – суспільні девіації (страхи, адикцій (алкоголь, наркотики, азартні ігри), вплив вулиці¹, бунт проти групи чи норм поведінки, «культурний бунт»², екстремізм, стигматизація (навішування ярликів), причини девіації (генетичні, психологічні («слабоумство», «дегенеративність», «психопатія») «інфікування поганими нормами», соціальна нерівність, конфлікт норм, катаклізми, конфлікти (як довгі, антагоністичні, рефлексивні процеси, а не раптові емоційні спалахи³), «соціальні драми» з проявами лімінарності – перебування у суспільному вигнанні⁴ тощо). Сюди ж можна віднести опис життя спільноти в екстремальних умовах війни, голоду, депортацій тощо.

Питання девіацій є один із тих, що часто знаходили місце у протоколах партійних зборів та у наказах по інституту через необхідність реагувати на проступки, які розходилися з наявними уявленнями про мораль та радянським законодавством. Одним із таких явищ були пересуди. Плітки не мали бути поширеними у колі освітян, на глибоке переконання керівництва. Свідченням цьому є історія щ Лубенського учительського інституту, що мала місце у березні 1937 року. Один із лекторів зайшов до вчительської і побачив, як лектор К. Мозок, вказував досить красномовно очима на товаришку Ганну Гаазе. Вона знала, що говорять про неї, то червоніючи, то блідніючи. З рештою, вона вголос сказала колегам, що не можна так безцеремонно себе вести. Однак, історія на цьому не скінчилася. Коли після конфлікту в учительській про нього довідалася інша колега, лекторка Пелех, яка обговорювала цю історію з єхидними усмішками під час сніданку лектури. Товаришка Гаазе звернулася до керівництва для вирішення конфлікту, бо брутальні розмови

¹ Costantino I. Paul Connerton, How modernity forgets (Review). *JASO-online. New Series*. Vol. II. 2010. №1–2. P. 87–90.

² Liidtke K. William Washabaugh. Flamenco: Passion, Politics, and Popular Culture (Review). *JASO*. Vol. XXVIII 1997. №. 2. P. 228–231.

³ Arun C. J. Beitina E. Schmidt and Ingo W. Schroder (eds), *Anthropology of Violence and Conflict*, London and New York: Routledge 2001. x, 229 pp., Index, References, Figures. (Review). *JASO*. Vol. XXXI. 2000. №1. P. 356–358.

⁴ Turner V. Frame, Flow and Reflection: Ritual and Drama as Public Liminality. *Japanese Journal of Religious Studies*. 1979. №6/4. P. 493.

та вульгарні усмішки були образливі для неї як співробітниці й жінки і цілком неприпустимі для вихователів¹.

Зауважмо, що питання моральності викладачів розглядалося лише крізь призму професійної етики. Критикувати освітянина в цей час у Лубнах могли лише колеги чи його керівництво. Здобувачі освіти такого права позбавлялися. Це видно бодай з історії, що трапилася зі студентами у 1937 році. Певне, першокурсники мали претензії до окремих викладачів, ставлячи неоднозначні питання на лекціях або ж перевіряючи знання лектури. Нам не відома точна причина критичного ставлення до наставників. Проте, реакція адміністрації закладу вищої освіти була категоричною. Вони змусили студента Колотилова висловити правильну «спільну позицію» молоді: «Де це написано, що студент I курсу може давати оцінку викладачеві? Викладач – це командир, від якого залежить отримання знань студентів. Студент береться критикувати не маючи на це права. ... Часто студенти ловлять лектора на слові, що поширює нехороші ідеї»²

Найбільше інформації можна знайти про дрібні порушення правил поведінки у гуртожитках та в навчальних аудиторіях. Це дає можливість уявити уподобання молоді та наповнити даними розділи про аналіз вільного часу. Наприклад, студент I курсу Черв'як природничого факультету був позбавлений права на проживання в гуртожитку за систематичне прошення внутрішнього розпорядку, бешкет, непристойну лайку та псування державного майна. За схожу поведінку його колега природничого Попович отримав лише догана³. До покарань з ідеологічним підтекстом могли доводити дрібні студентські хуліганства. Так, здобувач освіти Яндола самочинно взяв рупор у гуртожитку «Пожарка», обдуривши комірника, і грався ним, вигукуючи по приміщеннях. Він отримав сувору догану з попередженням за несоціалістичне ставлення до майна⁴.

Проблемним було питання куріння. Певне, студенти й викладачі особливо не переймалися тим, де і коли дістати цигарку й підпалити її. Нерідко це траплялося навіть у приміщенні закладу освіти. Це змусило керівництво видавати спеціальні заборони. Наприклад, в інституті було категорично заборонено курити в вестибюлі, окрім відведених місці на

¹ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 10, 13.

² Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 53.

³ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 103.

⁴ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 71.

1 поверсі збоку вбиральні (колишньої умивальні для дівчат) і на 3 поверсі збоку вбиральні (колишня умивальня для хлопців). Такий гендерний поділ був свідченням того, що палили представники обох статей¹. Прикметно, що в документах знаходимо інформацію про девіантну і делінквентну поведінку не лише студентів. Так, техробітник Бондаренко та техробітниця Ковтуненко були звільнені за пияцтво, хуліганство, роздачу майна інституту та побої робітників².

Осібну увагу слід приділити й аналізу формування світогляду досліджуваної спільноти (за можливості висвітлити національні, мовні (мовно-цивілізаційні³), політичні, геополітичні, релігійні переконання, виявити домінуючі урбаністичні міфи, забобони, проаналізувати самість («Я»), виявити звички і повторюваність дій). У продовження теми слід говорити про «екологію спільноти» – співжиття групи з представниками інших груп та організацій: симбіоз, паразитування, домінування, підлеглість, соціальна адаптація⁴ тощо.

Звісно, що найкраще таке відтворення відбувається під час включного спостереження за життям колективу. На матеріалах архівних джерел можлива лише умовна реконструкція світоглядних орієнтирів. Попри багату на події тоталітарну радянську добу, що відзначилася епохальними зсувами у сфері не лише політики, але й віри та культури загалом, наявний джерельний арсенал демонструє нам стан політичної свідомості лубенських освітян якнайкраще.

Відомо, що серед колективу студентів на всіх курсах у 1936 р. було приблизно 16% членів ВЛКСМ (91 особа)⁵. Вони разом із викладацьким колективом і були ядром, на яке і спрямовувався точковий удар комуністів пропаганди. У цей період відомо про формування «партійного ставлення» до міжнародних подій на Європейському континенті. Серед таких – громадянська війна в Іспанії, що саме почалася в 1936 між

¹ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 52.

² Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 133.

³ Norum R. K. David Harrison, *When languages die: the extinction of the world's languages and the erosion of human knowledge*, Oxford: Oxford University Press 2007 (paperback 2008), xi, 292 pp. (Review). *JASO-online. New Series*. Vol. I. 2009. №1. P. 104–106.

⁴ Гогохія Н. Практики повсякденної життєдіяльності українського суспільства в умовах формування тоталітаризму: соціальна адаптація селянства. *Історія повсякденності: теорія та практика*: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня 2010 року / упор.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Б. П-Хм., 2010. С. 59.

⁵ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 1–12.

республіканцями, лояльними до уряду лівого Народного фронту Другої Іспанської республіки, та націоналістами. З виступів на партійних зборах видно, що освітяни заявили про солідарність з іспанськими трудящими. Звісно, вони, певне, не знали, що ці трудящі сили республіканців склалися не лише різних республіканських, соціалістичних і комуністичних сил, але й із сепаратистських та анархістських партій. Викладачі були переконані, що допомагають боротися проти фашистських сил Франсіско Франко, тому одноразово відрахували іспанському революційному народові від денного заробітку від кожного робітника¹. Певне, їхні гроші були децицею того капіталу, котрий Генеральний секретар ВКП(б) Йосип Сталін використовував для надання матеріальної допомоги республіканським військам, попри ембарго Ліги Націй, передавши сотні літаків, танків і артилерійських гармат.

Серед питань внутрішньої політики найпалкіше і найчастіше зверталися до гострої у другій половині 1930-х років теми показового суду над групою колишніх керівників партії, у минулому активних учасників опозиції. Викладачі й студенти долучилися до обговорення процесу так званого «Антирадянського об'єднаного троцькістсько-зінов'євського центру», що тривав у Військовій колегії Верховного Суду СРСР із 19 до 24 серпня 1936 року з Григорієм Зінов'євим та Левом Каменєвим у якості основних обвинувачених. Не дивно, що після численних публікацій у пресі на шпальтах «Правди» (щоденна стенограма процесу), на сторінках «Літературної газети» в Лубенському учительському інституті зі схожими закликами про справедливий вирок над «троцькістсько-зінов'євською бандою» 25 серпня 1936 року виступили й інститутські партійці Моргуліс, Теплицький та Потімков².

Заяви лубенських освітян не вибивалися з концепції судилища у Москві, згідно з якою восени 1932 року підпільна троцькістська організація в СРСР та підпільною організацією члена ВКП(б) Григорія Зінов'єва, утворили умовний «об'єднаний центр» з метою захоплення влади проти волі народу, який, начебто, успішно будував соціалізм під керівництвом Сталіна СРСР. У виступах читаємо навіть про зв'язок Лева Троцького, Григорія Зінов'єва, Лева Каменєва та Івана Смирнова з іспанськими фашистами Франсіско Франко: «з відчуттям великого задоволення зустріли вирок найвищого суду над ворогам народу,

¹ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 10.

² Там само.

дійшовши до спілки з фашистами, поступившими на службу до фашистських оранок, оскаженіла згряя Троцького, Зінов'єва, Каменєва, Смірнова та інших мерзотників підло, злодійськи вбила трибуна пролетарської революції, любимця нашого народу, Сергія Мироновича Кірова й готувала вбивство любимого вождя народу – Сталіна – і його славних соратників, керівників партії і уряду, товаришів Кагановича, Орджонікідзе, Ворошилова, Жданова, Косіора і Постишева. ... всі обурені з підлої роботи цих мерзотників-фашистів».

Звісно, що позиція щодо вирішення справи була радикальною – такою ж, яку займав сам партійний центр. Освітняни вимагали розстріл всіх підозрюваних, а також просили суд розслідувати зв'язок із бандою Троцького таких партійців як член ЦК РКП(б) Микола Бухарін (який за колективізацію назвав Сталіна «дрібним східним деспотом»), як завідувач бюро міжнародної інформації ЦК ВКП(б) Карл Радек та 1-й заступник народного комісара важкої промисловості СРСР Георгій Пятаков, бо, «...затаївшись, як гадюка, ворог своїм гадючим жалом наносити поразки переможному соціалізму».

Відповідно від освітян вимагали окремої уваги: «Від нас, як від вищої школи, в яку пролазить і шкодить всяке контрреволюційне охвістя, вимагається найсуворіша пильність. ... вона скерована на готування освіченого, культурного, вчителя-майстра педагогічної справи – на виховання радянського патріотизму нашої великої соціалістичної Батьківщини». Знайшли й своїх «ворогів» та «промахи». Такими, звісно, були якість навчання та заборонена в СРСР педологія – напрям у тогочасній науці, який пропонував об'єднання підходів медицини, біології, психології, педагогіки у навчанні й розвитку дитини. Однак, на загальному тлі особливо вирізнялася критика педагога Грабенка, який під час лекції чи то випадково, чи то спеціально сказав, що СРСР – тюрма народів, замість «Росія – тюрма народів». У світлі подій із судилищем у Москві лектор був змушений привселюдно пообіцяти, що за це собі колотиме голкою язика¹.

Як бачимо, залучення цивілізаційного, антропологічного та регіонального підходів у вивченні будення професійних колективів відбувається з урахуванням традиційних та нових для української науки методологічних прийомів. Спільноти розглядалися не просто як об'єднання людей, об'єднаних місцем роботи, а як окремі

¹ Держархів Полтавської області. Ф. Р-2118. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 14–15.

«мікроцивілізації» з власними закономірностями розвитку, відмінностями поведінки в екстремальних умовах та особливостями реакції на зміни у соціально-економічному та культурно-політичному житті республіки. На прикладі Лубенського учительського інституту з обмеженою джерельною базою ми прослідкували віхи опису спільноти, які можуть лягти в основу компаративного аналізу різних соціальних груп в обраний історичний період.

РОЗДІЛ III.

ПОВСЯКДЕННЯ ГОНЧАРІВ ОПІШНОГО РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

Ольга КУЛЬБАКА

Особливості організації праці майстрів-гончарів в умовах тоталітаризму

Тоталітаризм – причина найбільших трагедій людства ХХ століття. Як суспільно-політичне явище тоталітаризм призвів до десятків мільйонів загублених життів, поламаних доль, найстрашнішої війни в історії людства. Але його наслідки набагато глибші – він проник у свідомість та душу людей. І не в останню чергу цьому сприяло мистецтво тієї доби, зразки якого ми постійно бачимо перед собою, навіть не усвідомлюючи того впливу, який воно здатне чинити на нашу підсвідомість. Гончарство Опішного протягом 1920-х–1980-х років теж функціонувало під прямим впливом тоталітарної ідеології.

Швидке відродження народних промислів почалося на Полтавщині з 1920-х років. Саме нова економічна політика створила умови для вільної праці населення, сприяла стрімкому розвитку народних промислів. У цей період у Опішні переважало індивідуальне та сімейне гончарне виробництво, а вже 1922 року опішнянські майстри гончарної справи почали об'єднуватися у виробничі колективи, бригади.

Питання про стан кустарно-гончарного виробництва в районі слухалося на засіданні президії Опішнянського райвиконкому 11 листопада 1926 року. У рішенні зазначалося: «Кустарно-гончарне виробництво в районі має велику кількість робітників-одиночок, яка складає до 70% населення...»¹.

Після прийняття 1927 року XV з'їздом ВКП(б) курсу на колективізацію, почали масово з'являтися артіль та інші кооперативні об'єднання, в які зобов'язували вступати гончарів, як і всіх кустарів. З ініціативи Івана Бойченка – тодішнього керівника Опішнянської керамічної кустарно-промислової школи, та за сприяння секретаря Опішнянського РК КП(б) У С. Литовченка, у 1929 році було засновано артіль «Художній керамік», яка виконувала виробничі функції гончарної школи й випускала більше 160 видів різноманітних глиняних виробів.

¹ Зінківщина. Історичні нариси. Полтава: ІнтерГрафіка, 2006. С. 154.

Значну їх частину експортували до Канади¹. У 1932 році виникла артіль інвалідів «Червоний гончар», яка спеціалізувалася на виготовленні простого кухонного посуду. У перші повоєнні роки було також організовано артіль системи Райпромкомбінату, у якій переважала надомна форма роботи й працювали майстри різних видів народних промислів. На думку Євгенії Дмитрієвої, «з виробів, які випускає ця артіль, треба відзначити хорошу й красиву за формою іграшку-пташку»².

На початковому етапі заходи щодо створення артілей мали, безумовно, позитивний характер: майстри отримували можливість користуватися готовими матеріалами, організовано продавати вироби тощо. Проте історичні умови, що склалися в країні в період культу Сталіна, дискредитували цю ідею. Насамперед, було порушено принцип добровільного вступу до артілей, куди гончарів «заганяли» насильницькими методами, не дозволяючи при цьому займатися промислом одноосібно³.

У контексті цього фіскальними органами й санітарно-епідеміологічними станціями у 1950-их роках здійснювалися переслідування щодо гончарів, які на той час ще виготовляли полив'яний посуд вдома. Приводом була немовби значна шкідливість свинцевої поливи. Гончарі неохоче ставали членами кооперативних об'єднань, оскільки там втрачалася їх індивідуальність в роботі. Харківський чиновник М. Абрамович так описує процес кооперування серед гончарів Полтавщини: «Зараз ганчарі ще надто мало охоплені промисловою кооперацією й до цього часу вона не з'являється притягальним центром для кустарів. Вукопромкредитсоюзів в центрі й окрешнім відділам промислової кооперації на місцях необхідно розробити конкретного пляна організації виробничих майстерень та артільних горнів удосконаленої конструкції... Кооперування кустарів, втягнення їх у виробничі артілі, раціоналізації при цьому всього виробництва – все це зв'язано з необхідністю корінного ламання засвоєваних звичок у роботі. Ця

¹ Овчаренко Л. Гончарне шкільництво як визначальний фактор творчого розвитку українського традиційного гончарства (1894–1941). Опішне: Українське Народознавство, 2017. С. 344.

² Дмитрієва Є. Мистецтво Опішні. Київ: Видавництво Академії архітектури Української РСР, 1952. С. 30.

³ Клименко О. Гончарство Опішного ХХ століття: артілі, заводи, домашнє виробництво. *Народні художні промисли України: історія, сьогодення, перспективи: Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (20 листопада 2015 р.)*. Київ, 2016. С. 173.

обставина, рівно як острах удосконалення, виробнича залякність гончаря – все це, можливо, по первах викличе з боку маси кустарів стримане, а в окремих випадках, може статися, й вороже ставлення до заходів, що їх проводитиме кооперація. Через те, повинна бути проведена попередня широка пояснювальна кампанія серед кустарів про роллю промкооперації у справі поліпшення умов праці кустарів та вигідності для них організації у виробничі артілі»¹. До гончарів, які все ж продовжували працювати одноосібно, застосовували посилені методи економічного та психологічного тиску. Закони соціалістичної держави розглядали такого народного майстра як «нетрудовий елемент», що використовує найману працю з ціллю отримання прибутків.

Стосовно підпорядкування артілі «Художній керамік» в різні роки існує декілька припущень. Згідно з даними Г. Максимовича, артілі у 1929–1934 роках належала харківському «Горностройсоюзу», а з 1934 року перейшла в систему Укрхудожпромспілки². Олесь Пошивайло стверджує, що з листопада 1929 року підприємство підпорядковувалося «Вукопрокредитсоюзу»³.

1933 року через Голодомор в Україні артілі «Художній керамік» опинилася в скрутному становищі, оскільки різко скоротився попит на їх продукцію. Робітникам не виплачували заробітну плату та не видавали хлібних карток. У травні 1934 року артілі відвідав уповноважений ЦК КПРС Шарапов, який, побачивши складну ситуацію на підприємстві, сприяв емісії кредитних білетів в сумі 200 000 крб. За рахунок цих коштів було вивезено зі складів продукцію артілі, забезпечено робітників продуктами та погашено заборгованість по зарплаті⁴. Працівник артілі

¹ Абрамович М.А. Шляхи оздоровлення гончарного виробництва. Полтава: Полтавська окрінспектура охорони здоров'я, 1929. С.113, 114.

² Максимович Г. Історія опішнянського заводу «Художній керамік» (складена за архівними матеріалами та спогадами старожилів), 1967. *Архівні матеріали Національного архіву українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства*. Ф. 4. Оп. 2. Од. зб. 2. Арк. 10.

³ Пошивайло О. Вершинне явище українського гончарства. *Опішнянська мальована миска другої половини ХІХ – початку ХХ століття (у зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі)* / автор-упорядник Олесь Пошивайло, художник Юрко Пошивайло, фотограф Тарас Пошивайло. Опішне: Українське Народознавство, 2010. С. 82.

⁴ Максимович Г. Історія опішнянського заводу «Художній керамік» (складена за архівними матеріалами та спогадами старожилів), 1967. *Архівні матеріали Національного архіву українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства*. Ф. 4. Оп. 2. Од. зб. 2. Арк. 10.

Трохим Демченко так згадує про той період: «В артіль «Художній керамік» того часу (1933–1934 рр.) на виробі не було збуту, великі залежні продукції на складах, внаслідок чого по три чотири місяці не було зарплати робітникам. В травні тридцять четвертого року, в артіть «Художній керамік» був направлений уповноважений ЦК КПРС Т. Шарапов, після чого артіль було виділені кошти в кредит та складські залежні продукції, для зарплати робітникам. Я одержав заробітку за чотири місяці вісімсот пядисят крб., ось тоді міні пощастило за чотириста пядисят крб. купити в колгоспі 16-партзівду невеличку хату...»¹.

Я. Середа у статті «Готуємося до виставки виробів українського народного мистецтва» так характеризує діяльність артілі у 1935 році: «Порівнюючи до останніх років, артіть має величезні досягнення, коли раніш не виконували промфінплану то зараз план виконано на 119 проц., заборгованість по зарплаті яка раніш доходила до 3–4 місяців, зараз ліквідована, виплачується регулярно, щомісяця. Незрівняно покращилися побутові умови робітників. Майже всі робітники забезпечені огородами. Гарні наслідки одержала артіть з підсобного господарства, з 34 га вчасно зібрали врожай, виконали хлібоздачу, посіяли озимину, і досить залишилось для розподілу»².

Окрім погашення заборгованості по заробітній платі знаходимо інформацію і про преміювання на першотравневі свята у 1936 році кращих працівників артілі: Ширая Олександра – за впровадження поливи із непридатних матеріалів, що допомогло отримувати 400 крб. економії щомісячно; Демченка Трохима – за відливання посуду в формах, від якого значно покращала якість посуду; Багрія Івана як кращого стахановця з виготовлення кераміки та товарів широкого вжитку; Суденка Івана – за гарні зразки у випалюванні посуду; Демченка Михайла – за ідею з раціоналізації процесу подачі глини від глином'ялки в підвал, внаслідок чого скоротилася кількість необхідних для роботи працівників з 4 до 2 та виникла економія до 200 крб.; Линник Зінаїду – за кращі зразки орнаментальної мальовки; токарів Козака Івана, Винника Степана, Різника Демида, Мерефу Грицька та Оченашка Степана – за перевиконання норми

¹ Книга спогадів Трохима Демченка. *Національний музей-заповідник українського гончарства, Національний архів українського гончарства*. Ф. 4. Оп. 1. Од. зб. 1. Арк. 19.

² Середа Я. Готуємось до виставки виробів українського народного мистецтва. *За суцільну колективізацію*. 1935. №131. С. 2.

з токарної справи. На жаль, інформації про розмір такої премії не збереглося¹.

1935 року існувала в артілі «Художній керамік» і партійно-кандидатська група, яка складалася з 2 членів та 2 кандидатів у комуністичну партію². 1936 року для підняття політичного рівня артільців організовано гурток політграмоти, в якому навчалось 18 осіб. Під час обідньої перерви в цехах за ініціативи парторганізації працівники читали газети та художню літературу, ознайомлювалися з постановами партії та уряду. При артілі було організовано музичний гурток та бібліотеку, а для зручності працівників функціонував буфет та парикмахерська².

Окрім важкої щоденної роботи з обов'язковим нормуванням працівники артілі «Художній керамік» вивчали історію ВКП(б). Для глибшого засвоєння пройденого матеріалу скликали товариську теоретичну нараду комуністів, яка яскраво демонструвала ставлення гончарів до вивчення історії більшовицької партії. Федір Різник, секретар парторганізації артілі «Художній керамік», так описує результати наради 1940 року: «Приміром члени партії тт. Демченко М., Хлонь Ф., Іваниненко Ф. мають певні успіхи в опануванні марксизму-ленінізму. Вони уважно конспектують все прочитане, додатково прочитують відповідну літературу і це все дає гарні наслідки. Але в організації є ще комуністи, які вивченню історії більшовицької партії не приділяють належної уваги. Комуністи тт. Макеїч, Ширай А. З., Денисенко хоч і вивчають «Короткий курс історії ВКП(б)», але конспектів не складають. Навіть по темі, що була на нараді і про яку всі члени організації знали заздалегідь, в їх не було конспектів і при виступах вони дивились в підручник. Все це говорить за те, що ряд комуністів легковажно поставилися до опанування основ марксизму-ленінізму»³.

Для відвантаження продукції на пристанційні пункти у 1935 році артіль придбала за 12 900 крб. автомашину вантажопідйомністю 3 тонни. Окрім того ще у власності перебувало 10 коней⁴.

Проте, не зважаючи на тяжку роботу, у гончарів-працівників артілі все ж була можливість працювати творчо. Так, 12 лютого 1936 року,

¹Список кращих стахановців артілі «Художній Керамік», премійованих на травневі свята. *Сталінським шляхом*. 1936. №67. С. 2.

² Поліпшили культурно-побутові умови. *Сталінським шляхом*. 1936. №67. С. 3.

³ Різник Ф. Що показала теоретична нарада. *Сталінським шляхом*. 1940. №17. С. 2.

⁴ Середа Я. Готуємось до виставки виробів українського народного мистецтва. *За суцільну колективізацію*. 1935. №131. С. 2.

робітники «Художнього кераміка» взяли участь у Першій республіканській виставці народного мистецтва України (відзначені дипломом I ступеня), що проходила у Державному музеї українського мистецтва (м. Київ). Свої роботи продемонстрували гончарі Трохим Демченко, Іван Козак, Іван Багрій, малювальниці – Уляна Малишко, Зінаїда Линник, Віра Москаленко, художники – Петро Кононенко, Терентій Наливайко¹. Демченка як учасника, який підготував значну кількість робіт для експонування, навіть запросили відвідати виставку та ознайомитися з творами Івана Гончара, Ганни Шостак-Собачко, Параски Власенко. Вироби працівників артілі також експонувалися на Всесвітній виставці в Парижі, де отримали диплом II ступеня, та Виставці українського народного мистецтва в Москві упродовж 1936–1937 років². Того ж 1937 року Трохим Демченко, Уляна Малишко та Терентій Наливайко та інші на замовлення Полтавського історичного музею виготовили гончарські вироби з зображенням різних моментів з життя та творчості Олександра Пушкіна³. У 1939 році Петро Кононенко та Терентій Наливайко намалювали картини на сюжети із життя Тараса Шевченка для Полтавського історичного музею та плакати для оздоблення приміщень та дворів у дні відзначення річниці жовтневої революції.

Основною відмінністю артілі «Червоний гончар» від «Художнього кераміка» було те, що засновувалася вона як артіль інвалідів. Проте знаходимо інформацію, що станом на 1937 рік з 55 штатних працівників лише 14 було інвалідами (з необхідних 41)⁴.

Про виробничу діяльність в артілі за керівництва Линника відомо, що «... не поширюють, а згортають виробництво – ліквідують м.будищанську філію, не організували виконання промфінплану, а навпаки: за I квартал недовиконано на 17,2 проц., за II квартал недовиконано на 22,2 проц. Зокрема з виробничими витратами так: асигновано на півріччя – 41.300 крб., а витрачено лише – 26.204 крб. В

¹ Середа Я. Готуємось до виставки виробів українського народного мистецтва. *За суцільну колективізацію*. 1935. №131. С. 2.

² Кульбака О. Стежками життя і творчості Трохима Демченка. *Сучасні соціокультурні процеси : компетентісно-аксіологічний аспект : Збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної конференції (10–11 листопада 2022 р.)*. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2022. С. 94.

³ РАТАУ. Високохудожні гончарські вироби для пушкінської виставки. *Сталінським шляхом*. 1937. №22. С. 1.

⁴ Веселов Г. Линник проти кооперування інвалідів. *Сталінським шляхом*. 1937. №117–118. С. 4.

загальній сумі витрат на адміністративно-керівний апарат займає місце в кількості 25 проц.»¹.

Упродовж декількох місяців 1938 року головою артїлі був М. Т. Доленко, якому вдалося покращити стан справ на підприємстві. Пальщиком Х. Галаганом було освоєно новий спосіб глазурування посуду без вживання свинцю – фрити. В артїлі виходила стінгазета, працювали гуртки по вивченню Конституції УРСР і виборчого закону та музичний. До першотравневих свят кращих робітників було премійовано. Серед них Х. Галагана на 125 крб., Слободського та Дацінька – на 75 крб.² Для порівняння подаємо ціни на продукти харчування у 1938 році: гречка – 4,30 крб/кг, повидло (250 г.) – 1,40 крб., тріска в олії (200 г.) – 2,75 крб., горох лущений – 3,60 крб/кг³.

Восени 1938 року артіль «Червоний гончар» очолив Трохим Демченко – випускник Опішнянської школи майстрів художньої кераміки. Разом зі своїм колегою по навчанню Н. О. Линником вони впровадили ряд новаторських рішень: спробували випалювати вироби один раз, а не двічі, заощадивши при цьому 2000 крб./місяць, та використали досвід артїлі «Художній керамік» з глазурування посуду склом⁴. Трохим Назарович згадує, що «...в артїлі «Червоний гончар», де працювало понад 100 робітників робили господарчий посуд, а після освоєли художню майоліку, також вироблялос в артїлі вироби з лозоплетіння, були парікмахерські, виробничий план по валу в цінах 32 р. був більше 250 т. крб. була 1 автомашина з нарядом бензину 200 літрів на місяць, 11 коней, п'ять га землі підприємство по нарядах нічим не забезпечувалося: матеріяли поливи-свинець, паливо, фарбники куплялися в порядку самозаготовки. Однак виробничий план завжди виконувався, а виробничі втрати були пів.процента»⁵. З цього ж джерела дізнаємося, що артіль «Червоний гончар», перебуваючи на госпрозрахунку, завжди зберігала ще й кошти у банку, а прибутки від виробництва в кінці року

¹ РАТАУ. Високохудожні гончарські вироби для пушкінської виставки. *Сталінським шляхом*. 1937. №22. С. 1.

² Филенко П. В день великого свята кращих премійовано. *Сталінським шляхом*. 1938. №68. С. 1.

³ Цены на некоторые продукты питания, спиртные напитки и зарплаты в 1937–1938 годах. URL: <https://kapuchin.livejournal.com/609747.html> (дата звернення: 20.03.2023 р.).

⁴ Різник Ф. У хорошого керівника – гарні й результати. *Сталінським шляхом*, 1938. №158. С. 1.

⁵ Спогади життя Трохима Демченка в рукописі. *Приватний архів Сергія Демченка*.

розподілялися поміж робітниками. Крім того, артіль мала підсобне господарство, де вирощували фураж для коней, сорго та деякі фрукти, а необхідні продукти можна було придбати в торговій точці від Опішнянського сільпо, де також у незначній кількості продавалося одягу та взуття. Не дивлячись на важкі умови того часу, артіль, як і план, зростала, постійно збільшуючи випуск асортименту. Було побудовано горно, цех, баню, проведено капремонт червоного кутка та контори, висаджено тополі¹.

Станом на 1940 рік 152 працівники обох гончарних артілей стали членами Товариства сприяння обороні, авіаційному і хімічному будівництву. Функціонували гуртки ГСО (готових до санітарної оборони), ППХО (протиповітряної хімічної оборони) та група самозахисту. На їх базі підготовлено 120 значківців ППХО та 152 – ГСО. Проводилися заняття з реагування на повітряну тривогу та пожежну небезпеку².

1941 року артілі «Художній керамік» та «Червоний гончар» продовжували вести між собою соцзмагання і у першому плані перевиконали встановлені плани³. Проте війна, яка розпочалася 22 червня 1941 року, змусила опішненських гончарів залишити свою справу і вступити до лав радянської армії. Мистецтвознавиця Євгенія Дмитрієва в монографії «Мистецтво Опішні» зазначає, що артільне гончарне виробництво в період окупації Опішного німцями (6.10.1941–19.09.1943) припинилося⁴. Проте історик Віктор Ревегук зауважує, що 1941 року, перед відступом, радянські війська зруйнували приміщення артілі «Художній гончар», а докінчили руйнацію місцеві жителі: розібрали верстати і повиймали шибки з вікон. Німці призначили директором Ларіона Гладиревського, який протягом короткого часу зумів відремонтувати і запустити виробництво⁵. Керамологиня Олена Щербань, спираючись на спогади очевидців, стверджує, що роботу артілі «Художній керамік» було відновлено у грудні 1941 року. Працівники підприємства не лише виготовляли простий і мальований посуд, але й навчали молодь

¹ Спогади життя Трохима Демченка в рукописі. *Приватний архів Сергія Демченка*.

² Різник Ф. Оборонна робота поставлена добре. *Сталінським шляхом*, 1940. №76. С. 2.

³ Демченко Т. Напередодні виборів. *Сталінським шляхом*. 1941. №47. С. 2.

⁴ Дмитрієва Є. М. Мистецтво Опішні. Київ: Видавництво Академії архітектури Української РСР, 1952. С.28.

⁵ Ревегук В. Я. Полтавщина в роки радянсько-німецької війни (1941–1945). Полтава: Дивосвіт, 2010. С. 56.

гончарній майстерності¹. Через систему споживчої кооперації продукція заводу продавалася як на місцевих ринках, так і вивозилася за межі Полтавщини. Згадує про функціонування артілі в роки окупації і філософ Леонід Сморгж: «артіль тоді належала німкені з німецької адміністрації і опішненці знали її як «Альвінен верк» – «Завод Альвіни». Там людям щось платили, часом пшоняним борошном і просом, а головне, що молодь там рятувалася від відправлення до Німеччини. Потрапити туди можна було тільки за знайомством, а тому, коли Олександра пішла поступати, її не взяли»². В артілі в період окупації на 30 гончарних кругах працювало 130 робітників, переважно жінок. Щомісяця вони виготовляли понад 35 тисяч одиниць різного посуду. Серед художників високою майстерністю відзначався Наливайко, а серед молоді – продовжувачі славних традицій опішнянських майстрів: дочка художника Петра Кононенка – Зінаїда Линник, дочки гончарів Біляка й Колпака. Справу своїх батьків продовжували майстри Семен Хлонь та брати Сиваші³.

У перші повоєнні роки ситуація в опішнянських артілях була важкою. Однією з найбільших проблем стала колосальна втрата людських ресурсів. У «Художньому кераміку» не було освітлення, виробничі приміщення вимагали негайного ремонту. Проте в 1946 році на 480 квадратних метрах виробничої площі вже працювало 86 осіб (згідно спогадів Трохима Демченка – 106 осіб⁴), які виконали виробничий план на 111,5%. У 1946–1947 роках на підприємстві було лише 2 автомобілі: трофейний німецький вантажопідйомністю 2 тони та півторатонний ГАЗ. У зв'язку з цим склади були переповнені продукцією, що призводило до погіршення фінансового становища артілі. Станом на 01.01.1946 року заборгованість по заробітній платі становила 39 611 крб.⁵ Краєзнавець Антон Черевань, згідно з даними архіву Полтавського обкому КП України за 1950 рік, зазначає, що у 1949 році артіль досягла підвищення продуктивності праці на 18% порівняно з 1948 роком, річний план випуску

¹ Щербань О. Гончарство Опішного в 1941–1985 рр. URL: <http://olenasunny.blogspot.com/2011/03/3.html> (дата звернення: 20.03.2023 р.)

² Сморгж Л. Гончарівна : одержима керамікою. Опішне : Українське Народознавство, 2004. С. 28.

³ Ніценко Д. Походження наших хлібів. *Нова Україна*. 1943. №108. С. 6.

⁴ Спогади життя Трохима Демченка в рукописі. *Приватний архів Сергія Демченка*.

⁵ Максимович Г. Історія опішнянського заводу «Художній керамік» (складена за архівними матеріалами та спогадами старожилів), 1967. *Архівні матеріали Національного архіву українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства*. Ф. 4. Оп. 2. Од. зб. 2. Арк. 16.

продукції виконала на 104% і достроково завершила четверту, післявоєнну п'ятирічку¹.

Артіль «Червоний гончар» теж поступово нарощувала темпи виробництва, не зважаючи на те, що була менш забезпечена приміщенням, обладнанням та транспортом. У 1950 році там вже працювало 45 чоловік (для порівняння – у 1944 році було 20), які виконали виробничий план на 100,2%².

На зламі 1940–50-х років в організації виробництва намітилась низка нововведень: процес переробки глиняної маси було майже повністю механізовано, добувати глину розпочали відкритим способом у кар'єрах бульдозерами, здійснили електрифікацію гончарних кругів, побудували горни нової системи³. Успішно виконавши першу післявоєнну п'ятирічку, опішненські гончарі в 50-х роках боролися за подальший розвиток своїх підприємств, за підвищення продуктивності праці, за поліпшення якості і поширення асортименту виробів. На чолі цієї боротьби стояла партійна організація артілі «Художній керамік» в складі 11 чоловік (секретар Демченко Т. Н.). Парторганізація проводила велику роботу по піднесенню політичної свідомості і фахової кваліфікації робітників, організовувала соціалістичне змагання, боролася за комуністичне ставлення до праці. Під керівництвом парторганізації працювала комсомольська організація, що мала 12 членів з секретарем Боцвою Євдокією⁴.

Розгорнувши соціалістичне змагання, артіль «Художній керамік» в 1951 році виконала виробничий план за 9 місяців. Не зважаючи на неодноразове зниження відпускних цін на промислову продукцію, досягла значних прибутків, вагома частина яких була використана на

¹ Черевань А. Історія селища Опішня. *Національний музей-заповідник українського гончарства, Національний архів українського гончарства*. Ф. 1. Оп. 3. Од. зб. 371. Арк. 38.

² Максимович Г. Історія опішнянського заводу «Художній керамік» (складена за архівними матеріалами та спогадами старожилів), 1967. *Архівні матеріали Національного архіву українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства*. Ф. 4. Оп. 2. Од. зб. 2. Арк. 18.

³ Клименко О. Гончарство Опішного ХХ століття: артілі, заводи, домашнє виробництво. *Народні художні промисли України: історія, сьогодення, перспективи: Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (20 листопада 2015 р.)*. Київ, 2016. С. 175.

⁴ Максимович Г. Історія опішнянського заводу «Художній керамік» (складена за архівними матеріалами та спогадами старожилів), 1967. *Архівні матеріали Національного архіву українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства*. Ф. 4. Оп. 2. Од. зб. 2. Арк. 19.

реконструкцію підприємства. У тому ж 1951 році артіль одержала 190,4 тисяч крб. прибутку, замість 95 тисяч крб. за планом¹.

У 50-х роках артіль «Художній керамік» щорічно виконувала і перевиконувала виробничі плани по валовій продукції, за винятком 1956 року, коли план був виконаний на 97,8%. Виробничі плани виконувалися не зважаючи на те, що робітники щороку працювали по 5–10 і більше днів у колгоспах та в підсобному господарстві. Зі спогадів Трохима Демченка дізнаємося, що впродовж 50-х років було проведено електроосвітлення у всіх виробничих приміщеннях (1956 рік), збудовано електропідстанцію (1957 рік). На виробництві працювало більше сотні електродвигунів. Проведено трубопровідну теплову подачу від горнів у виробничі цехи (1956–1959 роки), механізовано гончарні станки (1954–1960)².

Артіль «Червоний гончар» в 50-х роках продовжувала зростати і зміцнюватися. У 1953 році там працювало вже 70 чоловік, з них 58 були членами артілі. Виробничий план був виконаний на 89,1%. 1956 року артіль перейшла на статут звичайної промислової артілі, оскільки інвалідів там лишилось мало. Була розширена виробнича площа, відбулася реконструкція підприємства. Поміж робітників все більш актуальним ставало соціалістичне змагання і боротьба за комуністичне ставлення до праці. Передовиками виробництва були І. Д. Дацінька, Ф. С. Хлонь, Н. М. Шулик, Я. С. Багрій, С. І. Коломієць, А. І. Канівець³.

Попри тяжке становище в повоєнні роки, гончарі працювали й творчо, продовжуючи вдосконалювати власну майстерність та популяризувати опішнянську кераміку в Радянському Союзі й далеко за його межами. Улітку 1946 року Марфа Діденко, Мотрона Назарчук, Олександра Селюченко, Гаврило Пошивайло, Трохим Демченко та інші робітники підприємства взяли участь у Республіканському конкурсі

¹ Максимович Г. Історія опішнянського заводу «Художній керамік» (складена за архівними матеріалами та спогадами старожилів), 1967. *Архівні матеріали Національного архіву українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства*. Ф. 4. Оп. 2. Од. зб. 2. Арк. 20.

² Книга спогадів Трохима Демченка. *Національний музей-заповідник українського гончарства, Національний архів українського гончарства*. Ф. 4. Оп. 1. Од. зб. 1. Арк. 61–62.

³ Максимович Г. Історія опішнянського заводу «Художній керамік» (складена за архівними матеріалами та спогадами старожилів), 1967. *Архівні матеріали Національного архіву українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства*. Ф. 4. Оп. 2. Од. зб. 2. Арк. 21.

дитячої іграшки, що проводився Міністерством культури УРСР. Роботи членів артлі були високо оцінені журі та відзначені другою колективною премією у розмірі 10 тисяч карбованців. Згідно з розпорядженням Облхудожпромспілки за участь у заході кожен майстер отримав грошову винагороду у розмірі 400 карбованців. Крім того, гончарі отримали ще по 500 карбованців за кожен подану на конкурс роботу. Наприклад, для О. Селюченко ця сума склала 2000 крб., для Т. Демченка – 4000 крб., а М. Назарчук одержала 400 крб¹.

Незважаючи на всю цинічність події, виставка, присвячена 300-річчю «воз'єднання» України з Росією (1954) стала поштовхом для популяризації народного мистецтва. Твори народних майстрів, серед яких і роботи гончарів артлі «Художній керамік», експонувалися в Києві, Москві, Варшаві та Кракові. Трохим Демченко згадує: «Готуючись до великого всенародного свята, я особисто виготовив 4 великих вази з барельєфами на них видатного державного діяча і полководця Богдана Хмельницького та 15 інших керамічних виробів. Багато енергії я вклав у виготовлення бюста Богдана Хмельницького. Це мій творчий подарунок великому національному святу – 300-річчю возз'єднання України з Росією»².

Упродовж 50-х років ХХ століття вироби майстрів неодноразово експонувалися у Львові (1950), Варшаві (Польща, 1956), Марселі (Франція, 1957, 1958), Софії (Болгарія, 1958), Брюсселі (Бельгія, 1958), Сімферополі (1959)³. 1960 року творчі майстри артлі «Художній керамік» узяли участь у Декаді української літератури та мистецтва (Москва, Росія). Мистецтвознавці та журналісти відзначили високу якість робіт опішнян, майстерність їх виконання та унікальність розпису⁴.

У 1960 році партійна організація артлі «Художній керамік» на чолі з Т. Демченком мала 15 членів. Особливо велику роботу провела парторганізація з виховання комуністичної свідомості робітників, піднесення культурного і фахового рівня, запровадження комуністичної

¹ Спогади життя Трохима Демченка в рукописі. *Приватний архів Сергія Демченка*.

² Демченко Т. Художні вироби до великого свята. *Сталінським шляхом*, 1953. №102. С. 1.

³ Кульбака О. Стежками життя і творчості Трохима Демченка. *Сучасні соціокультурні процеси : компетентісно-аксіологічний аспект* : Збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної конференції (10–11 листопада 2022 р.). Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2022. С. 96.

⁴ Там само.

моралі. Комсомольська організація артiлі в 1960 році нараховувала 45 членів (секретар Мареха Олексій)¹.

У грудні 1960 року, згідно Постанови ЦК КПУ №1698 від 02.12.1960 року, артiль «Художній керамік» було реорганізовано у Опішнянський завод художніх керамічних виробів «Художній керамік»². Тимчасово виконуючим обов'язки директора було призначено Івана Петровича Леженіна³. Точна ж дата інституційних змін, пов'язаних з приєднанням до заводу «Художній керамік» артiлі «Червоний гончар» та Райпромкомбінату, потребує уточнення. Аналіз існуючих публікацій та свідчень працівників підприємства дає дещо розмити інформацію з даного питання. Так, відповідно до відомостей Трохима Демченка, артiль «Художній керамік» була переведена в державне підприємство завод «Художній керамік» у 1960 році, а у 1962 році, згідно з Наказом Укрхудожпромспілки №54, – об'єднана з підприємством «Червоний гончар» і Райпромкомбінатом⁴. Такі ж дати наводить і Тетяна Зіненко⁵. Олена Клименко свідчить про утворення заводу «Художній керамік» на початку 1960-х років, підкреслюючи, що в 1962 році його передали у підпорядкування Міністерству місцевої промисловості (як і переважну більшість підприємств народних художніх промислів)⁶. Антон Черевань зазначає датою появи «великого сучасного підприємства» березень

¹ Максимович Г. Історія опішнянського заводу «Художній керамік» (складена за архівними матеріалами та спогадами старожилів), 1967. *Архівні матеріали Національного архіву українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства*. Ф. 4. Оп. 2. Од. зб. 2. Арк. 21.

² Трудова книжка Олександри Федорівни Селюченко. *Національний архів українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства*. Ф. 5. Оп. 1. Од. зб. 5. Арк. 428.

³ Наказ Головного управління місцевої промисловості і побутового обслуговування населення при Раді Міністрів УРСР від 3 грудня 1960 р. *Державний архів Полтавської області*. Ф. 9042. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 1.

⁴ Спогади життя Трохима Демченка в рукописі. *Приватний архів Сергія Демченка*.

⁵ Зіненко Т. Збут гончарних виробів Опішнянським заводом «Художній керамік». *Українська Керамологія: національний науковий щорічник*. За рік 2009: *Ринок ужиткової й художньої кераміки в Україні*. Опішне: Українське Народознавство, 2020. Кн. V. Т. 2. С. 192.

⁶ Клименко О. Гончарство Опішнього ХХ століття: артiлі, заводи, домашнє виробництво. *Народні художні промисли України: історія, сьогодення, перспективи: Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (20 листопада 2015 р.)*. Київ, 2016. С. 177.

1961 року¹, а Олена Щербань – 1963 рік². На нашу думку, за основу слід брати відомості, зазначені Трохимом Демченком, який, будучи в складі керівництва заводу, мав безпосередній доступ до документів. Підкріплюється ця інформація й записом у трудових книжках працівників Райпромкомбінату від 16 березня 1962 року: «В связи с соединением Райпромкомбината переведен на работу в Опшнрянский завод художественных изделий «Худож. Керамик». Распоряжение Совета Министров УССР №139 р от 01.02.1962 года».

Приміщення колишньої артілі «Червоний гончар» знаходилися в аварійному стані з воєнних часів, а за наступні 15 років їх стан ще значно погіршився. У зв'язку з цим 1962 року розпочалося будівництво цеху №3 новоствореного заводу «Художній керамік». Восени 1969 року приміщення було здане в експлуатацію і 125 працівників отримали нові комфортні робочі місця³. 1963 року на підприємстві закінчили механізацію гончарних станків, замінили 280 гіпсових форм, створили і освоїли 14 видів нових виробів, а в 1964 – машинізували видобуток глини з використанням бульдозера, екскаватора та тракторів. Того ж року у цехах встановили мембранний насос та 2 кульових млини, освоїли 14 нових видів виробів, проклали 35 погонних метрів підвісної дороги⁴. Завдяки механізації та електрифікації заводу у кінці 60-х років у штатному розписі підприємства з'явилися незвичні на той час посади механіка, механізатора, електротехніка, лаборанта та інші. Найбільшу частку в загальній кількості працівників (340 осіб⁵) займали гончарі – 40–50 чол., формувальники і ліпники – 35–40 чол., малювальниці – 50–60 чол., ангобувальники – 20–25 чол., глазурувальники – 14–15 чол.⁶

¹ Черевань А. Історія селища Опішня. *Національний музей-заповідник українського гончарства, Національний архів українського гончарства*. Ф. 1. Оп. 3. Од. зб. 371. Арк. 37.

² Щербань О. Гончарство Опішного в 1941–1985 рр. URL: <http://olenasunny.blogspot.com/2011/03/3.html> (дата звернення 20.03.2023 р.).

³ Книга спогадів Трохима Демченка. *Національний музей-заповідник українського гончарства, Національний архів українського гончарства*. Ф. 4. Оп. 1. Од. зб. 1. Арк. 63.

⁴ Максимович Г. Історія опішнянського заводу «Художній керамік» (складена за архівними матеріалами та спогадами старожилів), 1967. *Архівні матеріали Національного архіву українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства*. Ф. 4. Оп. 2. Од. зб. 2. Арк. 24.

⁵ Спогади життя Трохима Демченка в рукописі. *Приватний архів Сергія Демченка*.

⁶ Максимович Г. Історія опішнянського заводу «Художній керамік» (складена за архівними матеріалами та спогадами старожилів), 1967. *Архівні матеріали*

Проте, на заводі було не все так гладко. Леонід Смерж, який, буваючи в Опішному, неодноразово відвідував і співробітників «Художнього кераміка» в процесі роботи, влучно підмітив: «На жаль, рівень культури виробництва на Опішнянському заводі поки що невисокий. Завод не має капітальних будівель, його філіали розкидані по всій Опішні. Досі немає розробленої технології глазурування, робиться ця операція вручну, і як наслідок – багато браку»¹.

У той же час постало питання про надання гончарям 24-денної відпустки через роботу в особливо шкідливих умовах². Дійсно, майстри працювали в надскладних умовах, оскільки виконання плану на той час уже не вважалося гарною плідною роботою. Петро Ганжа, головний художник заводу «Художній керамік» у 1969–1973 роках, у листі до Леоніда Смержа зазначає про важкі умови праці: «Дехто гоне норму на 270% (рекорд), а норма виконана на 150-200% нікого не дивує. ... Головний інженер, норміровщик, економіст задумались і вирішили підвищити норму за рахунок вакуум-преса на 16%. Вакуум-прес тільки покращив якість глини. Правда, трохи полегшало рукам гончаря, але всього на тиждень, поки підраховували добавку. Мабуть, ніхто не знає, що то не продукція на 270%, і що гончар прибігає на годину раніше, щоб у хату більше грошей принести, бо за норму всього платять 65–80 крб.»³. Упродовж наступних років все гостріше відчувалася проблема відсутності достатньої кількості творчих майстрів для виготовлення художньої (в першу чергу мальованої) кераміки. Леонід Смерж як один із варіантів подолання кадрової кризи пропонував «відкрити технікум чи училище народного прикладного мистецтва з факультетами художньої кераміки (гончарство, малювання, ліплення), вишивання і килимарство. Г. Пошивайло, І. Білик, О. Селюченко, М. Назарчук, З. Линник, П. Біляк справжні професори кераміки, вони передавали б молоді не лише свій неабиякий мистецький хист, але й криницю художніх традицій»⁴.

Опішненський завод художніх виробів «Художній керамік», як і будь-яке інше тогочасне підприємство, не міг існувати осторонь від впливу

Національного архіву українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства. Ф. 4. Оп. 2. Од. зб. 2. Арк. 25.

¹ Смерж Л. Закріплення традицій і утвердження нового. *Молодь України*. 1967. 19 березня. С. 3.

² Смерж Л. Гончарівна: одержима керамікою. Опішне: Українське Народознавство, 2004. С. 204.

³ Там само. С. 210.

⁴ Смерж Л. Щоб відродилася слава Опішні. *Культура і життя*. 1969. 21 грудня. С. 3.

економічних та загальнополітичних умов, що виникли в результаті тогочасного реформування радянської економічної системи. З кожним роком поширювався і рух за комуністичну працю. Саме тому станом на 1963 рік на заводі вже було 14 бригад комуністичної праці, в яких було 143 робітники. У 1965 році кількість бригад збільшилася до 15, а чисельність працівників – до 187. 35 робітникам заводу присвоєно звання «Ударник комуністичної праці»¹.

Упродовж 1960–1970 років працівники заводу продовжували брати участь у різноманітних виставках по всьому світу: Брюссель (1960), Москва (1960, 1968, 1970, 1977), Київ (1966, 1970, 1971, 1974, 1976), Ташкент (1965), Алмати (1966), Монреаль (1967), Вільнюс (1971), Полтава (1971, 1974), Осака (1970), Велико-Тирново (1976), Лос-Анджелес (1977)²³⁴. Однак найбільш знаковою подією для майстрів стала групова виставка опішненської кераміки 1969 року, яка спочатку експонувалася в Полтаві, а потім у Харкові. Її ініціатором став головний художник заводу «Художній керамік» Петро Ганжа. Виставка отримала широкий резонанс⁵, а гончарі – заслужене визнання. У 1970 році членами Спілки художників України стали семеро опішненських майстрів: Іван Білик, В'ячеслав Білик, Василь Біляк, Володимир Нікітченко, Гаврило Пошивайло, Олександра Селюченко та Петро Ганжа. У 1971 році до членів Спілки також доєдналися Настя Білик-Пошивайло, Трохим Демченко, Григорій Кирячок, Михайло Китриш, Василь Омеляненко та Микола Пошивайло⁶. Того ж 1971 року Івану Білику та Олександрі Селюченко було присвоєно звання

¹ Максимович Г. Історія опішнянського заводу «Художній керамік» (складена за архівними матеріалами та спогадами старожилів), 1967. *Архівні матеріали Національного архіву українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства*. Ф. 4. Оп. 2. Од. зб. 2. Арк. 24–25.

² Книга спогадів Трохима Демченка. *Національний музей-заповідник українського гончарства, Національний архів українського гончарства*. Ф. 4. Оп. 1. Од. зб. 1. Арк. 75–76.

³ Участь у художніх виставках, технологія. *Національний музей-заповідник українського гончарства, Національний архів українського гончарства*. Ф. 5. Оп. 2. Од. зб. 199. Арк. 2.

⁴ Клименко О. О., Ханко В. М., Білик І. А. *Велика українська енциклопедія*. URL: <https://vue.gov.ua/Білик, Іван Архипович> (дата звернення: 4.04.2023).

⁵ Зіненко Т. Кераміка Опішні другої половини ХХ ст. як складова керамічної історії України. *МІСТ: Мистецтво, історія, сучасність, теорія*. 2008. Вип. 4–5. С. 117. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mist_2008_4-5_18 (дата звернення: 04.04.2023).

⁶ Спілка полудень віку. *ПООНСХУ 50 років: альбом / упоряд.: О. А. Білоусько, Ю. О. Самойленко; передм. О. А. Білоусько*. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2022. С. 25.

Заслужених майстрів народної творчості¹. 1 вересня 1970 року за ініціативи Петра Ганжі в структурі заводу розпочала свою роботу експериментально-художня майстерня (згодом – художньо-виробнича лабораторія). Її працівниками стали ті ж самі передовики тогочасного опішненського гончарства: Олександра Селюченко та Іван Білик (на посадах ліпників з місячним окладом 170 крб.), Гаврило Пошивайло (на посаді гончара з місячним окладом 170 крб.), Марія Бондаренко (малювальниця з місячним окладом 150 крб.), Василь Омеляненко та В'ячеслав Білик (ліпники з місячним окладом 130 крб.), Григорій Кирячок та Василь Біляк (ліпники 150 крб.). Обов'язки завідуючого були покладені на В'ячеслава Білика². Майстри отримали можливість працювати творчо, розробляючи ескізи для масової продукції і виконуючи невеликі серії виробів для продажу у спеціалізованих магазинах системи народних художніх промислів та салонах Художнього фонду Співки художників, а також брати участь у виставках. Співробітники лабораторії заводу мали один творчий день на тиждень, коли вони мали змогу втілити в глині свої творчі ідеї³.

Проте, не зважаючи на певний позитив, все виразніше відчувалися симптоми майбутніх труднощів: більше уваги приділялось виконанню плану та підвищенню продуктивності праці за рахунок зниження художньої якості. На початку 1970-х років Опішнянський завод художніх виробів «Художній керамік» був переведений на нову систему планування й економічного стимулювання. Це стало основною умовою зростання виробництва, реалізації продукції і прибутку⁴. Система передбачала принцип, за яким виробництво продукції безпосередньо залежало від її реалізації. З метою підвищення рівня збуту виробів заводу доводили щорічний план експортних поставок, затверджений на урядовому рівні. У 1969 році для працівників було введено грошову надбавку до зарплати «за

¹ Зіненко Т. Кераміка Опішні другої половини ХХ ст. С. 118. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mist_2008_4-5_18 (дата звернення: 04.04.2023).

² О работе экспериментально-художественной мастерской завода. *Державний архів Полтавської області*. Ф. 9042. Оп. 1. Спр. 99. Арк. 18.

³ Клименко О. Гончарство Опішного ХХ століття: артлі, заводи, домашнє виробництво. *Народні художні промисли України: історія, сьогодення, перспективи: Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (20 листопада 2015 р.)*. Київ, 2016. С. 177.

⁴ Технические условия на художественные керамические изделия, «Сувениры», детскую игрушку, художественные облицовочные плитки. *Приватний архів Тетяни Зіненко*.

експортне виконання»¹. Матеріальне стимулювання праці за виконання експортних замовлень дозволяло суттєво поліпшити добробут працівників заводу. Так, якщо 1974 року середньомісячна заробітна плата робітника заводу становила 131 крб., то премія за виконання експортних замовлень підвищувала цю суму для деяких співробітників до 400 крб.² Упродовж 1962–1976 років продукція заводу експортувалася до Канади, Франції, США, Данії, Нідерландів, Бельгії, Японії, ЧССР³.

На початку 1970-х років на «Художньому кераміку» працювало близько 330 осіб⁴, яким вдалося у 1970 році перевиконати план з виготовлення продукції на 59 тис. крб. За досягнуті успіхи посів II місце серед підприємств художніх промислів України⁵.

З метою виконання Постанови ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 25 березня 1975 року №149 «Про заходи по виконанню в республіці постанови ЦК КПРС «Про народні художні промисли» упродовж 1977–1978 років повинна була відбуватися реконструкція заводу «Художній керамік», який потрапив у перелік об'єктів, які підлягають реконструкції і будівництву у 1976–1980 роках⁶. Винесення підприємства на нову площадку мало сприяти збільшенню масштабів виробництва і, відповідно, покращенню умов праці. Сподівання щодо результатів реконструкції були відображені, зокрема, в газеті «Радянська Україна»: «Він (завод «Художній керамік») буде випускати щорічно продукції на 2150 тисяч карбованців – вдвічі більше, ніж сьогодні. Незрівнянно кращими стануть умови роботи людей, зменшиться частка важкої,

¹ Зіненко Т. Збут гончарних виробів Опішнянським заводом «Художній керамік». Українська Керамологія: національний науковий щорічник. За рік 2009: *Ринок ужиткової й художньої кераміки в Україні*. Опішне: Українське Народознавство, 2020. Кн.V. Т. 2. С. 198.

² Годовой статистический отчет за 1974 год. *Державний архів Полтавської області*. Ф-р. 9042. О.1. Спр.160. Арк. 11.

³ Зіненко Т. Збут гончарних виробів Опішнянським заводом ... С. 196.

⁴ Художній керамік. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A5%D1%83%D0%B4%D0%BE%D0%B6%D0%BD%D1%96%D0%B9_%D0%BA%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BC%D1%96%D0%BA (дата звернення: 29.03.2023).

⁵ Зіненко Т. Збут гончарних виробів Опішнянським заводом ... С. 193.

⁶ Про заходи по виконанню в республіці постанови ЦК КПРС «Про народні художні промисли»: Постанова ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 25 березня 1975 року №149. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/KP750149?an=2> (дата звернення: 30.03.2023).

нетворчої праці. Зміниться технологія. Випалювальні печі працюватимуть не на дровах, а на газі. Минуться нинішні «дров'яні проблеми»¹.

Проте, ремонтні роботи, на які витратили понад три мільйони карбованців², розпочалися з запізненням – в 1979 році³. При цьому лише в жовтні 1984 року було введено в експлуатацію 6400 м² виробничих площ, оснащених вітчизняним та імпортним обладнанням. Разом з технічними також відбулися структурні зміни. Для оптимізації виробничої та управлінської діяльності завод було розділено на:

- цех розмолу матеріалів;
- цех сирцю;
- цех формування виробів на шпиндельних верстатах;
- цех відливки у гіпсових формах;
- цех випалу керамічних виробів;
- допоміжні служби;
- творчо-експериментальну лабораторію⁴.

Попри очікування, реконструкція не принесла разючих позитивних змін. Більше того, проєктна документація була розроблена не для гончарного, а для фарфоро-фаянсового виробництва, а, отже, не враховувала особливостей місцевого гончарства, природних властивостей глини. Не брався до уваги також досвід народного гончарства, недоліки попередньої діяльності заводу. У новоспорудженому цеху газові гончарні печі збудували значно коротшими, ніж того вимагає технологія⁵. Як результат, замість передбачуваного подвоєння обсягів виробництва, 50% усієї продукції, завантаженої до випалу, були браковані – непридатними для реалізації⁶. Колектив заводу з величезними труднощами намагався подолати наслідки невдалої реконструкції: кожна нову партію глини

¹ Дениско Г. Гончарного круга золота корона. *Радянська освіта*. 1982. №8. 29 січня. С. 4.

² Пошивайло О. Розчарування в очікуваному, або новий погляд на старі проблеми Опішні. *Літературна Україна*. 1986. 4 вересня. С. 5.

³ Художній керамік. URL:

https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A5%D1%83%D0%B4%D0%BE%D0%B6%D0%BD%D1%96%D0%B9_%D0%BA%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BC%D1%96%D0%BA

(дата звернення: 30.03.2023).

⁴ Там само.

⁵ Пошивайло О. Розчарування в очікуваному ... С. 5.

⁶ Теленчі О. Орли на конвеєрі. *Радянська Україна*. 1986. 160. 15 липня. С. 4.

випробовували, що трохи зменшувало відсоток браку. Завдяки литтю та штампуванню завод намагався втриматися на плаву¹.

У 1981 році середньомісячна заробітна платня майстрів та художників заводу була меншою за відповідний показник для штатних працівників на рівні Республіки, який сягав 149 карбованців². Так, наприклад, художник III категорії отримував 110 карбованців, а майстер тієї ж категорії – 130³. Тому хоча заробітна платня головного художника була значно вищою (160 карбованців⁴), його візію мали втілювати демотивовані особи, творча праця яких перетворювалася на «конвеєрне» виробництво, коли один робітник формує, інший – зачищає, третій – розписує, четвертий – випалює і т. д.

Прагнучи заробити більше, майстри починають перевиконувати норму, яка до того ж порівняно з шістдесятьма роками зросла втричі⁵. Це, у свою чергу, призводить до замкнутого кола, в якому підвищення плану знову означає пріоритезацію кількості над якістю виготовленої продукції, втрати художньої цінності виконаних робіт.

Низька оплата праці, значне завантаження, вигорання, які супроводжуються наслідками об'єктивних процесів – зміною суспільно-політичного устрою, переходом на ринкову систему господарювання, старінням трудових ресурсів, призводять на зламі 80–90-х років ХХ століття до кадрового голоду на заводі «Художній керамік». Останній виявляється нездатним ні стати привабливим місцем роботи для молодих спеціалістів – випускників місцевого училища, відкритого в 1986 році як філіал Решетилівського художньо-промислового технічного училища (ХПТУ-28), ні організувати співпрацю з талановитими гончарями, які після виходу на пенсію не можуть продовжувати діяльність через відсутність гончарного круга, горна й спроможності реалізовувати свої вироби.

¹ Клименко О. Гончарство Опішного ХХ століття: артілі, заводи, домашнє виробництво. *Народні художні промисли України: історія, сьогодення, перспективи*: Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (20 листопада 2015 р.). Київ, 2016. С. 178.

² Среднемесячная заработная плата по экономике Украины. URL: <https://i.factor.ua/info/pension/avg-ua/> (дата звернення: 15.04.2023).

³ Смета и штатные расписания на 1981 год. *Національний музей-заповідник українського гончарства, Національний архів українського гончарства*. Ф. 33. Оп. 1. Од. зб. 15. Арк. 7.

⁴ Там само. Арк. 6.

⁵ Гальчук В. Опішнянська діалогія. *Зоря Полтавщини*. 1986. №236. 13 жовтня. С. 2.

Врешті, дані обставини справляють негативний вплив не лише на діяльність заводу, але й на розвиток опішненського гончарства в цілому.

Радянська доба з характерним політичним, економічним і соціальним устроєм не сприяла розквіту гончарського ремесла. Нормування призвело до деградації виробництва творів мистецтва, а управління з союзного керівного економічного центру – відриву встановлених робочих планів від оперативної діяльності, інтересів і потреб майстрів. Останні, попри високі трудові стандарти, задекларовані в союзних документах, провадили діяльність в складних і подекуди небезпечних умовах, адже стандартизація і універсалізація охорони праці призводила лише до позірної турботи за відпочинок і позаробочий час, позбавляючи комфорту й необхідної підтримки на самому заводі.

Зростання економічних показників досягалося за рахунок розширення виробничих потужностей, а не завдяки поліпшенню умов праці й заохочення майстрів. Кадровий голод не дозволяв поставити завод на рейки рентабельної діяльності, що означало неминуче падіння обсягів виробництва, збитковість і необхідність кардинальних системних реформ.

Освіта

Запорукою збереження та розвитку традиційного опішненського гончарства була різнопланова система навчання й підготовки майбутніх майстрів, які своєю творчістю збагачували й доповнювали мистецьку діяльність вчителів. Гончарство завжди було достатньо доступним та привабливим ремеслом, яке пропонувало можливості як для покриття базових потреб, так і для професійного розвитку.

Опішне стало своєрідною «лабораторією», в умовах якої було успішно розроблено та апробовано підходи до передачі мистецьких знань, які потребують більш детального наукового вивчення.

Керамологиня Олена Щербань, аналізуючи форми передачі професійних знань гончарів, виокремлює наступні:

- домашнє навчання в гончарських родинях;
- навчання в гончарних навчальних закладах;
- навчання в гончарних майстернях, школах, артілях і заводах;
- профорієнтаційне навчання та гурткова робота¹.

¹ Щербань О. Якісна передача професійних знань як фактор розвитку сучасного гончарства. *Постметодика*. 2011. № 1 (98). С. 55–56.

Вищевикладений матеріал дозволяє автору взяти за основу поділ Олени Щербань, але доповнити дану класифікацію ще однією формою передачі професійних знань, а саме учнівство в досвідчених гончарів, які не були членами родини. Таким способом почали свій гончарний шлях опішненські майстри Трохим Демченко, Григорій Тягун, Іван Білик.

Батько Демченка, Назар Матвійович, був гончарем, проте рано помер і не встиг передати дітям ази гончарної майстерності. Тому Трохиму Назаровичу та його братам Андрію, Івану та Григорію довелося опановувати ремесло з допомогою односельців, а згодом – у відомого на той час гончаря Миколи Павловича Черкаса¹. «За навчання Черкасові мати платила по два пуди муки крупчатної», – писав майстер у своїх спогадах².

Іван Білик навчився гончарювати, працюючи наймитом в опішнянина Мелашенка, який сам гончарювати не вмів, а запрошував для цього майстрів³. Згодом навчався у свого дядька Якова Пічки із хутора Хижняківка⁴, який був знаним гончарем і єдиний з-поміж тогочасних майстрів виготовляв керамічні вироби, оздоблені підполив'яним розписом⁵. Інший відомий опішненський гончар Григорій Тягун близько року переймав майстерність у Семена Сиваша, після чого гончарював разом з ним⁶. Олені Щербань вдалося зафіксувати спогади Івана Рябокonia, який навчався гончарному ремеслу впродовж однієї зими у сусіда Івана Моргуна. За отримані знання Іван відпрацьовував у свого вчителя до осені, водночас відточуючи свою майстерність. Згодом, використовуючи набуті вміння, Іван Моргун пішов у найми до Пилипа Біляка, у якого виготовляв глечики і монетку. Саме Біляк навчив майстра робити мальований посуд та випалювати його в горні⁷.

¹ Кульбака О. Стежками життя і творчості Трохима Демченка. *Сучасні соціокультурні процеси : компетентісно-аксіологічний аспект* : Збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної конференції (10–11 листопада 2022 р.). Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2022. С. 95.

² Спогади життя Трохима Демченка в рукописі. *Приватний архів Сергія Демченка*.

³ Міщанин В. «Хижняківські університети» Івана Білика. *Український керамологічний журнал*. 2002. №2. С. 31.

⁴ Метка Л. Василь Омеляненко та Іван Білик: міф про учнівство. *Етнічна історія народів Європи*. 2019. Випуск 58. С. 88. URL: <https://knigozbirnia.opishne-museum.gov.ua/wp-content/uploads/2020/01/Mетка-2019.pdf> (дата звернення: 10.04.2023).

⁵ Міщанин В. «Хижняківські університети» ... С. 30.

⁶ Метка Л. Гончарство Опішного в іменах його майстрів : монографія. Опішне : Українське Народознавство, 2019. С. 61.

⁷ Щербань О. В. Гончарні школи Опішні: збереження й розвиток професійних знань і традицій (1894–2000) : монографія. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2022. С. 93–94.

Члени родини гончаря зазвичай долучалися до гончарного виробництва. З 10–13 років хлопчики працювали за кругом. Дівчатка, окрім допоміжних процесів, ліпили іграшку й засвоювали мальовку. Дослідники опішненського гончарства неодноразово зазначали про спадкову передачу професійних знань у родинах. Зокрема, керамологиня Людмила Метка у своїй монографії «Гончарство Опішного в іменах його майстрів» подала детальну інформацію про гончарські роди Підгребельних¹, Кандзюбів², Сердюків³, Бережних⁴. Дослідниця Олена Клименко зафіксувала, що Гаврило Пошивайло основи гончарного ремесла перейняв від батька Ничипора, який був спадковим гончарем. Продовжуючи родинні традиції, ремесло перейняв і син Гаврила – Микола⁵. Леонід Смерж зі спогадів відомої мисткині Олександри Селюченко зазначив, що вона почала ліпити іграшку у віці 6 років разом зі своєї матір'ю Явдохою та старшим братом Прокопом⁶.

Упродовж 1920–1940-х років в Опішному діяла гончарна школа, яка періодично зазнавала реорганізаційних змін: Опішнянська керамічна кустарно-промислова школа (1925–1927), Опішнянська керамічна промислова школа (1927–1931), Опішнянська гончарна школа ФЗН (1931–1933), Опішнянська художньо-керамічна школа-майстерня (1936–1938), Опішнянська школа майстрів художньої кераміки (1938–1941). Ці навчальні заклади відіграли значну роль як у розвитку місцевого гончарства, збереженні його традицій, так і взагалі – у забезпеченні кваліфікованими працівниками профільних закладів на всій території колишнього СРСР.

Опішнянську керамічну кустарно-промислову школу було відкрито 1925 року внаслідок реорганізації Опішнянської навчально-показової гончарної майстерні (в минулому – Опішнянський гончарний показовий пункт). Навчальний процес було організовано згідно з існуючими на той час державними стандартами освіти для кустарно-промислових шкіл:

- навчання тривало 3 роки;

¹ Метка Л. Гончарство Опішного в іменах ...С. 34–54.

² Там само. С. 70–82.

³ Там само. С. 84–96.

⁴ Там само. С. 98–109.

⁵Клименко О. «Споріднені з глиною». *Народне мистецтво*. 2009. № 1–2. С. 75–77.

⁶ Смерж Л. Гончарівна: одержима керамікою. Опішне : Українське Народознавство, 2004. С. 40.

- учні отримували стипендію від 2 до 8 крб¹;
- практичні заняття займали 50% усього учбового часу².

Керамологиня Людмила Овчаренко зазначає, що повна інформація про склад учнівської спільноти відсутня. Проте вдалося з'ясувати, що серед вихованців школи переважали хлопці з Опішного та навколишніх сіл – діти бідняків, селян та робітників. Їх навчали роботі на гончарному крузі, на відміну від дівчат, які освоювали оздоблення виробів³.

На думку керамологинь Олени Клименко, Олени Щербань та Людмили Овчаренко вірогідно, що 1927 року Опішнянська керамічна кустарно-промислова школа зазнала реорганізації й тому призупинила свою діяльність. Проте того ж року на її базі було відкрито Опішнянську керамічну промислову школу^{4,5,6}. Її завідувачем був досвідчений кераміст Іван Федотович Бойченко – випускник Миргородської художньо-промислової школи імені Миколи Гоголя⁷.

Навчальний рік в школі тривав з 1 вересня по 1 червня. Окрім спеціальних предметів, пов'язаних з гончарством, викладали і загальноосвітню програму⁸. Навчання в закладі було безкоштовним, а в 1928–1930 роках, як додатковий стимул до знань, молодих майстрів заохочували стипендією у розмірі від 2 до 8 карбованців на місяць⁹.

¹ Максимович Г. Історія опішнянського заводу «Художній керамік» (складена за архівними матеріалами та спогадами старожилів), 1967. *Архівні матеріали Національного архіву українського гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства*. Ф. 4. Оп. 2. Од. зб. 2. Арк. 8.

² Овчаренко Л. Гончарне шкільництво як визначальний фактор творчого розвитку українського традиційного гончарства (1894–1941). Опішне: Українське Народознавство, 2017. С. 331.

³ Там само.

⁴ Там само. С. 338.

⁵ Щербань О. В. Гончарні школи Опішні: збереження й розвиток професійних знань і традицій (1894–2000): монографія. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2022. С. 97.

⁶ Клименко О. Народна кераміка Опішні (до проблеми традицій та інновацій в народних художніх промислах): дис... канд. мист. Київ: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, 1995. *Національний музей-заповідник українського гончарства, Національний архів українського гончарства*. Ф.1. Оп.1. Од. зб. 36/1. Арк.49.

⁷ Щербань О. Технолог-кераміст Іван Бойченко – штрихи до життєпису. *Сіверянський літопис*. 2009. №1. С.105.

⁸ Щербань О. В. Гончарні школи Опішні... С. 100–101.

⁹ Листування з Полтавською окружною інспектурою народної освіти про відкриття в селі Опішні учбової майстерні-школи та асигнування додаткових коштів на її утримання. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф.166. Оп.6. Спр.7418. Арк. 6, 24.

Опішнянська керамічна промислова школа дала освіту багатьом майстрам Опішного, серед яких гончарі Іван Білик (навчався в кінці 1920-х)¹ та Трохим Демченко (випуск 1931 року)², малювальниці Олександра Дугельна³, Мотрона Назарчук⁴ та Зінаїда Линник⁵.

У 1931 році відбулися чергові зміни в організації діяльності гончарних шкіл Опішного. Опішнянську керамічну промислову школу було перетворено в Опішнянську керамічну школу фабрично-заводського навчання. У закладі вчителювали Хома Сакур та Герман Крем'янський. Навчання проходило за старою схемою: учні засвоювали всі процеси гончарного виробництва, вчилися виготовляти традиційні глиняні вироби, виточували стеки та опановували сухий спосіб нанесення. Основною складовою навчального процесу залишалося гончарювання. Мальовці та декоруванню приділяли значно менше уваги. На думку керамологині Людмили Овчаренко, школа припинила своє існування 1933 року в період Голодомору⁶. Такої ж думки дотримується і дослідниця Олена Щербань, яка на основі спогадів учня школи Семена Дінця зазначає, що заклад було закрито навесні 1933 року, коли учні не могли приходити на заняття, бо почали помирати з голоду⁷.

У вересні 1936 року в Опішному було відкрито дворічну художньо-керамічну школу-майстерню. Після реорганізації 1937 року її офіційна назва – «Опішнянська школа майстрів художньої кераміки». На той час вона була єдиною діючою гончарною школою в Україні. За весь період існування цього навчального закладу було чотири випуски і один курс, оскільки навчання в 1941 року через війну продовжити не вдалося і школа була закрыта. Семирічна освіта була обов'язковою умовою для зарахування на навчання. Для співробітників артлі «Художній керамік» робили виняток – для вступу їм було достатньо і чотирирічної освіти. У школі викладали малювання, креслення, композицію, живопис,

¹ Метка Л. Василь Омеляненко та Іван Білик: міф про учнівство. *Етнічна історія народів Європи*. 2019. Випуск 58. С. 88. URL: <https://knigozbirnia.opishne-museum.gov.ua/wp-content/uploads/2020/01/Mетка-2019.pdf> (дата звернення: 18.04.2023).

² Кульбака О. Стежками життя і творчості Трохима Демченка С. 94.

³ Овчаренко Л. Гончарне шкільництво ... С. 342.

⁴ Ханко В. М., Міщанин В. Д. Назарчук Мотрона Савівна. Енциклопедія Сучасної України / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2020. URL: <https://esu.com.ua/article-71338> (дата звернення: 18.04.2023).

⁵ Щербань О. В. Гончарні школи Опішні ... С. 106.

⁶ Овчаренко Л. Гончарне шкільництво ... С. 352–353.

⁷ Щербань О. В. Гончарні школи Опішні ... С. 110.

керамтехнологію, гончарство, розпис кераміки, організацію виробництва, технологічний процес та загальноосвітні предмети. Найбільш талановитих учнів заохочували стипендією, розмір якої становив від 40 до 120 карбованців. Стипендіати по закінченню школи повинні були відпрацювати три роки на виробництві¹. Серед учнів школи такі відомі опішненські майстри, як Іван Багрій, Терентій Наливайко, Олександра Селюченко, Мотрона Назарчук, Василь Біляк, Трохим Демченко².

Після Другої світової війни, у зв'язку із закриттям школи майстрів художньої кераміки в Опішному підготовкою кадрів займалися провідні гончарі та малювальниці безпосередньо при артілі «Художній керамік», а згодом – на заводі «Художній керамік». Відомо, що ученицями відомої малювальниці Мотрони Назарчук були Олександра Острянин, Любов Жижуря (Кривошайка), Любов Дацінька (Китриш), Анастасія Канівець³. Трохим Демченко підготував цілу плеяду визнаних гончарів, серед яких Григорій Кирячок, Анастасія Білик-Пошивайло, Василь та Петро Омеляненки та багато інших⁴. Лауреат Шевченківської премії Михайло Китриш за свого вчителя вважає Йосипа Мареху, у якого навчався під час роботи на заводі «Художній керамік»⁵. Така форма передачі гончарських знань сприяла появі в Опішному нового покоління майстрів, хоча їх навчання і проходило за скороченою, спрощеною програмою.

У зв'язку з потребою в кваліфікованих кадрах для заводу «Художній керамік» 1963 року на його базі почали проводити профорієнтаційне навчання для учнів Опішнянської середньої школи. Зі школярів 9–10 класів було організовано два класи виробничого навчання, в яких були окремі групи для хлопців і дівчат. У той час, як теоретичне навчання – технологія видобутку глини та її обробка – проходилося спільно, практична підготовка – відрізнялася. За результатами навчання юнаки отримували кваліфікацію гончарів і ліпників з третім виробничим

¹ Щербань О. Опішненська школа майстрів художньої кераміки ... С.124–133.

² Демченко Т. Н. Листи до В. М. Ханка. *Приватний архів Віталія Ханка*.

³ Міщанин В. Мотрона Назарчук: Життя і творчість. Опішне: Українське народознавство, 2019. С. 181.

⁴ Особова справа Трохима Демченка. *Національний музей-заповідник українського гончарства, Національний архів українського гончарства*. Ф. 33. Оп. 1. Од. зб. 7. Арк. 1, 5, 14, 15.

⁵ Ликова О. Михайло Китриш – від ремісника до мистця. *Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр.* 2018. Вип. 11. С. 374.

розрядом. Дівчата ж мали спеціальність малювальниць і ангобувальниць¹. Керівником виробничого навчання від заводу був головний інженер Трохим Назарович Демченко, а від школи – завуч Федір Григорович Пітченко². Тамара Мотрій, наставниця з декорування глиняних виробів, про процес організації навчання згадує так: «Програму навчання затверджувала школа, ну, і Міністерство перевіряло, часи ж відводилися. Екзамен з виробничого навчання був обов'язковим і проходив трохи раніше, ніж решта екзаменів. Учням давали білети, у яких було теоретичне питання та практичне завдання з виготовлення виробу – для хлопців, чи мальовці – для дівчат. Оцінювання було за п'ятибальною системою, і оцінку заносили в атестат. На екзамені приймальна комісія складалася з викладачів, керівництва заводу та школи»³. Сама малювальниця навчалася в Опішнянській середній загальноосвітній трудовій політехнічній школі з виробничим навчанням, де упродовж 1961–1963 років вивчала курс кераміки («тонкої кераміки» згідно свідоцтва про присвоєння кваліфікації). Після її закінчення майстрині присвоїли кваліфікацію «керамік-малювальниця третього розряду». Тамара Мотрій була однією з перших випускниць, які пройшли курс виробничого навчання⁴.

Така форма передачі гончарських знань все ж не змогла врегулювати проблему поповнення заводу кваліфікованими кадрами, про що свідчать лише поодинокі випадки подальшого працевлаштування учнів, що проходили профорієнтаційне навчання, на підприємство. Пов'язане це з тим, що опішнянська молодь не була зацікавлена гончарством, та й на заводі заробітня плата була невисокою. Це спонукало випускників обирати інші, вище оплачувані професії.

Упродовж наступних років передача гончарських знань здійснювалася у формі гурткової роботи при опішнянських школах. Так, в Опішнянській загальноосвітній школі №2 функціонував гурток «Веселка», одним з напрямів діяльності якого було опанування основ гончарної справи. На його базі 5 жовтня 1981 року було засновано клуб «Сонячний

¹ Бугаєвич І. В. Вчитель образотворчого виробничого навчання. *Народна творчість та етнографія*. 1983. № 5. С. 87.

² Щербань О. Гончарство Опішного в 1941–1985 рр. URL: <http://olenasunny.blogspot.com/2011/03/3.html> (дата звернення: 22.04.2023 р.)

³ Конюшенко С. Стежками долі малювальниці Тамари Мотрій. *Українська Керамологія: національний науковий щорічник*. За рік 2016 : Персоналії українського гончарства / за ред. О. Пошивайла. Опішне : Українське Народознавство, 2021. Кн. XI. Т. 1. С. 237, 241.

⁴ Там само. С. 228.

круг». Його керівницею та ідейною натхненницею стала Галина Василівна Редчук. Упродовж навчання гуртківці вивчали історичні витoki й регіональні особливості глиняної іграшки, її характерні ознаки, обрядово-магічні функції, якими наділяли іграшку в давнину, традиційні техніки виготовлення й естетичного оформлення виробів, способи обробки й випалювання, особливості декорування. Своїми знаннями на уроках охоче ділилися творчі майстри, члени Спілки художників України – Микола Гаврилович Пошивайло, Олександра Федорівна Селюченко, Трохим Назарович Демченко. Роботи юних гуртківців експонувалися в Державному музеї народного декоративного мистецтва УРСР, Республіканському музеї народної архітектури й побуту України, на ВДНГ республіки та виставці під час V З'їзду вчителів¹.

Не зважаючи на високий рівень зацікавленості діяльністю клубу серед учнів, після закінчення школи мало хто з них обрав гончарство собі за професію. Та і сам клуб офіційно припинив своє існування 1996 року.

1986 року на базі заводу «Художній керамік» почала своє функціонування Опішнянська філія Решетилівського СПТУ №28. На першому поверсі адміністративного корпусу підприємства виділили приміщення під майстерню. Там встановили гончарні круги, робочі столи, турнетки. У новозбудованому двоповерховому житловому будинку виділили три квартири для проживання студентів. Училище забезпечувало дворазовим харчуванням та стипендією, двічі на рік виділяло спецодяг. Перші місяці навчання проходило в майстернях навчального закладу, а згодом – поряд з робочими у майстернях заводу. По закінченню училища випускники повинні були хоча б один рік відпрацювати на заводі. Подальшій роботі заважала проблема з житлом. Тому багато колишніх студентів залишали Опішне і поверталися додому².

Всі ці форми передачі гончарних знань в Опішному були достатньо розвинені і діяли як одночасно, так і по окремоті. Це в свою чергу свідчить про досить широкі можливості в освоєнні гончарного ремесла для майбутнього майстра. Разом з тим наявність доступної освіти не завжди

¹ Зубань В. Секрети майстерності виготовлення глиняної іграшки Олександри Селюченко та їх опанування учнями гуртка «Сонячний круг». *Українська Керамологія : національний науковий щорічник*. За рік 2016 : Персоналії українського гончарства / за ред. О. Пошивайла. Опішне : Українське Народознавство, 2021. Кн. XI. Т. 1. С. 178.

² Омеляненко Л. Досвід ліплення з учнями різних вікових категорій. *Українська Керамологія : національний науковий щорічник*. За рік 2008 : Гончарне шкільництво / за ред. О. Пошивайла. Опішне: Українське Народознавство, 2018. Кн. IV. Т. 2. С. 367–368.

сприяла розвиткові гончарства як явища, особливо наприкінці досліджуваного періоду, перевівши гончарство з масових основ на індивідуальні. А поява в селищі нових підприємств інших галузей сприяла тому, що гончарство як професію обирали лиш одиниці тих, хто дійсно хотів ним займатися.

РОЗДІЛ ІV.
НАВ'ЯЗАНЕ ПОВСЯКДЕННЯ:
СХІДНІ РОБІТНИКИ У ТРЕТЬОМУ РЕЙХУ

Віта ДМИТРЕНКО

Нормування роботи та побуту оstarбайтерів

З розвитком держави як бюрократичного механізму зростає її роль у формуванні повсякдення пересічної людини. Особливо це характерно для тоталітарних режимів, які прагнуть контролювати усі сфери життя своїх громадян. Третій Рейх, як і СРСР, безперечно, відноситься до такого типу політичних режимів. Тому специфіка формування повсякденного життя оstarбайтерів полягала в тому, що нацистська влада, сприймаючи їх як людей «другого сорту», вважала за можливе розпоряджатися їхнім життям, здоров'ям, формувати побут, визначати культурні потреби на власний розсуд. Екстраординарні чи екстремальні умови зміни усталеного способу життя, помножені на попередній досвід проживання в тоталітарній державі, призвели до того, що повсякдення тепер примусово вивезеного робітника формувалося швидко й максимально кориговано «згори».

Історик П. Полян відзначає, що спочатку німецька влада розрізняла тринадцять категорій іноземних робітників, а 28 грудня 1942 р. спільним наказом Г. Геринга та Ф. Заукеля затверджено спрощений підхід до градації іноземної робочої сили. У результаті залишилося чотири категорії іноземців: західні робітники, польські робітники, східні робітники – оstarбайтери (нім. «*ostarbeiter*»), євреї та цигани¹. Права й обов'язки іноземних робітників на території Третього Рейху прямо залежали від їхньої раси, національності та країни походження. Примусових робітників з території СРСР поділяли на вихідців із «старорадянських» (мається на увазі територія СРСР до 1939 р.) та «новорадянських» (колишні країни Естонія, Латвія, Литва та дистрикт «Галичина») областей. Найбільші застереження та недовіра стосувалися саме перших. Таке упереджене ставлення пояснювали тим, що вони «...проживали в обстановці більшовицького панування та систематично виховувалися вороже

¹ Полян П. М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на Родине. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. С. 93.

ставлення до націонал-соціалістичної Німеччини і до європейської культури»¹.

Улітку 1943 р. вступив у дію припис, який дозволяв господареві поділяти на власний розсуд остарбайтерів на «поганих» та «кращих». «Кращі» отримували право носити нашивку «OST» меншого розміру і на лівому рукаві, а «погані» – продовжували носити нагрудні знаки².

У нацистській Німеччині великими накладками видавали спеціалізовану літературу про поведінку з примусовими робітниками, спілкування з ними тощо. Найяскравіший зразок такої літератури – брошура «Відбір і залучення до праці остарбайтерів. Психологічні розмірковування, продуктивність праці та її підвищення»³. Ця «психологічна інструкція» називає присутні риси остарбайтерів: невибагливість, терплячість, упертість і постійне незадоволення життям; водночас і такі – велика гостинність, м'якість душі, довіра, волелюбність. Автор брошури пересічним німцям на основі аналізу пропонує «рецепти» ставлення до остарбайтерів.

Тут же виокремлено кілька типів остарбайтерів:

- 1) безпритульні (безхатченки) – особи, які втратили цінності й гідність;
- 2) потенційні робітники – кваліфіковані особи, але незадоволені роботою;
- 3) гарні робітники – надійні, спокійні, старанні, здібні особи;
- 4) симулянти – нещирі, хитрі, брехливі, потаємні особи;
- 5) обмежені робітники – неосвічені особи, без досвіду, не здатні думати;
- 6) жінки-українки – чисті, старанні, благонадійні⁴.

Остарбайтерів ізольовували від німецького населення, іноземних цивільних робітників та військовополонених, дозволяли переміщення лише замкненими контрольованими колонами. Для них створювали так

¹ ЦДАГО України. Ф. Р-166: Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР. 1941–1950 рр. Оп. 3. Спр. 147. Инструкции бывших немецких властей по обложению налогами населения, использования рабочей силы оккупированных областей Украины, 1941–1943 гг. Арк. 18–19.

² Гальчак С. Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьюму рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2003. С. 145.

³ Haas L. Auswahl und Einsatz der Ostarbeiter. Psychologische Betrachtungen, Leistung und Leistungssteigerung. Saarbrücken: Haus d. Technik, Cau westmark, 1944. 89 s.

⁴ Там само. S. 51–54.

звані «російські підприємства», такі, де працюватимуть винятково вихідці із «старорадянських областей» під керівництвом німецьких робітників¹.

Побут та умови праці остарбайтерів формували, організовували й максимально коригували «згори». Прибувши на територію Третього Рейху, українські робітники отримували вказівки щодо умов проживання та праці в новій країні. Для регламентації їхнього повсякдення створювали загальнонімецькі та місцеві спеціальні органи чи окремі відділи, призначали відповідальних та контролерів на місцях роботи і проживання.

Загальнонімецькими органами, що займалися організацією та контролем щодення східних робітників, були: Рейхсміністерство праці й економіки, Рейхсміністерство озброєнь і боєприпасів, Міністерство східних окупованих територій, ділова група працевикористання відомства з чотирирічного плану. Вони долучалися до створення законодавчої бази регламентації праці іноземних робітників. Своєрідним координаційним органом, який виступав посередником між цими установами, був спеціальний департамент іноземців Імперської служби безпеки (РСГА) (нім. Reichssicherheitshauptamt), який у лютому 1942 р. розробив законопроект про універсальний розпорядок життя остарбайтерів. Керівником департаменту призначено Б. Баатца².

Ідеологічною сферою життя іноземців опікувалася Робоча комісія з питань іноземців при РСГА, а розподілом робочої сили між галузями та регіонами – окреме управління Центру з планування³. З 21 березня 1942 р. основним органом, що відповідав за східних робітників, стало Імперське бюро з використання робочої сили на чолі з Ф. Заукелем. Воно регулювало умови проживання, праці та заробітку іноземців-робітників на території Третього Рейху⁴. Організацією побутових умов остарбайтерів займався Німецький Трудовий Фронт (ДАФ) (нім. Deutsche Arbeitsfront (DAF)).

¹ ЦДАГО України. Ф. Р-166: Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР. 1941–1950 рр. Оп. 3. Спр. 147. Инструкции бывших немецких властей по обложению налогами населения, использования рабочей силы оккупированных областей Украины, 1941–1943 гг. Арк. 21.

² Пастушенко Т. В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953). Київ: [Б. в.], 2009. С. 96–97.

³ Полян П. М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на Родине. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. С. 162.

⁴ Бичехвост А. Ф. История репатриации советских граждан: трудности возвращения (1944–1953 гг.). Саратов: Саратовская Государственная академия права, 2008. С. 219.

Зокрема, він відповідав за їхнє харчуванням, санітарно-гігієнічні норми, дозвілля, листування, вирішення різних поточних проблем.

Улітку 1942 р. при Міністерстві східних окупованих територій (нім. Reichsministerium für die Besetzten Ostgebiete) створено нову організацію – Центральне бюро зі східних народів, яку очолював Г. фон Менде. Основна її функція – нагляд за іноземцями у Третьюму Рейху¹.

Загалом різні міністерства та установи Рейху контролювали як заводи, де використовувалася праця остівців, так і умови їхнього проживання та побуту. Зокрема, вони повинні були відвідувати табори, лікарні, збірні пункти тощо. Усі ці організації мусили інформувати Ф. Заукеля й діяти спільно².

Контроль за утриманням і харчуванням остарбайтерів, які працювали у сільськогосподарських підприємств, та хатніми робітницями здійснювала німецька організація «Державна установа харчування» або Міністерство харчування (нім. Reichsernährungsministerium). При установі функціонували відділи для представників кожної нації.

Окрім цього, умови праці остарбайтерів організовували й регламентували керівники підприємств, домовласники та власники сільськогосподарських угідь. Згідно з указом Ф. Заукеля від 5 лютого 1943 р., якщо на підприємстві працювало понад 20 остарбайтерів, то на ньому призначали відповідальну за них особу, до якої вони мусили звертатися в разі потреби. Цей відповідальний мав право вносити пропозиції керівництву підприємства щодо підвищення працездатності та оптимізації роботи східних робітників, а також надавати їм окремі пільги за гарну роботу (дозвіл виходити за територію табору, отримувати тютюн, додаткові продукти харчування тощо)³.

На підприємстві призначали начальника охорони, котрий відповідав за безпеку й дисципліну на робочому місці. Він повинен був разом із персоналом фірми поводитися з остарбайтерами стримано, не вступати з ними в «непотрібні» розмови й виявляти до них симпатію. Взагалі будь-яке спілкування зі східними робітниками в позаробочий час забороняли.

¹ Полян П. М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на Родине. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. С. 101.

² ЦДАВО України. Ф.Р-3676: Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей. Оп. 4. Спр. 311: Документи фірми «Хюттенверке Кайзер А.Г.» (листування з різними адміністративними органами в Берліні про громадян, жителів УРСР, які працювали в цій фірмі в 1942–1944 рр. Арк. 252.

³ Там само. Арк. 252–253.

Охороні підприємства дозволяли стріляти в остарбайтерів, які намагалися втекти. Заводську охорону комплектували з майстрів та робітників-німців.

Усі німецькі робітники на підприємствах виконували функцію нагляду за остарбайтерами. У сільській місцевості такі зобов'язання мали господарі та установи праці.

Умови проживання й дозвілля східних робітників регулювало керівництво таборів праці. Типовий табір – це огорожена колючим дротом територія з розташованими тимчасовими житлами-бараками, допоміжними приміщеннями: кухнею, їдальнею, вахтою, лазаретом, приміщенням для вмивання, туалетами, карцером тощо. Однак, у наказі Ф. Заукеля від 28 серпня 1942 р. говорилося про необхідність зняти колючий дріт з таборів, оскільки він «психологічно негативно» впливає на ефективність праці східних робітників¹.

Керівники таборів мали в своєму розпорядженні заступників, секретаря, охорону, перекладачів, лікаря, кухаря, старостів бараків і кімнат. Перевагу при призначенні останніх надавали особам, які володіли німецькою мовою. Згідно з розпорядженням №1 ДАФ (1942 р.) у таборах праці встановлювали години нічного відбою: улітку – о 22.30 год., узимку – о 21.30 год.² Головною метою діяльності начальника табору була підтримка у східних робітників здатності «продуктивно працювати»³.

Керівник табору організовував загальні щоденні зібрання, де повідомляли різні новини, вирішували нагальні потреби. Він давав різноманітні вказівки остарбайтерам, стежив за їхнім листуванням, дотриманням правил проживання, чистоти та порядку в таборі; вирішував питання про надання медичної допомоги східним робітникам, займався організацією їхнього дозвілля. Для цього він розробляв програму проведення вечорів. Наприклад, у таборах фірми Готфрід остарбайтери мали відпочивати за таким графіком:

- понеділок – заняття в музичних групах;
- вівторок – заняття в співочій групі;
- середа – уроки німецької мови;
- четвер – вечір ручної праці;

¹ ЦДАВО України. Ф.Р-3676: Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей. Оп. 4. Спр. 311: Документи фірми «Хюттенверке Кайзер А.Г.» (листування з різними адміністративними органами в Берліні про громадян, жителів УРСР, які працювали в цій фірмі в 1942–1944 рр. Арк. 161.

² Там само. Арк. 134.

³ Там само. Арк. 130.

п'ятниця – гра в шахи та інші логічні ігри;

субота – уроки німецької мови;

неділя – вечір танцю та співу, прогулянка (за сприятливих погодних умов – спортивні змагання). Інколи в неділю проводили дружні вечори для самотніх чоловіків і жінок. Вони передбачали спільну вечерю, хорівий спів, танці, сольні виступи співаків тощо¹.

Начальник охорони табору відповідав за виконання наказів, безпеку, дисципліну в таборі та по дорозі на роботу. З важливих питань він отримував накази районного відділу гестапо, а в разі виникнення надзвичайної ситуації обов'язково повідомляв про неї.

Питаннями безпеки, розшуку та покарання східних робітників займалися гестапо, СС і поліція. У кожному поліцейському відділенні створювали спеціальний «Відділ росіян». Він призначав гестапівця (політичного уповноваженого з питань безпеки) на кожне підприємство, де працювали остарбайтери.

СС і поліція займалися профілактикою втеч, проводячи обшуки в таборах праці. Під час обшуків вилучали заборонені предмети (медикаменти, рюкзаки, біноклі, іноземні газети, карти, записники тощо). Поліція також розшукувала втікачів. Для цього вона друкувала їхні світлини в спеціальних виданнях, що розповсюджували на території Рейху, та подавала інформацію про втікачів у всі відділки.

З метою нагляду за іноземними робітниками гестапо заснувало спеціальний відділ – гестаподецернат IV 1С, а у 1943 р. – відділ Ц-2К для розшуку втікачів-іноземців.

До співпраці з поліцейськими органами залучали все німецьке населення, особливо членів нацистської партії. Вони організовувалися в

¹ РГВА. Ф. Р-1382-к: Документальні матеріали на радянських і іноземних громадян, знайдених в Німеччині в часі другої світової війни. Оп. 1. Д. 136: Розпорядження, повідомлення, інструкції, протоколи нарад, переписка імперського міністра озброєння і боєприпасів, Генерального уповноваженого по використанню робочої сили, Німецького Робочого Фронту з керівництвом спеціальних і військових підприємств, акціонерних товариств «Г. Лінднер», «Фольксваген», Дрезденського банку і інших об використанні і оплаті праці іноземних робітників і військовополонених, умовах їхнього життя, правилах внутрішнього розпорядку в трудових таборах, списки «східних робітників» і др., невідомо дати. Л. 54.

спеціальну службу контролю з метою стеження та інформування про поведінку й настрої іноземних робітників¹.

До системи покарання остарбайтерів входили виправно-трудова й штрафні табори для порушників. Порушення трудової дисципліни карали грошовими штрафами, фізичними покараннями, арештами, відправкою до виправно-трудова, штрафних чи концентраційних таборів. Так, за легкі проступки (наприклад, одноразове запізнення) робітник отримував усне чи письмове зауваження; за кількаразові запізнення, залишення місця роботи чи неявку на роботу без поважної причини накладали штраф, максимальний розмір якого дорівнював заробітній платі за один день; за свідоме невиконання розпоряджень керівництва стягували штраф у розмірі не більше тижневої зарплати².

Окрім штрафів за порушення трудової дисципліни карали арештами. Так, заарештувати могли за несанкціонований відпочинок під час роботи³, втечу з роботи⁴, крадіжку⁵.

Також підприємці мали право за порушення умов роботи карати остарбайтерів додатковою роботою після закінчення зміни, відправляти їх на штрафну роботу, позбавляти вареної страви або ув'язнювати на три дні. Саботаж на роботі карали концтабором або смертною карою. Крім того, за порушення остарбайтерами трудового режиму їхні сім'ї або батьків, котрі проживали на окупованій території, могли позбавити державної підтримки та пільг.

Медичну допомогу остарбайтери отримували в спеціально організованих приміщеннях при таборах. Проте, не завжди хворих могли ізолювати в окремій кімнаті через нестачу житлових приміщень. У такому

¹ Пастушенко Т. В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953). Київ: [Б. в.], 2009. С. 102–103.

² ЦДАВО України. Ф.Р-3676: Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей. Оп. 4. Спр. 311: Документи фірми «Хюттенверке Кайзер А. Г.» (листування з різними адміністративними органами в Берліні про громадян, жителів УРСР, які працювали в цій фірмі в 1942–1944 рр. Арк. 336.

³ ЦДАВО України. Ф. Р-3206: Рейхскомісаріат України, м. Рівне. Оп. 6. Спр. 305: Листування адміністрації німецько-фашистських таборів з поліцією про розшук російських і українських робітників, які втекли з таборів, накладення на них штрафів та стягнень. списки цих робітників, 19 червня 1942 р. – 10 жовтня 1944 р. Арк. 23–24.

⁴ ЦДАВО України. Ф.Р-3676: Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей. Оп. 4. Спр. 41 в: Документи про радянських громадян, вигнаних до Німеччини (анкети, посвідчення, заяви, листування), т. IV, не датовано. Арк. 231.

⁵ Там само. Арк. 234.

випадку хворого відправляли до звичайної німецької лікарні або до спеціальних таборів для хворих остарбайтерів, створених у великих промислових центрах. Згідно з розпорядженням Міністерства праці «Про лікування остарбайтерів» від 4 березня 1942 р. східним робітникам видавали медичні препарати через спеціальні лікарняні каси. Внески до такої каси сплачував роботодавець¹. Членові лікарняної каси гарантували надання мінімуму медичних послуг: лікарняний огляд (перша медична допомога, допомога зубного лікаря, вузького спеціаліста, допомога лікарськими препаратами й витратними матеріалами) та допомога в лікарні (курс лікування). Якщо на лікування були необхідні значні кошти або тривалий час, то хворого рекомендували відправляти на батьківщину.

Організацією листування остарбайтерів опікувалися пошта та органи цензури. У цілому в період війни на всій території Німеччини діяли 15 офіційних установ цензури. З них одна – у Берліні, що цензурувала листи виключно східних робітників. Цензурування відбувалося в кілька етапів: спочатку керівництвом таборів, а на окупованих територіях старостами або спеціальними особами, які працювали при біржах праці; потім – у Берліні у спеціальній установі цензури; насамкінець – за місцем призначення кореспонденції: у тих же таборах керівництвом чи старостами або спеціально призначеними особами на окупованих землях. Прорецензувані листівки позначали штампом – літери «Ab» в колі.

Усього в Німеччині існувало три поштові системи, якими офіційно й неофіційно користувалися остарбайтери та їхні родичі в Україні:

1) Reichspost – державна пошта (обслуговувала територію Німеччини та окуповані Західну й Центральну Європу). За допомогою неї остарбайтери листувалися між собою;

2) Feldpost – польова пошта (пошта для німецьких військових, які могли неофіційно передати листа адресатові);

3) Dienspost – службова пошта німецьких установ на окупованих східних територіях, у тому числі й в Україні. Її використовували для листування рідних з остарбайтерами².

¹ ЦДАВО України. Ф.Р-3676: Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей. Оп. 4. Спр. 311: Документи фірми «Хюттенверке Кайзер А. Г.» (листування з різними адміністративними органами в Берліні про громадян, жителів УРСР, які працювали в цій фірмі в 1942–1944 рр. Арк. 108, 128 зв.

² Ostarbeiten mail in world war II: Doc. a. correspondence / [comp. by]. G. G. Werbizky. Tenaflly (N.j.): Hermitage, 1996. S. 22–23.

Дозвілля східних робітників забезпечували офіційні та підпільні (нелегальні) органи, що розповсюджували пресу й листівки українською, російською та білоруською мовами. Так, у Берліні двічі на тиждень легально виходила українська газета «Колос», додатки «Хлібороб», «За нову Європу», «Вісті», «Українець», ілюстрований журнал «Дозвілля»¹.

З 1944 р. до організації повсякденного життя оstarбайтерів долучалися священники (як правило, біженці та евакуйовані): їм дозволяли проводити богослужіння для робітників зі Сходу. Для цього духовних осіб закріплювали за окремими районами Третього Рейху².

Згідно з твердженням української дослідниці О. Коляструк, сучасні вчені історію повсякденності трактують також через «рівень життя» (технологія життя) та «стиль життя» (аксіологія життя). Під «рівнем життя» розуміється кількість і якість харчування, одягу, житла, транспорту, знарядь праці, предметів дозвілля, засобів гігієни та лікування. Сюди ж можна віднести й особливості середовища, де проживає людина та діяльність офіційних і неофіційних органів, які організують чи впливають на її повсякденність. До «стилю життя» належить система життєвих орієнтирів: цінності, мораль, звички, пріоритети, смаки³.

У випадку з повсякденним життям оstarбайтерів їхній «рівень життя» був уніфікованим, тобто майже однаковим, насадженим «згори». Тому унікальність культури повсякдення східних робітників більшою мірою залежала від їхнього «стилю життя», тобто особистісного сенсового наповнення. Проте, на їхній «стиль життя» суттєво вплинув «рівень життя», а саме ті організації, установи, які втручалися в їхню буденність, намагалися її коригувати й контролювати на різних рівнях – від загальнонімецького до місцевого.

¹ Кравченко А., Батурич С. Українські невольники Третього Рейху (минуле і сучасність): Публіцистична хроніка. Львів: Кальварія, 2005. С. 72.

² Полян П. М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на Родине. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. С. 291.

³ Коляструк О. Теоретико-методологічні аспекти вивчення повсякденного життя. *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.): колективна монографія* / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. Кн. 1. Ч. 1. С. 16–17.

Трудове повсякдення: сприйняття та стратегії поведінки

На думку української дослідниці Г. Грінченко, значну кількість мирного населення СРСР Друга світова війна поставила перед проблемою виживання в невідомих раніше соціальних, економічних, культурних і побутових умовах чужої країни та спробою пристосуватися до цих умов як єдино можливого способу виживання¹. На способах поведінки в нових умовах та стратегіях виживання в чужій країні зупиняється й Т. Пастушенко. Вона називає три основні стратегії виживання оstarбайтерів у нацистській Німеччині: пасивне пристосування до існуючих обставин; активна адаптація до німецького культурного середовища та протестна поведінка².

Проте, І. Реброва зауважує, що для багатьох примусових робітників йшлося не про стратегії виживання, а про «стилі життя». Поняття «стратегії виживання» вона вважає однобоким і заїделогізованим, коли «примусовий робітник постає лише як жертва, пасивний об'єкт», «патологічна істота»³. І справді, оstarбайтери, залежні від матеріально-речового оточення незнайомої країни, не лише пристосовувалися, а й впливали на нього, вносячи певні інновації, створювали нову систему зв'язків і стосунків, тобто іншу повсякденність. У результаті склалися нова тілесність і нова ментальність, нові способи життя в масовому масштабі.

Розглянемо як оstarбайтери сприймали нові умови праці та які стратегії поведінки обирали.

По приїзді до Третього Рейху життя східного робітника розпочиналася зі знайомства з умовами роботи, правилами проживання та харчування. При цьому головним призначенням депортованих була праця. Тому й сприймали її як належне, як обов'язок. До того ж вони не мали права обирати собі вид роботи, а працювали там, куди їх спрямовували. Однак східні робітники, які прибули на територію майбутнього проживання пізніше, вже сформули певні уявлення (із чуток, листів своїх попередників тощо) про умови праці на чужині. І тому вони мали

¹ Грінченко Г. Г. «Oстарбайтеры» Третьего Рейха – стратегии выживания. *Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей*. Київ, 2003. Вип. 7. С. 224.

² Пастушенко Т. В. Oстарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953). Київ: [Б. в.], 2009. С. 146.

³ Реброва І. Примусова праця оstarбайтерів у публіцистичному радянському дискурсі під час другої світової війни та в перші повоєнні роки (1942–1949). *Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей*. 2009. Вип. 12. С. 46–47.

свої побажання з приводу працевлаштування. Зокрема, прагнули потрапити, передовсім, у сільське господарство до бауера (нім. «bauer»). Так, уродженець х. Щербача Решетилівського району Полтавської області І. Вовк засмутився, коли дізнався про майбутнє місце роботи: «... в мене настрій впав – бо я хотів, щоб до Бауера потрапити на роботу, а потрапив на залізну дорогу. Бо балачки такі були, що у Бауера набагато краще...»¹.

Як правило, робочий день оstarбайтерів, що працювали на підприємствах, розпочинався о 6–8 год. і закінчувався о 17–18 год., тобто тривав 8–12 годин на добу або 48–60 год. на тиждень². У сільській місцевості тривалість робочого дня була ненормованою. Вона залежала від специфіки, розміру господарства та сезонності робіт. В обідню перерву, якщо вона була, оstarбайтери могли пообідати або перепочити.

На думку німецького дослідника У. Герберта, найчастіше робочим місцем оstarбайтера на підприємстві був токарний чи фрезерувальний станок. За ним він працював один чи під наглядом німецького робітника. Також східних робітників часто використовували на роботах, що потребували ручної праці³.

Оstarбайтери сприймали труд як звичне явище, подібне до того, що вони мали вдома: «...я повинна була посуд помити, підлогу... все прибрати, віднести білизну в пральню... Кортше кажучи, особливої роботи не було... тому що у нас мама хворіла. Ми до цієї роботи привчені були...» – стверджує О. Галкіна⁴. «Працював я звичайно, в силу своїх можливостей. Це не у нас – чим більше працюєш, більше ганяють», – пригадує В. Чернобаєв⁵.

Людина, яка мешкала раніше в селі, сприймала багатогодинну роботу в бауера як звичайну норму, не вважаючи її тяжкою: «...я ж у хазяїна не робила важко, я робила так із 5 часів і до 8 вечора кожен день, а

¹ Вовк Іван Федорович. *То була неволя. Спогади та листи «оstarбайтерів»* / упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ: [Б. в.], 2006. С. 91.

² Пастушенко Т. В. *Оstarбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953)*. Київ: [Б. в.], 2009. С. 110.

³ Herbert U. *Fremdarbeiter: Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*. Bonn: Dietz, 1999. S. 240.

⁴ «Делали немножечко там, брак. Защищали родину...» – інтерв'ю з Олександрою Галкіною. *«Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських оstarбайтерів* / гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. Харків: Право, 2009. С. 174.

⁵ Василь Степанович Чернобаєв. *Невигадане. Усні історії оstarбайтерів*. / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. С. 42.

у неділю до 2 часов» – пригадує П. Овчаренко¹. До того ж, оstarбайтери, які працювали в сільському господарстві, часто ототожнювали роботу в полі зі звичайною роботою в колгоспі².

Дослідниця Т. Пастушенко вражена готовністю українських робітників до найгіршого і так званого «нормального» сприйняття ними примусової праці. Вона пояснює це тим, що «давалася взнаки вироблена століттями психологія покори українського селянина»³.

Частина східних робітників (особливо ті, які працювали у сільському господарстві, на цегляних заводах, шахтах тощо) умови роботи в Німеччині визначає як важкі та несприятливі. Про це свідчить звіт берлінської інспекції з використання іноземної робочої сили (березень 1943 р.), де зафіксовані скарги оstarбайтерів на значну тривалість робочого дня (до 18 год. на добу), відсутність вихідного, холод на робочому місці тощо⁴. Причому спостерігається закономірність: чим більший завод – тим гіршими були умови праці.

Таким чином, ознайомившись з умовами праці та методами покарання за порушення трудової дисципліни, оstarбайтери сформуливали власні стратегії поведінки в робочий час. Вони залежали, насамперед, від рис характеру особистості, а також від умов, у яких знаходилася людина. Ті з них, хто боявся покарання, виконували всю роботу, не брали участі у страйках, не вдавалися до шкідництва тощо: «... я так себе поводи́ла, не була... порушником... я жила как ото, знаєте, мишка якась. Боялась ступить кудись не туди. А тому, можливо, й вціліла...»⁵.

¹ Овчаренко Парасковія Іванівна. *Маленькі люди на великій війні: усні історії оstarбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини* / упор. В. Лахно; відп. ред. Ю. Волошин. Полтава: ПНПУ, 2011. С. 68.

² ДАПО. Ф. Р-3388: Государственная Чрезвычайная Комиссия по установлению и расследованию нанесенных злодеяний немецкими захватчиками Полтавской области, г. Полтава. Оп. 1. Спр. 1630: Заявления, письма и фотоснимки граждан, угнанных в немецкое рабство по Велико-Сорочинскому сельсовету Миргородского района Полтавской области. Т. 3., 14 березня – 28 квітня 1944 р. Арк. 14 зв.

³ Пастушенко Т. В. Про що листувалися між собою українські примусові робітники в Німеччині в роки другої світової війни. *Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей*. 2003. Вип. 7. С. 231.

⁴ Штрайт К. Советские военнопленные – массовые депортации – принудительные рабочие. *Вторая мировая война. Дискуссии. Основные тенденции. Результаты исследований* / пер. с нем. предисл. В. Рана. Москва: Прогресс-Академия; Весь мир, 1996. С. 596.

⁵ «Делали немножечко там, брак. Защищали родину...» – інтерв'ю з Олександрою Галкіною. *«Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських оstarбайтерів* /

Інша ж категорія «східняків» ухилялася від роботи різними способами. По-перше, від роботи звільняли хворих, вагітних¹ та жінок, які перебували в декретній відпустці². Тому деякі оstarбайтери свідомо наносили собі рани. Так, Б. Зіоменко пригадує: «Щоб не працювать... візьмеш, натреш, ножом шкіру здереш... до крові, а потім сіль і часник прикладаєш, ну, зав'язуєш бинтом. На другий (*день*. – В. Д.)... лягаєш спать. Пече... Зранку просинаєшся... починає гнить (*рука*. – В. Д.)... прийдеш до санчастини, тебе звільняють від роботи»³. Інший колишній примусовий робітник Г. Марченко пригадує, як дехто з оstarбайтерів, щоб не працювати і повернутися на батьківщину, вживали сіль великими дозами. Інколи така тактика спрацьовувала і східного робітника відправляли в Україну⁴. Інколи жінки-оstarбайтерки заявляли, що вони не можуть працювати за станом здоров'я. Таку тактику застосовувала К. Шевеля: «... коли не хочеться на роботу йти, та не піду. Збрешу, що саме не можна ж... саме містрація та. І вони нічого: будь дома»⁵.

По-друге, ухилитися від роботи можна було влаштувавши собі несанкціонований короткотривалий відпочинок шляхом навмисного шкідництва. Так, для того, щоб оstarбайтерки, які працювали на фабриці, могли відпочити, М. Савченко з колегами, збираючи капусту, навмисно вставляла в неї камінці. У результаті при переробці врожаю ламалися ножі на конвеєрі. Тож східні робітниці відпочивали, доки ремонтували машину⁶. Працюючи в бауера, уродженець Іркліївського району Полтавської області

гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. Харків: Право, 2009. С. 188.

¹ ЦДАВО України. Ф. Р-3206: Рейхскомісаріат України, м. Рівне. Оп. 6. Спр. 309: Посвідчення росіян і українців, які працювали в Німеччині (А–W), не датовано. Арк. 34.

² ЦДАВО України. Ф. Р-3206: Рейхскомісаріат України, м. Рівне. Оп. 6. Спр. 307: Списки росіян і українців, які працювали в Німеччині, 10 серпня 1942 р. – 6 липня 1944 р. Арк. 7.

³ Борис Іванович Зіоменко. *Невигадане. Усні історії оstarбайтерів* / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. С. 47.

⁴ Геннадій Андрійович Марченко. *Невигадане. Усні історії оstarбайтерів* / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. С. 78.

⁵ Ляхно В. І. Робота й заробітна плата в повсякденних практиках оstarбайтерів у Третньому Рейху. *Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі*: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 27 вересня 2012 р. / упоряд.: Р. І. Пилявець, В. М. Яременко. Київ: НВЦ «Пріоритети», 2012. С. 135–146.

⁶ Савченко Майя Гаврилівна. *То була неволя. Спогади та листи «оstarбайтерів»* / упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ: [Б. в.], 2006. С. 289.

І. Матюк, аби не доглядати за худобою, псував інвентар¹. Часто примусові робітники без потреби ходили «відпочивати» на 3–5 хвилин до туалету².

По-третє, ухилитися на деякий час від роботи можна було за допомогою доносів на своїх товаришів і підлабузництва: «Доносили всі... підлизи були... щоб не ходять на роботу», – пригадує Віра Омелянівна. Таку поведінку, спрямовану проти своїх співвітчизників, колишня остарбайтерка пояснює бажанням покращити собі умови роботи та особливостями менталітету: «Ну, там, розумієте всі, російський народ»³.

Частина остарбайтерів через власні переконання, не зважаючи на суворі покарання, здійснювали диверсії на виробництві⁴. Зокрема, Є. Шевелева зауважує: «Ми були великі патріоти, не старались, щоб зробити більше і якісно, а навпаки, вдавати неграмотних тощо, щоб побільше браку»⁵. Є. Тимченко вдавалася до подібних дій на прохання подруги-підпільниці: «Я... неправильно проводки паяла, спеціально... Працювала у нас перекладачка Валя... підпільниця... мене просила... я була шкідник...»⁶.

Наступна стратегія поведінки остарбайтерів передбачала створення для себе кращих умов роботи. Так, уродженець Хорольського району Полтавської області для того, щоб не виконувати тяжкої роботи, імітував епілепсію («чорну хворобу»). Медична комісія встановила його непридатність для роботи в шахті й полтавця перевели на легшу наземну

¹ ЦДАГО України. Ф. Р-166: Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР. 1941–1950 рр. Оп. 3. Спр. 259: Щоденник жителя с. Мойсинець Іркліївського району Полтавської області Кушніра Ф. К. про період тимчасової окупації Іркліївщини, 1941–1943 рр. Арк. 40 зв.

² «А мы вот были изгой» – інтерв'ю з Зоєю Кривич. *«Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів* / гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. Харків: Право, 2009. С. 163.

³ Віра Омелянівна З. *Невигадане. Усні історії остарбайтерів* / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. С. 112.

⁴ Погорелов А. Від саботажу до збройної боротьби: опір остарбайтерів Південної України на території Третього Райху в 1942–1945 рр. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. 2019. Вип. 3 (25). С. 84. URL: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/05.11.2019/pdf/VIM_25_2019-82-99.pdf

⁵ Шевелёва Е. А. «Но я всё время обращалась к себе, к своему сердцу». *Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині* / гол. ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко; упоряд., коментар І. Є. Реброва. Харків: Право, 2008. С. 210.

⁶ Євдокія Федотівна Тимченко. *Невигадане. Усні історії остарбайтерів* / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. С. 154.

роботу¹. Ф. Бородуля розповіла, що вона фізично не могла виконувати запропоновану їй роботу. Її перевели на легшу, але таку, що потребувала спеціальних знань. Щоб працювати тут надалі жінка максимально швидко пристосувалася до нових умов й опанувала нову спеціальність. Це врятувало її від фізичного виснаження – вважає колишня оstarбайтерка.

Окремі східні робітники відмовлялися відпрацьовувати у вихідні дні або через погане харчування. Інша група остівців у процесі роботи намагалася допомагати один одному. Про таку взаємодопомогу говорять рядки листа, адресованого на Миргородщину: «Їхню (фізично слабких дівчат. – В. Д.) незavidну долю старалися облегшити фізично сильніші дівчата, помагаючи виконати норму у перевозці тачками піску і каміння»².

Часто умови роботи оstarбайтерам полегшували й пересічні німці чи працівники підприємств. Вони допомагали якнайшвидше отримати навички нової професії, працевлаштовували втікачів з трудових таборів тощо. Почуття здивування у східних робітників викликав той факт, що в селі господар працював нарівні з ними: «розносять коровам – і він (господар. – В. Д.), вичищають у корів – він вичищає, на полі сапаєм брукву ту – буряки і він сапає...», – пригадує Г. Іващенко³.

Офіційно оstarбайтери отримували зарплатню. Так, відповідно до закону «Про податок на оstarбайтерів» (нім. ostarbeiterstener) від 20 січня 1942 р. східний робітник міг отримувати не більше 50 Rm на місяць, з яких вираховувався податок на оstarбайтерів та оплачувалися харчування й проживання⁴. Указ від 9 лютого 1942 р. уточнював, що із заробітної плати оstarбайтера слід вираховувати 1,5 Rm на день за харчування та проживання. Також періодично здійснювалися відрахування за одяг, взуття та транспортування на роботу⁵. Ці виплати проводили роботодавці. З червня 1942 р. розмір платні остівців уже залежав від продуктивності

¹ ЦДАГО України.Ф. Р-166: Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР. 1941–1950 рр. Оп. 2. Спр. 102: Листи на Батьківщину від радянських громадян, вигнаних в Німеччину, вересень 1943 р. Арк. 84.

² В боротьбі за українську державу: есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни / М. Г. Марунчак (ред.). Канада, Вініпег: [Б. в.], 1990. С. 945.

³ «Все було дуже гарно в дитинстві, поки не почалась війна...» – інтерв'ю з Ганною Іващенко. «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських оstarбайтерів / гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. Харків: Право, 2009. С. 117.

⁴ Herbert U. Fremdarbeiter: Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. Bonn: Dietz, 1999. S. 199.

⁵ Пастушенко Т. В. Будні українських оstarбайтерів: боротьба за виживання (на матеріалах спогадів колишніх примусових робітників). *Український історичний журнал*. 2005. №6. С. 163.

їхньої праці та визначався за допомогою ступінчастої таблиці. Згідно з нею, найвища зарплата в оstarбайтера могла сягнути 84 Rm на тиждень. Та в кінцевому результаті примусовий працівник на руки отримував лише «кишенькові гроші». До того ж жінки-остарбайтерки отримували на 20% менше, аніж чоловіки, а підлітки – взагалі нічого¹. Зазначимо: формально праця дітей до 12 рр. була забороненою, але є згадки про те, що дітей використовували для прибирання вулиць міста, виконання різних доручень на кухні, інших «неважких» робіт на території табору тощо.

Починаючи з серпня 1942 р. східних робітників позбавили можливості фактично отримувати навіть ті кошти, які їм належали після відрахувань із зарплати усіх необхідних виплат і податків. З цього часу на більшість своїх працівників власники відкривали ощадні рахунки та видавали їм спеціальні «ощадні картки робітників зі Сходу» (нім. Ostarbeitersparkarte). Оформлення ощадних внесків здійснювали за допомогою спеціальних знаків, подібних до поштових марок, вклеєних до ощадної картки. Номінали таких «марок» були двох видів: червоного кольору – 1 Rm, синього – 5 Rm. Усі написи в цій картці були надруковані чотирма мовами: німецькою, українською, російською та білоруською. Зокрема, пояснювалося, що суму ощадного внеску можна отримати виключно у банках на батьківщині робітника (з відсотками) до 31 грудня 1950 р.²

З 26 березня 1944 р. зарплатню оstarбайтерів зрівняли із платнею польських робітників. Тобто заробіток «східняків» зріс. З цього часу вони могли отримувати премії, надбавки, оплатити соціальний податок, членські внески на соціальне страхування. У важкій промисловості передбачалося збільшення оплати праці у вихідний день. Але надбавка могла бути не більшою за 100% звичайної щоденної оплати праці³.

Загалом в історіографії немає одностайної думки щодо норм оплати праці оstarбайтерів. Вважається, що вона не була єдиною й називаються

¹ Кухарєва Н., Музика Т. Жителі Переяславщини – невільники Третього Рейху. *Джерела пам'яті: Історико-краєзнавчий альманах*. Вип. 2. Остарбайтери: жива правда – живий біль / упор. Т. Ю. Нагайко. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 195.

² Гальчак С. Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2003. С. 167.

³ ЦДАВО України. Ф.Р-3676: Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей. Оп. 4. Спр. 311: Документи фірми «Хюттенверке Кайзер А. Г.» (листування з різними адміністративними органами в Берліні про громадян, жителів УРСР, які працювали в цій фірмі в 1942–1944 рр.). Арк. 387.

різні суми. Так, В. Косик говорить про 17,5–39,5 Rm на місяць¹, К. Поль – 6 марок 30 пфенінгів², М. Коваль – 2–3 Rm на місяць³. У сільській місцевості робота остівців, як правило, не оплачувалася.

Інколи платня залежала від віку східних робітників. Колишні оstarбайтери пригадують: «... платили гроші... по возрасту: скільки вам год – стіки... марок», «... гроші получала я найменші... майстер каже: «Ти ще мала – клайне, на другий год тобі прибавиться...»⁴. У цілому, питанням виплати зароблених коштів займався власник підприємства.

Таким чином, заробітна плата остівців хоча й регламентована німецьким законодавством, усе ж була не однаковою на різних підприємствах. Виокремимо кілька критеріїв оплати праці – вік, умови роботи, бажання господаря.

Проте й такий мізер витратити було дуже складно, адже майже на всі товари в Німеччині була впроваджена карткова система, а оstarбайтерам карток не видавали. У своїх спогадах вони зазначають, що могли купити за гроші лише лимонад, пиво, намисто тощо.

Тому-то оstarбайтери сформували своє ставлення до зароблених коштів. Чітко простежуємо дві лінії поведінки щодо зарплати: одна частина східних робітників на неї не зважала, ставилася скептично; інша, навпаки, берегла заробіток і намагалася його накопичити.

Для першої групи східних робітників гроші не становили ніякої цінності, оскільки за них не можна було придбати необхідних речей чи продуктів харчування. Так, Є. Тараненко зізнається: «Ну, мені тих марок не жалко, бо я нічого не купую...»⁵. Колишня оstarбайтерка А. Сіліверст також не зважала на заробіток: «... марки... шо бомага... нічого

¹ Косик В. Україна і Німеччина. Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. С. 271.

² Поль К. Иностранные рабочие в немецко-фашистском рабстве. Москва: ОГИЗ Госполитиздат, 1943. С. 40.

³ Коваль М. В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ: ВД «Альтернативи», 1999. С. 191.

⁴ Лахно В. І. Робота й заробітна плата в повсякденних практиках оstarбайтерів у Третьюму Рейху. *Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі*: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 27 вересня 2012 р. / упоряд.: Р. І. Пилявець, В. М. Яременко. Київ: НВЦ «Пріоритети», 2012. С. 135–146.

⁵ Тараненко Євгенія Григорівна. *Маленькі люди на великій війні: усні історії оstarбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини* / упор. В. Лахно; відп. ред. Ю. Волошин. Полтава: ПНПУ, 2011. С. 236.

абсолютно!»¹. Траплялися випадки, коли східний робітник взагалі відмовлявся від платні: «... кожен місяць повинні були платити 18 марок. Но я їх не брала, бо нікуди не ходила», – пригадує П. Овчаренко².

Інша група остарбайтерів цінували зароблені гроші, адже їх можна було витратити на придбання необхідних речей. Наприклад, З. Артюхіна складала гроші, щоб купити в магазині потрібних речей, який відкрив начальник табору, пальто. Оскільки заробітної плати дівчині не вистачало, то вона продавала навіть свій хлібний пайок³. І. Бугло також зважав на зароблені кошти, бо віддавав їх робітникам-французам, які купували йому хліб⁴. У таких випадках гроші являли собою цінність і до них ставилися бережно.

Таким чином, примусові робітники працю сприймали як неминучість, обов'язок. Остарбайтери розробили власні стратегії поведінки щодо наданої їм роботи: добросовісне виконання (покірність), ухилення від роботи, здійснення диверсій на виробництві, створення кращих умов праці, відмова від виконання. Перша стратегія передбачала пасивне сприйняття дійсності, безумовне пристосування до умов праці й належне її виконання. Стратегія ухилення від роботи вимагала від вивезеного українця винахідливості, інколи відчайдушності, сміливості. Вона проявлялася через самокаліцтво, імітацію хвороби, організацію несанкціонованого, короткотривалого відпочинку, доноси та підлабузництво. Вдаючись до диверсії на виробництві, остарбайтери намагалися таким чином наблизити кінець війни. Так вони чинили або з власної ініціативи або на прохання підпільників. Деякі остарбайтери покращували собі умови роботи через фізичну нездатність виконувати визначені норми, обман чи підлабузництво. Причинами застосування примусовими робітниками

¹ Сіліверст Антоніна Григорівна. *Маленькі люди на великій війні: усні історії остарбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини* / упор. В. Лахно; відп. ред. Ю. Волошин. Полтава: ПНПУ, 2011. С. 202.

² Овчаренко Парасковія Іванівна. *Маленькі люди на великій війні: усні історії остарбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини* / упор. В. Лахно; відп. ред. Ю. Волошин. Полтава: ПНПУ, 2011. С. 69.

³ Артюхіна З. П. Пам'ять! *Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині* / гол. ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко; упоряд., коментар І. Є. Реброва. Харків: Право, 2008. С. 30–31.

⁴ Бугло І. Г. «Вот так я прожил свою жизнь». *Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині* / гол. ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко; упоряд., коментар І. Є. Реброва. Харків: Право, 2008. С. 59.

стратегії відмови виконувати роботу були, як правило, погане харчування та відсутність вихідного дня.

Ставлення до результату своєї праці – заробітної плати – у примусових робітників було різним. Для одних гроші не мали ніякої цінності й вартості. Для інших, навпаки, вони не втратили своєї корисності, оскільки дозволяли легально чи нелегально придбати необхідні речі.

Харчування

Ще однією проблемою для оstarбайтерів стало харчування. Хоча й годували робітників двічі або тричі на день, але їжа була не смачна й не зовсім повноцінна. Примусові робітники зазначають: «... їсти погано дають... таке тільки свиням», «... годують... різного бур'яну зараз хватає»¹. Історик П. Полян наводить норми харчування східних робітників. Так, хліба видавали від 200 до 400 г (у шахтах – до 660 г) шість разів на тиждень; вранці, а інколи і ввечері працівники отримували ерзац-каву (розведений у воді порошок з підсмажених і перемелених жолудів; один або два рази на день – біля 1 л баланди з брукви, моркви, капусти, шпинату; 20–100 г маргарину на тиждень; 50–75 г цукру або сахарину на тиждень; інколи 70–100 г ковбаси на тиждень².

У цілому раціон харчування оstarбайтерів визначали власники підприємств. Але загальні правила поводження з іноземними робітниками від 15 квітня 1943 р. передбачали харчування відповідно до встановлених норм. З цього часу тижневий раціон східного робітника – це 200 г м'яса, 130 г жирів (маргарину), 2 750 г хліба³. «Нормативне» м'ясо, як правило, було неякісним. Наприклад, у таборах концерну Круппа (м. Ессен) використовували лише м'ясо із тварин, забракованих ветеринаром, переважно померлих від хвороб коней.

¹ Пастушенко Т. В. Про що листувалися між собою українські примусові робітники в Німеччині в роки другої світової війни. *Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей*. Київ: [Б. в.], 2003. Вип. 7. С. 229–230.

² Полян П. М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на Родине. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. С. 247.

³ Spoerer M. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutsche Reich und im besetzten Europa 1939–1945. Stuttgart, München, 2001. S. 125.

У результаті поразок німецької армії та її поступового відступу з 21 серпня 1944 р. було покращено харчування східних робітників і піднято продовольчі норми¹.

Раціон харчування викликав різні оціночні судження остарбайтерів. Спочатку вони сприймали його негативно, з нерозумінням, адже Німеччина – велика капіталістична країна. Пізніше, роздумуючи над цією проблемою, більшість східних робітників дійшли висновку, що то був вимушений крок в умовах війни: «... воно так, як обдумати, ну чим вони могли накормити отаку силу народа», «... у них просто не було ресурсів... Він (*Гітлер – В. Д.*) не міг собі дозволити гарно годувати примусових робітників. Він годував тільки «своїх» німців»².

Тих, хто працював у бауера, харчували краще: їжа значно смачніша, поживніша, дістати її було легше. Так, П. Петрошенко зауважує: «...а в селі ж таке, працюєш на полі, тут можна і огірок вирвати, і горох вирвати. І господарі кормили, кормили своїх працівників не того, що там жаліли, а того і волів кормлять не того, що їх жалко, а того, що він не тягтиме воза чи плуга»³.

Раціон харчування працівників у бауера відносно різноманітніший: вони отримували і перші, і другі страви, мали змогу в літньо-осінній період їсти фрукти, упродовж року вживали молочні продукти. Окрім цього, часто остарбайтери їли за одним столом із господарями, ту ж саму їжу, що й вони. Такі умови харчування сільськогосподарського робітника дали привід остарбайтерам стверджувати про переваги роботи в селі: «... хто у хазяїнів був... можна сказати... не було великої нужди»⁴, «... хто попав десь до господаря (бауера), тим було жирніше, а хто... на виробництво, тим було трудніше»⁵.

¹ Herbert U. *Fremdarbeiter: Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*. Bonn: Dietz, 1999. S. 311.

² Зінаїда Іванівна Башлай. *Невигадане. Усні історії остарбайтерів* / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. С. 200.

³ «Після довгої розлуки ми повернемося в Прилуки» – інтерв'ю з Сергієм Петрашенком. *«Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів* / гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. Харків: Право, 2009. С. 152.

⁴ «Погнали нас в Германію» – інтерв'ю з Анастасією Годун. *«Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів* / гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. Харків: Право, 2009. С. 61.

⁵ «Після довгої розлуки ми повернемося в Прилуки» – інтерв'ю з Сергієм Петрашенком. *«Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів* /

Східні працівники виробили свої стратегії поведінки щодо незадовільних умов харчування. Найперше вони пристосовувалися до нового раціону харчування. Причому спочатку чимало остівців відмовлялися від запропонованих страв. «... Вона (*баланда*. – *В. Д.*) мені не сподобалась, недивлячмсь на те, що я голодний був... Я віддав (*своїм товаришам*. – *В. Д.*)», – пригадує Г. Марченко¹. Ю. Швайченко також не їла в перші дні, а потім звикла². Подібну реакцію на харчування спостерігаємо і в колишнього примусового робітника П. Проскури: «... зразу... приготували нам їжу – суп морковний, він солодкий – ми його не їли... на утро... суп із брукви, ми його тоже не їли без привички». Та голод змусив робітників звикнути до тамтешнього харчування. У їхніх спогадах зустрічаємо такі пояснення: «... голод, кажуть, не тітка, вимушені були їсти»³, «... попривикали, їли», «... поскіки голодні, то ми його і їли».

Наступна стратегія поведінки примусових робітників – це часткова відмова від пропонованої їжі протягом усього перебування в Німеччині. У такому випадку оstarбайтери «дохарчувувалися» хлібом, недоїдками після робітників інших національностей, бутербродами, що їх потай давали робітники-іноземці чи самі німці тощо.

Ще однією стратегією поведінки оstarбайтерів стала спроба раціонального розподілу отриманих харчів. Як уже ми зазначали, на багатьох підприємствах хліб видавали кілька разів на тиждень, а робітник сам вирішував, коли його з'їсти. Окремі остівці розподіляли отриманий хліб на кожен день, а деякі не витримували – з'їдали відразу, а потім голодували. Щоб утриматися від спокуси, оstarбайтери вдавалися до певної тактики. Наприклад, зумисно не сиділи в таборі, а ходили на прогулянки до міста.

Оstarбайтери усіляко намагалися отримати поживнішу їжу. Це можна було зробити, ставши останнім за порцією в чергу. Таким чином

гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. Харків: Право, 2009. С. 147.

¹ Геннадій Андрійович Марченко. *Невигадане. Усні історії оstarбайтерів* / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. С. 75.

² Юлія Андріївна Швайченко. *Невигадане. Усні історії оstarбайтерів* / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. С. 177.

³ Осаулко І. П. *Повість про оstarбайтера. Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині* / гол. ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко; упоряд., коментар І. Є. Реброва. Харків: Право, 2008. С. 113.

робітник мав густішу страву: «... щоб десь там із дна, густіше»¹. Отже, декому вдавалося втамувати голод на триваліший період, ніж його товаришам.

Зрідка в поведінці остарбайтерів зустрічається стратегія самогубства. На такий крок зважувалася людина, переконана, що лише таким чином позбавить себе від фізичних страждань. Так, В. Поляков пригадує, що його товариш, який хворів на виразку шлунку, закінчив життя самогубством саме через погане харчування.

Окремі робітники з метою пошуків кращого харчування – тікали. Яскраво це можна простежити на прикладі поведінки І. Осаулка. Остарбайтер, доки працював у бауера, де годування було відносно добрим, взагалі не думав про втечі. Але, потрапивши на шахту, юнак зрозумів: «... довго не витримаю. Треба якось рятуватися. І виникла в мене одна думка... вирішив утікати»². Таку стратегію поведінки Т. Пастушенко називає найбільш радикальним «протестним способом остарбайтерів проти поганого харчування»³.

Наступна лінія поведінки остарбайтерів – колективні протести проти поганого харчування. Вони могли закінчитися або покаранням, або покращенням щоденного раціону. У першому випадку примусових працівників позбавляли їжі на кілька днів, відправляли очільників бунту до концтабору, тілесно карали тощо. Так, проти поганого харчування у 1943 р. організували протест мешканці табору «Гюттерлі» у м. Зіген. Учасників бунту побили гестапівці, шістьох «керівників» відправили до концтабору⁴.

У другому випадку остарбайтери отримували їжу кращої якості. Колишня примусова робітниця М. Пазинич пригадує: «(після протесту. – В. Д.) забрали вони (німці. – В. Д.) той бідон, понесли назад... через время приносять розсольник... там і картошка, і морква, і там огірочок». Відзначимо, що, організовуючи акцію непокори, остарбайтери боялися

¹ Геннадій Андрійович Марченко. *Невигадане. Усні історії остарбайтерів* / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. С. 75.

² Осаулко І. П. *Повість про остарбайтера. Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині* / гол. ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко; упоряд., коментар І. Є. Реброва. Харків: Право, 2008. С. 139.

³ Пастушенко Т. В. *Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953)*. Київ: [Б. в.], 2009. С. 141.

⁴ Чернявський Ю. *Протистояння і примирення*. Кобеляки: [Б. в.], 2000. С. 59–60.

покарання: «... ми думали, буде страшне покарання...», – говорить З. Кривич¹.

Найбільш поширена лінія поведінки східних робітників – намагання дістати додаткові харчі різними способами. Один із них – обмін менш значимих речей на продукти харчування. Обмін проводився між «східняком» і працівником іншої національності, з німцями та між собою. Наприклад, Г. Дерій пригадує, як остарбайтери вимінювали в іноземців тютюн, надісланий посылкою з дому, на хліб. Шахтар Г. Сябро обмінював мило, яке йому видавали на роботі, у німців на їжу². Між собою примусові робітники, як правило, обмінювали одяг на їжу і навпаки.

Наступним способом дістати додаткове харчування була нелегальна купівля продуктів у магазинах та в пересічних німців. «За... марки я могла нелегально купити буханку хліба, перепродували... находились такі люди, що замотає хлібину кудись там. І коло нашого лагерьа ходить туди-сюди... вискочиш там – і купиш», – розповідає К. Герасимова. Є. Тараненко з подругами купували хліб у звичайних німецьких магазинах: «...зайдемо, а в магазині продають хліб... познайомилися добре (з продавцями. – В. Д.)... просимо – брот – хліба. Вона одрізає нам кусочок і дає. Це там дешево коштує, скікись хвеників... ну ми ж... кидаємо марку... То вони вже, німки, знають, ті, що продають, що це ж ми прийшли по хліб і дамо більше, ніж треба їм грошей, і ото ріжуть кусочки. І ото ми так унадились туди, як вечір після роботи, пішли в магазин в один, другий... і... назбирали таких шматочків, що й наїстись можна»³.

Легально продукти харчування можна було купити у спеціальних магазинах для остарбайтерів, що діяли при великих трудових таборах. Тут за Rm продавали лимонад, пиво, соєвий шоколад, овочі тощо.

Інколи східні робітники отримували посилки з дому, з різноманітними крупами, печивом, борошном тощо. Колишні примусові

¹ «А мы вот были изгой» – інтерв'ю з Зоєю Кривич. *«Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів* / гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. Харків: Право, 2009. С. 163.

² Сябро Г. Н. «Главное – не унижаться и быть независимым». *Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині* / гол. ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко; упоряд., коментар І. Є. Реброва. Харків: Право, 2008. С. 193.

³ Тараненко Євгенія Григорівна. *Маленькі люди на великій війні: усні історії остарбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини* / упор. В. Лахно; відп. ред. Ю. Волошин. Полтава: ПНПУ, 2011. С. 237.

робітники розповідають: «... посилку получила, пшона 250 г – з дому»¹; «... мама вислала... 200-грамову... посилочку... коржиків»².

Додатково остарбайтери «дохарчовувалися» залишками їжі після іноземних робітників. Так, І. Бугло, працюючи водієм електрокари, розвозив обід по цехах. Він пригадує: «... після іноземців залишалися залишки їжі, і я намагався, щоб ці залишки розібрали наші хлопці, які вже чекали мене з відрами»³. Траплялися випадки, коли в селах голодні примусові робітники споживали призначену для домашніх тварин їжу: «... було таке, що й їла те, що й свинім давала, тільки щоб хазяїн не бачив».

Остарбайтери, які працювали на промислових підприємствах, часто займалися підробітками. Це була підсобна робота на табірній кухні, у німецьких фермерів, прибирання будинків, робота вантажником тощо. Плата за надані послуги – додатковий харчовий пайок.

До кримінальних способів здобути додаткові продукти харчування належать крадіжки. Як правило, у місцевого населення крали харчі (картоплю, буряк тощо)⁴, продуктові картки⁵ або речі, які можна було обміняти на продукти харчування. У таборах поміж остарбайтерів крадіжки – також поширене явище. Так, Г. Дерій розповідає, що в неї вкрали шматок сала, привезений з дому. Дівчина знайшла злодійку й побила її, хоча й розуміла, що «воно голодне». Свою злочинну поведінку остарбайтери пояснюють однаково – необхідністю порятунку від голоду,

¹ Сіліверст Антоніна Григорівна. *Маленькі люди на великій війні: усні історії остарбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини* / упор. В. Лахно; відп. ред. Ю. Волошин. Полтава: ПНПУ, 2011. С. 202.

² Тараненко Євгенія Григорівна. *Маленькі люди на великій війні: усні історії остарбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини* / упор. В. Лахно; відп. ред. Ю. Волошин. Полтава: ПНПУ, 2011. С. 232.

³ Бугло І. Г. «Вот так я прожив свою жизнь». *Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині* / гол. ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко; упоряд., коментар І. Є. Реброва. Харків: Право, 2008. С. 59.

⁴ ЦДАГО України. Ф. Р-166: Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР. 1941–1950 рр. Оп. 2. Спр. 38: Листи на Батьківщину від радянських громадян, вигнаних в Німеччину, січень 1943 р. Арк. 13.

⁵ Борис Іванович Зіоменко. *Невигадане. Усні історії остарбайтерів* / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. С. 46.

способом виживання на чужині: «... якби не ходили красти, значить ми би померли»¹.

Окремі дівчата-остарбайтерки здобували харчі, зустрічаючись з іноземними робітниками. До способів здобути додаткові продукти харчування з кінця 1943 р. додалося жебракування.

Поповнювали харчовий раціон остарбайтерів й інші іноземні робітники: «... один парень (*чех. – В. Д.*)... у товсту бумагу замота сухарі і кине через проволочку... ото так він мене піддержав»; «...на заводі мені допомагала французенка... бутерброди мені підкладала, яблучка, грушки»². Інколи така допомога викликала в остівців почуття сорому, зніяковіння: «... чех один приніс мені кусочок, бутербродика, приніс і положив. А мені так соромно... Боже, Боже! До чого ми дожилися, щоб це мені кусочок хліба давали. Ай-ай-ай!»³.

Східним робітникам, які працювали у промисловому секторі економіки, допомагали також українці, котрі працювали на сільськогосподарських підприємствах, у німецьких приватних будинках як прислуга. Вони за можливості приносили додаткові продукти харчування до табору: «... до нас у лагерь приходили дівчата, мої землячки, що працювали у домохазяйок, то вони крадькома від хазяйки за тиждень насобирають кусочки хліба та насушать під подушкою і принесуть нам у неділю»⁴. Окрім цього, остарбайтери облаштовували схованки, куди ховали продукти харчування, вкрадені у господаря. Про ці таємні місця вони повідомляли дівчат з табору: «... літом підемо в поле... знакові... повикопували нам ямки під лісом, і в ямки нам клали горох, пшеницю»⁵.

¹ Сіліверст Антоніна Григорівна. *Маленькі люди на великій війні: усні історії остарбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини* / упор. В. Лахно; відп. ред. Ю. Волошин. Полтава: ПНПУ, 2011. С. 198.

² Делали немножечко там, брак. Защищали родину...» – інтерв'ю з Олександрою Галкіною. *«Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів* / гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. Харків: Право, 2009. С. 176.

³ Осадчук (Сліпенчук) Антоніна Прокопівна. *То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів»* / упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ: [Б. в.], 2006. С. 439.

⁴ Олександра Іванівна Понеділок. *Невигадане. Усні історії остарбайтерів* / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. С. 224.

⁵ «Погнали нас в Германію» – інтерв'ю з Анастасією Годун. *«Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів* / гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. Харків: Право, 2009. С. 62.

Офіційно німцям забороняли «підгодовувати» остарбайтерів. Проте, у спогадах східних робітників часто зустрічаються факти харчової допомоги: «... сподобався я якомусь німцю... він позве, так, за вагон... бутербродик дасть, і щоб ніхто не бачив, тому що його ж могли відразу посадить»¹, «... молодий німець, котрий мене учив... часто давав мені скибочку бутерброду з маслом або ковбасою чи салом»². Нерідко, щоб не бути порушниками закону, німці вдавалися до непрямих способів допомоги остарбайтерам. Наприклад, своїй хатній робітниці зі Сходу О. Галкіній господарка видавала хліб вищого гатунку, щоб та відносила його свиням. Звичайно, цей хліб призначався для голодної дівчини. Таким чином, зовні начебто німецька господиня не порушила закон, але разом з тим і підгодовувала українку. «26 кілограм... набрала... через місяць», – стверджує Олександра³.

Мотиви подібної поведінки німців різні. По-перше, їх зумовлювали особисті риси характеру конкретної людини (доброчливість, співчуття, людяність). По-друге, важливу роль відігравав попередній досвід. Наприклад, колишній військовополонений німець часів першої світової війни, допомагаючи остарбайтерам одягом, взуттям та їжею, пояснював: «... мені допомагали росіяни, і я буду вам допомагати»⁴. По-третє, інколи мотивом було почуття ненависті до політики Німеччини чи до її фюррера – А. Гітлера⁵.

Таким чином, харчування майже усіх примусових робітників (особливо тих, хто працював у промисловому секторі економіки) було незадовільним. Відповідно остівці по-різному ставилися до того, як їх годують. Основними стратегіями їхньої поведінки були: пристосування; часткова відмова від запропонованих страв; раціональний розподіл продуктів харчування; самогубство; колективний протест; пошук

¹ Борис Іванович Зіменко. *Невигадане. Усні історії остарбайтерів* / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. С. 46.

² Чайка П. Ми були налякані і не знали, що буде з нами. *Джерела пам'яті: Історико-краєзнавчий альманах*. Вип. 2. Остарбайтери: жива правда – живий біль / упор. Т. Ю. Нагайко. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 158.

³ «Делали немножечко там, брак. Защищали родину...» – інтерв'ю з Олександрою Галкіною. *«Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів* / гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. Харків: Право, 2009. С. 175.

⁴ Там само. С. 176.

⁵ Чайка П. Ми були налякані і не знали, що буде з нами. *Джерела пам'яті: Історико-краєзнавчий альманах*. Вип. 2. Остарбайтери: жива правда – живий біль / упор. Т. Ю. Нагайко. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 158.

додаткових продуктів харчування. Причому спочатку спостерігається абсолютне несприйняття нової їжі і відмова від неї. Поступово, відчуваючи голод, примусові робітники звикли до «напівлюдських» харчів. Окремі з них відмовлялися від певних страв, дохарчовуючись хлібом, недоїдками, бутербродами, принесеними робітниками-іноземцями чи німцями тощо. Частина східних робітників раціонально розподіляла видані на кілька днів харчі.

Найбільш радикальними лініями поведінки в умовах незадовільного харчування ставали самогубство та втеча. На першу впливав, як правило, стан здоров'я, а саме наявність хвороби, за якої було необхідне вживання спеціальних страв (наприклад, виразка шлунку). Друга давала надію або на зміну місця роботи, а відповідно й покращення харчування, або можливість дістатися додому. Організуючи колективні протести проти поганого харчування, оstarбайтери сподівалися покращити свій щоденний раціон. Інколи це вдавалося, а інколи такий акт непокори закінчувався покаранням.

Стратегія пошуку додаткових продуктів харчування реалізовувалася різними способами, зокрема: обміном, нелегальною та легальною (за можливості) купівлею, отриманням посилок з дому, доїданням залишків після іноземних робітників і німців, підробітками, крадіжками, наданням послуг інтимного характеру, отриманням подарунків.

Одяг та взуття

Відомо, що одяг у житті людини слугує для задоволення матеріальних і естетичних потреб. Щодо перших, то він, в першу чергу, має бути наявним, зручним та сезонним. Естетичні вимоги ширші: залежать від особистих уподобань, моди, відображають природні потреби і суспільні уявлення про красу й досконалість, несуть у собі соціально значиму інформацію.

Зазначимо, що спочатку видавати одяг та взуття оstarбайтерам не передбачали. Лише наприкінці 1942 р. розпочинається видача робочого одягу і взуття східним робітникам. Зокрема, оstarбайтерів мали постачати верхнім одягом, натільною білизною та взуттям. З цього часу у таборах

обладнували спеціальні кімнати для ремонту та пошиву одягу, за що із заробітної плати остарбайтерів вираховували кошти¹.

Сам процес постачання одежею організовували таким чином: спочатку керівник підприємства виявляв потребу, потім – повідомляв «одежне» чи «взуттєве» економічне відомство, що за можливості видавало спеціальні картки, які направляли на відповідне підприємство (голову родини, у якій працював остарбайтер) з позначкою «Одяг для остарбайтерів» чи «Взуття для остарбайтерів», а також припискою «Цю картку можна отоварити тільки в спеціальних пунктах розподілу». Пункти розподілу видавали одяг чи взуття тільки уповноваженим особам, а не самим остарбайтерам².

Через дефіцит на шкіру та гуму примусові працівники отримували взуття або повністю з дерева, або з дерев'яною підошвою (т. зв. «гольцшуги», «колодки», «дерев'яшки», «кломпи», нім. «holschuhe»), незручне і навіть травматичне. Його носили майже на голу ногу. Оскільки східні робітники побачили таке взуття вперше, то їм довелося вчитися правильно його носити.

Ставлення остарбайтерів до одягу було різним. Одні зазначають, що одяг їм видавали в таборах або вони його отримували за картками в магазині³. Якщо він був незвичний або незручний, то примусові робітники самі його перешивали. Так, досить часто видані штани українські дівчата перешивали на спідниці, блузи тощо⁴.

Інша частина остарбайтерів зазначає: одягу їм не видавали. У зв'язку з такою ситуацією, актуальною для примусових робітників була проблема здобуття одягу. Вона вирішувалася такими способами:

¹ ЦДАВО України. Ф.Р-3676: Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей. Оп. 4. Спр. 311: Документи фірми «Хюттенверке Кайзер А.Г.» (листування з різними адміністративними органами в Берліні про громадян, жителів УРСР, які працювали в цій фірмі в 1942–1944 рр.). Арк. 203.

² Грінченко Г. Г. Примус до праці: обриси зневолення. *Національна та історична пам'ять. Українські остарбайтери: доля і пам'ять*. Зб. наук. праць. Випуск 9. Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. С. 43.

³ Осаулко І. П. Повість про остарбайтера. *Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині* / гол. ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко; упоряд., коментар І. Є. Реброва. Харків: Право, 2008. С. 122–123.

⁴ Грищенко Ганна Федорівна. *То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів»* / упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ: [Б. в.], 2006. С. 131.

- носили той, що взяли з дому при виїзді: «Оце що з дому понабирала, як у сентябрі їхала ... а такого нічого не було»¹;
- знаходили замітники одягу (наприклад, за відсутності пальта використовували ковдру)²;
- шили з тканини або перешивали непотрібну річ: «... на заводі дають ганчір'я витирати машини і ми шиемо собі «білизну»³;
- обмінювали менш значиму річ на предмети одягу;
- крали;
- купували в магазинах чи в людей: «Пам'ятаю, я дві сукні купила собі ще, заробила»⁴;
- отримували посилкою з дому. З цією метою українці у листах, адресованих на батьківщину, просили батьків надіслати їм необхідний предмет одягу. Так, у своєму листі до матері Григорій М. просить маму пошити йому з лантуха й надіслати поштою штани, «бо тут робота така, що все дуже рветься»⁵, а Варвара М. – «кохточку і спідничку... бо тут дістати не можна»⁶. Додаємо, що у зв'язку з нестачею одягу для остарбайтерів у Третьому Рейху влада провела кампанію по пересилці його з батьківщини. Для цього остівців змушували підписувати уже надруковані листи до родичів в Україні з проханням надіслати їм будь-який одяг. Окремі робітники такі дії вважали обманом. Тому вони у своїх рукописних листах просили рідних не реагувати на друковані листи, навіть якщо вони підписані ними, оскільки «... друкований лист я мусив адресувати тому, що був перед очима бюргемейстер... сказав мені: «Вишлють чи ні, а ти мусиш цей лист адресувати...»⁷;

¹ Галавур Ніна Федорівна. *Маленькі люди на великій війні: усні історії остарбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини* / упор. В. Лахно; відп. ред. Ю. Волошин. Полтава: ПНПУ, 2011. С. 127.

² Дмитренко (Лахно) В. «Якби в мене отакий костюм був тоді, як я жила вдома, так я б на десятому небі була»: роль одягу у житті жінок-остарбайтерів під час перебування у Третьому Рейху. 2015. URL: <http://www.historians.in.ua/>

³ Там само.

⁴ Перепелиця Віра Андріївна. *Невигадане. Усні історії остарбайтерів* / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. С. 140.

⁵ Німецькі окупанти на Полтавщині (1941–1943 рр.). Збірник документів / гол. ред. Приходченко. Полтава: Вид-во «Зоря Полтавщини», 1947. С. 62.

⁶ Там само. С. 67.

⁷ ЦДАГО України. Ф Р-166: Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР. 1941–1950 рр. Оп. 2. Спр. 20: Листи на Батьківщину від радянських громадян, вигнаних в Німеччину, грудень 1942 р. Арк. 10.

– отримували від німецьких громадян: «... одна (німка – В. Д.) ... мене ... одягла з ніг до голови... У сукня, і не одна, і блузки, і сарафанчики. Білизна нова була, все нове»¹. С.Петрошенко згадує: «... коли мене побачив у цих «гольцшугах» Ернст, літній німець з бідної сім'ї, якого хазяїн час від часу залучав на польові роботи, пообіцяв подарувати мені свої, вже поношені, але ще цілком придатні для роботи ботинки. Свого слова він дотримався»².

Остарбайтери по-різному ставилися до таких «подарунків». Одні схвалювали поведінку німецьких громадян, інші – засуджували дівчат, які брали «подачки»: «... я б цього не допустила!»³;

– заробляли на підробітках.

На правій стороні грудей верхнього одягу остівці повинні були постійно носити розпізнавальний знак «OST»: вертикальний прямокутник, розмірами 70x77 мм синього кольору з білими літерами «OST» в білій рамці⁴. Німецька влада уведення такого знаку пояснювала потребою відрізнити остарбайтерів від поляків (носили знак з літерою «P») та євреїв (носили знак у вигляді зірки Давида). Разом з тим, нашивка відокремлювала іноземців від місцевого населення задля обмеження їхнього пересування та споживання.

Дотепні східні робітники відразу ж по-своєму «розкодували» цей знак: «Остерегайся Советского Товарища»⁵, «Остерігайся: Советська Тварь» тощо. А колишня остарбайтерка А. Гончарь пригадала, що й самі німці прочитували нашивку як «Освобождённые Сталинские Твари»⁶.

¹ Віра Омелянівна З. *Невигадане. Усні історії остарбайтерів* / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. С. 113.

² «Після довгої розлуки ми повернемось в Прилуки» – інтерв'ю з Сергієм Петрашенком. *«Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів* / гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. Харків: Право, 2009. С. 147.

³ Віра Омелянівна З. *Невигадане. Усні історії остарбайтерів* / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. С. 113.

⁴ ЦДАГО України. Ф. Р-166: Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР. 1941–1950 рр. Оп. 3. Спр. 147. Інструкції бывших немецких властей по обложению налогами населения, использования рабочей силы оккупированных областей Украины, 1941–1943 гг. Арк. 25.

⁵ Сидоренко О., Котляр В. Книга життя українських «остарбайтерів». Полтава: АСМІ, 2005. С. 55.

⁶ Гончарь (Черноморец) А. Р. «Не мёд нам было в лагере». *Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині* / гол. ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко; упоряд., коментар І. Є. Реброва. Харків: Право, 2008. С. 276.

Східні робітники або повсякденно носили «таврознак», або взагалі ніколи його не пришивали. Відзначимо: неносіння знаку карали штрафом у 150 Rm. У випадку неможливості сплати штрафу – ув'язнення до трьох тижнів¹. Але, не дивлячись на таке покарання, багато українців ухилялися від носіння нашивки «OST». Це, як правило, сільськогосподарські робітники. Хоча вони, виходячи за межі господарства бауера, повинні були пришивати «таврознак»². А під час перебування в таборах усіх оstarбайтерів зобов'язували його носити. Та під час відпусток, походів до міста вони знімали такі знаки, убезпечуючи себе, в першу чергу, від зайвої уваги з боку органів влади. На допитах остівці пояснювали, що цим самим уникали труднощів під час купівлі особистих речей у закладах торгівлі та при користуванні громадським транспортом. Окрім цього, східні робітники часто приховували свій «таврознак»: пришивали його якомога нижче, щоб можна було прикрити рукою; прикріплювали шпилькою, аби легко відколоти і приколоти в разі потреби³.

Нашивку «OST» використовували до 1944 р. Потім увели нові знаки приналежності до категорії примусових робітників зі сходу. Тепер вони відображали національну ознаку й були різними для українців, білорусів і росіян. Український знак – орнаментований еліпс із стилізованим тризубом⁴. Історик О. Бичехвост вважає: це зробили для того, щоб «запалити національну ворожнечу поміж радянських в'язнів»⁵.

Відомо, що в екстремальних випадках у житті людини на перше місце виходять вітальні потреби (ті, що забезпечують фізичне існування організму). Однак свідчення жінок-остарбайтерів дають можливість говорити, що і в складних умовах не втрачається певний естетизм. Одним з його виявів було ставлення примусових робітниць до свого зовнішнього

¹ Полян П. М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на Родине. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. С. 103.

² Лапан Т. Д. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939–1945 рр.): дис... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Лапан Тетяна Дмитрівна. Львів, 2005. С. 110.

³ Кухарева Н., Музика Т. Жителі Переяславщини – невільники Третього Рейху. *Джерела пам'яті: Історико-краєзнавчий альманах*. Вип. 2. Остарбайтери: жива правда – живий біль / упор. Т. Ю. Нагайко. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 195.

⁴ Гальчак С. Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2003. С. 145.

⁵ Бичехвост А. Ф. История репатриации советских граждан: трудности возвращения (1944–1953 гг.). Саратов: Саратовская Государственная академия права, 2008. С. 275.

вигляду, зокрема, одягу. Можливо, це можна пояснити захисною реакцією організму, коли потреба в прекрасному дозволяє людині залишатися людиною. До того ж, саме естетична складова одягу більш характерна для жінок. Навіть перебуваючи в неволі, вони переймалися не лише наявністю одягу, а й її якістю та привабливістю. Для цього вони додавали до вбрання певні прикрашаючі деталі, прагнули придбати (дістати) одяг з певного матеріалу та фасону, проявляли зацікавленість до вбрання місцевих жінок. Так, щоб виглядати красиво Антоніна Осадчук (Сліпенчук) шукала матеріал для пошиття обнов: «Я, пам'ятаю, знайшла шматок на хусточку. Щось таке чорне, якесь шовкове, дак бахрому поробила. А там дівчата давай блузки шити, комбінувати – тут таке, тут таке. Рукава такі сякі»¹.

Уродженка Шишацького району Полтавської області Євгенія Тараненко зраділа, що їй дісталася у Німеччині таке гарне вбрання: «... якби в мене отакий костюм був тоді, як я жила вдома, так я б на десятому небі була, бо ми тоді жили бідно»².

Такі настрої жінок можна зрозуміти, бо і на батьківщині було багато таких (особливо сільських), що не мали не те що вихідного, але й повсякденного добротного одягу. Приміром, колишня оstarбайтера Галина Касіч зауважує: «Особливо скрутно було з одягом. Мама 10 діб стояла у черзі у магазині в Микільській слобідці, батько їй носив їжу, щоб купити 10 метрів тканини – пошити мені якусь обнову, тоді студентці технікуму, та моїм братикам»³. А вже згадана Євгенія Тараненко розповідає: «У нас не було новенької спіднички чи платтячка на вихідний день... А це як їдемо в школу було, то мама було збирає ганчірки усі та ото ганчірнику здаємо, а ганчірник возив матерію таку ситую, поганеньку. Ото як купе там 3 м чи скільки, щоб пошити дітям хоч у школу, ото в нас було і святкове і нове»⁴.

Серед оstarбайтерів-жінок зустрічалися й справжні естети, які заради отримання вподобаної речі йшли на суттєві «жертви». Такою була

¹ Осадчук (Сліпенчук) Антоніна Прокопівна. *То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів»* / упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ: [Б. в.], 2006. С. 415.

² Тараненко Євгенія Григорівна. *Маленькі люди на великій війні: усні історії оstarбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини* / упор. В. Лахно; відп. ред. Ю. Волошин. Полтава: ПНПУ, 2011. С. 232.

³ Касіч Галина Василівна. *То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів»* / упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ: [Б. в.], 2006. С. 149.

⁴ Тараненко Євгенія Григорівна. *Маленькі люди на великій війні: усні історії оstarбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини* / упор. В. Лахно; відп. ред. Ю. Волошин. Полтава: ПНПУ, 2011. С. 232.

уродженка селища Марефи Харківської області Зоя Артюхіна. Коли начальник табору, де вона проживала в Німеччині, відкрив магазин потриманих речей, дівчина вподобала собі драпове пальто. Проте, існувала суттєва проблема: воно коштувало 10 марок – не підйомна сума для примусової робітниці. Щоб її вирішити підприємлива дівчина продавала хлопцям «свою мізерну пайку хліба, яку давали тільки зранку». Так вона наторгувала 12 марок. Збір коштів супроводжувався страхом, що омріяну річ можуть купити інші. Наступною перешкодою на шляху до бажаного стало те, що магазин працював лише 1 годину в суботу. Щоб до нього встигнути потрапити, остарбайтерки після роботи «бігли як божевільні». Перенесені «жертви» виправдали себе, адже зрештою Зоя «купила омріяне пальто, і вистачило ще на блузу з коротким рукавом»¹.

Перебуваючи в Німеччині, жінки також спостерігали за тим, як одягаються німецькі господині. За словами Маї Савченко «...недивлячись на нестерпне життя в неволі, як у фізичному, так і моральному плані, в характері моєму не пропали риси спостережливості й простої допитливості». Дивлячись на місцевих фрау, дівчині «більше за все кидалося у вічі те, що... їхні світлі, строкаті, з пишною спідницею сукні, накрохмалені й випрасовані, дзвіночком розвивалися навколо колін. Під час праці жінки залишалися по-ранковому свіжими, доглянутими, навіть елегантними... Ось їдуть жінки на польові роботи... Усі на велосипедах, у кокетливих сукнях, у веселих косиночках. І якби не окремі деталі, то можна було б подумати, що їдуть на розважальну прогулянку, а не на польові роботи»². Саме ці елементи німецької культури дівчина наслідуватиме пізніше – в умовах радянської дійсності після війни. «На все життя я перейняла цей стиль... залишатися завжди жінкою, яка турбується про свій зовнішній вигляд. Прикладів для цього було багато» – резюмує жінка³.

Тож можемо констатувати, що одяг задовольняв не лише матеріальні потреби жінок-остарбайтерів. Не менш важливим було його естетичне сприйняття. Потреба в красі дозволяла українським дівчатам підкреслити жіночність, що було важливо і в умовах екстремального повсякдення.

¹ Артюхіна З. П. Пам'ять! *Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині* / гол. ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко; упоряд., коментар І. Є. Реброва. Харків: Право, 2008. С. 30–31.

² Савченко Майя Гаврилівна. *То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів»* / упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ: [Б. в.], 2006. С. 291.

³ Там само.

Ідентичність: у пошуках себе

Ідентичність є сутнісною ознакою людини, що проявляється з одного боку у визнанні своєї унікальності, з іншого – у відчутті приналежності до певної спільноти. Ідентичність – це результат процесу ідентифікації, в основі якого лежать механізми порівняння себе з іншими, розрізнення та ототожнення. Розуміння власної ідентичності важливе для кожної людини, оскільки допомагає їй краще усвідомлювати та виражати, ким вона є не лише як особистість, а й як частина спільноти. Східні робітники в країнах Третього Рейху становили окрему соціальну групу, що функціонувала за окремими законами й була змушена вибудовувати відносини з іншими верствами населення.

Ідентичність дозволяє переживати зміни, сприймати інших людей, не відчувати руйнівну порожнечу на самоті. Ми не припиняємо бути собою, коли втрачаємо стосунки чи повертаємося з війни або тривалої подорожі. Так само й остарбайтери, опинившись на чужині, переймалися відповіддю на запитання «Хто я є?», з'ясовували своє становище в новій для себе системі суспільних, соціально-політичних відносин, визначали своє ставлення до минулого, сучасності й майбутнього.

У науці виокремлюють різновиди ідентичності: психофізіологічна, соціальна (амбівалентна, групова, етнічна, національна, політико-громадянська, просторово-територіальна, релігійна, соціокультурна), особиста (самоідентичність)¹. Розглянемо соціальну ідентичність остарбайтерів оскільки саме вона була докорінно змінена в результаті насильницької депортації.

Групова ідентичність – це ототожнення себе з тією чи іншою спільністю або групою. Своє становище у Третьому Рейху остарбайтери сприймали як принизливе, залежне, неповноцінне. Вони називали себе «наймитами»², «кріпаками»³, «рабами»⁴, «невільниками»⁵,

¹ Явір Іскра Б. Ідентичності. *Збруч*. 2014. 12 листопада. URL: <https://zbruc.eu/node/29060> (дата звернення: 22.01.2023)

² Ясир. Листи, оповідання і народна творчість у німецькій неволі / упор. О. Воропай. Лондон: Українська видавнича спілка, 1966. С. 23.

³ Там само. С. 35.

⁴ «Ну нащо мені війна? Вона мені не нужна» – інтерв'ю з Надією Бредіхою. *«Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів* / гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. Харків: Право, 2009. С. 199.

⁵ Сидоренко О., Котляр В. Книга життя українських «остарбайтерів». Полтава: АСМІ, 2005. С. 76.

«неповноцінними істотами»¹. Цьому сприяв і той факт, що часто українців не називали їхніми іменами. До них зверталися або за номером, який вони отримали при реєстрації на території Третього Рейху, або заміняли власні імена на німецькі: Іван ставав Гансом, Павло – Паулем, Катерина – Кетою тощо². Цікаво, що й самі примусові робітники часто в повсякденні (особливо у таборі), спілкуючись між собою, називали окремих німців за прізвиськами: «... ми їх (*наглядачок у таборі.* – *В. Д.*) називали Квочка, Бочка, Сучка, Курва»³, «... коменданта лагерь звали Змій Горинич... медсестру... Стара Карга»⁴.

Окремі остарбайтери намагалися не зважати на негативне ставлення до них німців. Вони немов «запрограмували» себе, відгороджувалися від дійсності: «До поганих людей я ставилася... байдуже... я пояснювала все це системою. Воно не повинно... воно не стосується мене. На біса вони потрібні мені, щоб я через них хвилювалася? Тому все, що відбувалося погане, я ніби відкидала вд себе»⁵.

Прикметно, що не усі німці в східних робітниках вбачали рабів і не розуміли їхнього ототожнення з невільниками. Так, почувши від своєї робітниці Н. Бредіхи вислів «я рабиня», господар здивовано запитав: «Що ж ми тобі рабське робимо?... Нащо ви мені потрібні?»⁶.

Найболючішою для остарбайтерів була розлука з рідними і перебування на чужині. У своїх листах, адресованих на батьківщину, та щоденниках вони писали: «... хіба ти не знаєш як погано одному в чужій

¹ Сидоренко О., Котляр В. Книга життя українських «остарбайтерів». Полтава: АСМІ, 2005. С. 64.

² Осаулко І. П. Повість про остарбайтера. *Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині* / гол. ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко; упоряд., коментар І. Є. Реброва. Харків: Право, 2008. С. 117.

³ Киян О. В. «Я багато знаю, бо перенесла на своїй шкурі». *Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині* / гол. ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко; упоряд., коментар І. Є. Реброва. Харків: Право, 2008. С. 68.

⁴ Шевелёвая Е. А. «Но я всё время обращалась к себе, к своему сердцу». *Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині* / гол. ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко; упоряд., коментар І. Є. Реброва. Харків: Право, 2008. С. 209.

⁵ Зінаїда Іванівна Башлай. *Невигадане. Усні історії остарбайтерів* / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. С. 199.

⁶ «Ну нащо мені війна? Вона мені не нужна» – інтерв'ю з Надією Бредіхою. «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів / гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. Харків: Право, 2009. С. 199–200.

стороні»¹; «... під чужим небом і влітку зима»². Навіть якщо українець у Третьюму Рейху мав гарні умови проживання, то його найбільші переживання були пов'язані з перебуванням на чужині. Зокрема, уродженця Велико-Кринківського району Полтавської області в Німеччині задовольняло триразове харчування, робота, дозвілля тощо. Єдине, що не влаштувало остарбайтера, – це чужина. Цікаво, що він мріяв про такі гарні умови на рідній землі³. Подібні почуття переживала й колишня остарбайтерка П. Овчаренко: «... тільки скучала за домом і всьо, а так мені непогано було»⁴.

Національна ідентичність (усвідомлення своєї належності до тієї чи іншої нації) східних робітників була пов'язана з патріотичними почуттями: любові до своєї Батьківщини, нації. Офіційно для радянських робітників була введена загальна назва «остарбайтер». Тим самим цей термін завуалював їхню національну приналежність. Але на практиці німецька влада і населення ототожнювали остарбайтерів з «руссе», «росіянами», «руськими». Це помітили українці й у розповідях і листах до рідних з цього приводу обурювалися: «... кульмінацією нашого страждання була офіційна заява «лагерфюрера», що ми є не українці, а «руссе» й що за спробу протесту проти цієї назви буде покарання», «... звать... «руссе» хоч знають, що ми українки», «... німці звать дівчат росіянками, атеїстками і комсомолками, а вони, хоч півпритомні, звать себе українками

¹ ДАПО. Ф. Р-3388: Государственная Чрезвычайная Комиссия по установлению и расследованию нанесенных злодеяний немецкими захватчиками Полтавской области, г. Полтава. Оп. 1. Спр. 365: Заявления граждан Михайловского сельсовета Драбовского района Полтавской области, угнанных на работу в Германию, 2–23 лютого 1944 р. Арк. 72.

² Ясир. Листи, оповідання і народна творчість у німецькій неволі / упор. О. Воропай. Лондон: Українська видавнича спілка, 1966. С. 29.

³ Ф. Р-3388: Государственная Чрезвычайная Комиссия по установлению и расследованию нанесенных злодеяний немецкими захватчиками Полтавской области, г. Полтава. Оп. 1. Спр. 1622: Акты и письма граждан, угнанных в немецкое рабство по Сиротенскому сельсовету Велико-Крынковского района Полтавской области, 20 травня 1944 р. Арк. 105 зв.

⁴ Овчаренко Парасковія Іванівна. *Маленькі люди на великій війні: усні історії остарбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини* / упор. В. Лахно; відп. ред. Ю. Волошин. Полтава: ПНПУ, 2011. С. 67.

і рідною мовою просять у Бога помочі або негайної смерті»¹, «... вони називали нас русіш... Я кажу: «Найн, Україна, Україна!»².

Інколи такі скарги українців переростали у відкритий протест. Так, у листі до мами, адресованому на Миргородщину, колишній остарбайтер Віктор описував акт протесту проти національного гноблення: «Мій внутрішній спротив наростав і я вже не міг його контролювати... Я виливав слова про нашу (українців. – В. Д.) окремішність, славетну, але фальшовану історію... прагнення бути вільним». Такі виступи неодмінно карали: «в понеділок перевезуть у інший табір», – писав далі цей робітник³.

Про збереження національної ідентичності українців-остарбайтерів свідчать факти постійного спілкування рідної мови «у неволі», небажання засвоювати німецьку мову, ненависть до неї, зберігання вишиванок та рушників, спів народних пісень, випадки спротиву чи протиставлення «німцям», групування в таборах за національною ознакою тощо. Навіть німецькі контролюючі органи помітили, що стосунки між росіянами та українцями часто досить напружені⁴. Тому «Загальні правила поведження з іноземними робітниками» від 15.04.1943 р. пропонували враховувати національні традиції при поселенні, тобто національні групи селити окремо⁵.

Туга за батьківщиною виявлялася й у намаганні окремих остарбайтерів віднайти у Рейху куточки природи, подібні до українських: «... піду в ліс і назбираю пролісків... Вони нагадують нам Україну», «... навесні я ще люблю ластівок... а мені здається, що вони на Україні

¹ В боротьбі за українську державу: есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни / М. Г. Марунчак (ред.) Канада, Вініпег: [Б. в.], 1990. С. 945–947.

² «Погнали нас в Германію» – інтерв'ю з Анастасією Годун. *«Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів* / гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. Харків: Право, 2009. С. 69.

³ В боротьбі за українську державу: есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни / М. Г. Марунчак (ред.). Канада, Вініпег: [Б. в.], 1990. С. 945, 946.

⁴ ЦДАВО України. Ф.Р-3676: Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей. Оп. 4. Спр. 311: Документи фірми «Хюттенверке Кайзер А. Г.» (листування з різними адміністративними органами в Берліні про громадян, жителів УРСР, які працювали в цій фірмі в 1942–1944 рр. Арк. 135 а.

⁵ ЦДАВО України. Ф. Р-3206: Рейхскомісаріат України, м. Рівне. Оп. 1. Спр. 38: Інформація про умови роботи для іноземних робітників в Німеччині, не датовано. Арк. 3.

були, а тоді сюди прилетіли»¹. Таким чином, просторово-територіальна ідентичність східних робітників була пов'язана зі своєю Вітчизною.

Прикметним складником повсякденності багатьох остарбайтерів була потреба в релігійних обрядах (релігійна ідентичність). Німці не очікували, що з атеїстичної держави, де релігію офіційно заборонили, прийдуть віруючі люди. Тому спочатку східним робітникам не дозволяли відвідувати церкви, мати духовних наставників з-поміж емігрантів² і німецьких священників³. Очевидно, все це здійснювалося з метою: 1) запобігти тому, щоб остарбайтер залишав територію табору під приводом необхідності відправи релігійного культу; 2) недопущення сторонньої особи на територію табору; 3) обмеження спілкування з місцевими громадянами, навіть священнослужителями. У 1944 р. заборона остарбайтерам відвідувати релігійні заклади остарбайтерам була знята⁴.

Дехто із східних робітників мав при собі хрестики, іконки, зображення Богоматері, молилися. При заповненні документів майже завжди заявляли про свою приналежність до православної церкви. На зимові свята ялинки прикрашали релігійними зображеннями з хрестами, співали різдвяні пісні.

Релігійність остарбайтерів найкраще виявлялася під час екстремальних ситуацій, розгляду справ про їхні дрібні правопорушення: усі без винятку покарані остівці зверталися до Бога, давали від його імені обіцянки ніколи не повторювати подібного⁵. З. Карпенко пригадує: «Такого страху (*під час бомбардувань*. – В. Д.) я не бачила у своєму житті! І почала молитися, я знала «Отче наш», бабуся мене навчила...»⁶.

¹ Ясир. Листи, оповідання і народна творчість у німецькій неволі / упор. О. Воропай. – Лондон: Українська видавнича спілка, 1966. С. 24.

² ЦДАВО України. Ф. Р-3206: Рейхскомісаріат України, м. Рівне. Оп. 1. Спр. 38: Інформація про умови роботи для іноземних робітників в Німеччині, не датовано. Арк. 4.

³ ЦДАВО України. Ф.Р-3676: Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей. Оп. 4. Спр. 311: Документи фірми «Хюттенверке Кайзер А. Г.» (листування з різними адміністративними органами в Берліні про громадян, жителів УРСР, які працювали в цій фірмі в 1942–1944 рр. Арк. 135–135 а.

⁴ Гальчак С. Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьюму рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2003. С. 133.

⁵ Советские люди глазами фашистов. URL: <http://newzz.in.ua/main/1148869802-sovetskie-lyudi-glazami-fashistov.html> (дата звернення: 19.01.2023).

⁶ Зінаїда Іванівна Карпенко. *Невигадане. Усні історії остарбайтерів* / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. С. 66.

Нехтуючи забороною, часто у вільний час остарбайтери ходили до церкви: або з цікавості, або на релігійні свята, або задля задоволення своїх релігійних потреб¹. Інколи остівці на чужині ставали віруючими. «Саме в цей час я вперше по-справжньому став вірити в Бога... наша сім'я раніше ніколи не була релігійною» – пригадує Є. Руднєв². М. Перебийнос також, будучи в Німеччині, долучилася до віри: «... з Дніпропетровської області була... Марія... зуміла всіх нас об'єднати... ми всі поробили такі невеличкі молитовнички, всім вона прочитала – ми записали «Отче наш» і 10 заповідей... А німці нам купили маленькі (іконки. – В. Д.)... «Матір Божу» й «Ісуса Христа»... Ми це там поклеяли... і тому в нас скільки було, ні у кого шкаф не закривався, ніколи ніхто нічого не займе...»³.

Емоційно-почуттєве тло повсякдення

Одним із найважливіших почуттів людини є дружба. По-суті це прояв людського буття. Вона значима для кожного не залежно від соціальної, етнічної, територіальної належності й забезпечує підтримку, потребу в спілкуванні, необхідність поділитися з товаришем своїми переживанням. В остарбайтерів дружба також була одним з елементів повсякденного життя. Вони пригадують: «як ні голодно, як ні холодно... знаходили спільну мову, зближувалися люди, і там дружили, міцно дружили»⁴, «така була дружна сім'я... щоб котра-небудь з котрою посердилась! О, дружно було!»⁵.

Проте частина депортованих вважає, що міцної дружби в таборах не було й не могло бути. Стосунки, які склалися між остарбайтерами, самі вони називають звичайним вимушеним спілкуванням. Тому окремі

¹ Покидько Анастасія Федосіївна. *То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів»* / упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ: [Б. в.], 2006. С. 447.

² Руднєв Євген Миколайович. *То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів»* / упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ: [Б. в.], 2006. С. 238.

³ Лахно В. Повсякденні духовні практики примусових робітників у Третньому Рейху у спогадах колишніх остарбайтерів. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2012. Вип. 111. С. 34.

⁴ Василь Степанович Чернобаєв. *Невигадане. Усні історії остарбайтерів* / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. С. 39.

⁵ «Погнали нас в Германію» – інтерв'ю з Анастасією Годун. *«Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів* / гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. Харків: Право, 2009. С. 64.

примусові робітники в таборі переживали почуття самотності¹. Дослідник П. Полян називає його «прилюдною самотністю», коли людина завжди знаходилася між людьми і не могла побути на самоті².

Остарбайтери переживали й почуття кохання. Вони знайомилися, зустрічалися, закохувалися, ревнували, вступали в інтимні стосунки тощо. Це ставало частиною їхнього повсякдення. Тобто, можна сказати, вони жили звичайним життям. Не зважаючи на нестерпні умови праці, незадовільне харчування, східні робітники знаходили час для власних любовних переживань. Так, найбільшим душевним болем для Віктора з Миргородщини «... був день, коли... німецька сторожа не дозволяла зустрічі з дівчатами»³. Про свої любовні переживання написала у щоденнику східна робітниця Клава: «Вчора стояла з Павлом. Не лежить моє серце до нього, не подобається він мені... Ось Андрій, що пише листи... подобається... моя перша зустріч і знайомство з Андрієм... сотні поцілунків, обійми... Обіймати тут, та ще в першу зустріч... Таке дозволила... зустрілася знову з Андрієм. Не розумію я ще Андрія: і добрий для мене, і дивний... з ним не сумно, а легко і добре, і я його починаю просто любити... Він здається мені найближчим у ці часи... Ось скоро неділя і я знову побачу його. Це єдине щастя в моєму житті»⁴.

В. Чернявський, аналізуючи щоденник Тетяни Набегової, прийшов до висновку, що його центральною сюжетною лінією є події саме особистого життя східної робітниці. Автор поділяє текст рукопису на три частини: пошук партнера, романтичні стосунки з Олександром та події, синхронні з арештом і стратою Олександра. Причому, на першому етапі відбувався не тільки підбір необхідної кандидатури, а й боротьба з конкуренткою. Основна увага розповіді дівчини фокусувалась на міжособистісних взаєминах з коханим, друзями, знайомими, а не на тяжких умовах праці, нестачі їжі, одягу, поганому медичному

¹ Пастушенко Т. В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953). Київ: [Б. в.], 2009. С. 134.

² Полян П. М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на Родине. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. С. 245.

³ В боротьбі за українську державу: есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни / М. Г. Марунчак (ред.). Канада, Вініпег: [Б. в.], 1990. С. 944.

⁴ Ясир. Листи, оповідання і народна творчість у німецькій неволі / упор. О. Воропай. Лондон: Українська видавнича спілка, 1966. С. 36–37.

обслуговуванні тощо¹. Це ще раз свідчить про те, що, опинившись на чужині, остарбайтерам були важливі й особисті романтичні переживання.

Не можна твердити, що початок інтимного життя в Рейху був у східних робітників непродуманим кроком. Вони замислювалися над його наслідками, наприклад, над проблемою вагітності. Тому розпочинати статеві стосунки східним робітникам було страшно, але, як згадує В. Чернобаєв, «... життя вимагає свого... Ось і ми з Сонею. Ну що ж: а раптом завагітнієш?». І тільки після звільнення закохані «вітпустили вуздечку – и народився син, у грудні місяці. У 45-му»². Свої перші любовні почуття остарбайтери згадують і зараз. «В лагері і в мене був друг надзвичайний... він мене... пригорне до себе і поцілує ніжно... ті ніжні поцілунки я пронесла через усе своє життя», – пригадує О. Понеділок³.

В остарбайтерів поряд з позитивними, виникали й негативні почуття до деякого з представників своєї нації. Так, ненависть і заздрість східні робітники відчували до українців з дистрикту «Галичина», бо ті мали більше прав і менше обмежень: «... німці – українцями вважали лише із західної України. Вони не носили «OST» і не були так пригнічені. Ми їх ненавиділи, хоч Марія-бендерка з нами працювала, але ніколи з нею не спілкувалися»⁴.

Дехто засуджував поведінку окремих своїх колег (наприклад, за проституцію, підлабузництво, доноси, крадіжки тощо). Інколи не було взаєморозуміння між цивільними робітниками та військовополоненими. Останні докоряли дівчатам-остарбайтеркам тим, що вони «радо» працюють на німців. Яскравим прикладом такої агресивної поведінки є випадок, що трапився в м. Гросбрайтенбах (Тюрінгія). Тут поруч знаходилися табори для військовополонених і східних робітників. Дивлячись через колючий дріт на гарно одягнених співвітчизниць,

¹ Чернявський В. В. Особливості відображення досвіду примусової праці в щоденниках східних робітників 1942–1945 рр. *Національна та історична пам'ять. Українські остарбайтери: доля і пам'ять*. Зб. наук. праць. Випуск 9. Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. С. 114–115.

² Василь Степанович Чернобаєв. *Невигадане. Усні історії остарбайтерів* / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. С. 40.

³ Олександра Іванівна Понеділок. *Невигадане. Усні історії остарбайтерів* / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. С. 225.

⁴ Швейко В. Життя продовжується... (біографічна оповідь). *Джерела пам'яті: Історико-краєзнавчий альманах*. Вип. 1. Народжені для випробувань / упор. Т. Ю. Нагайко. Тернопіль: АСТОН, 2007. С. 115.

військовополонені сформува­ли про них негативну думку, що вилилася у вірші. Вони передали до табору т. зв. «Лист дівчатам»:

Молодые девушки немцам улыбаются,
 Позабыли девушки о своих парнях.
 Только одни матери горем убиваются,
 Плачут они бедные о своих сынах.

...

Лейтенантам-летчикам, девушки любимые,
 Со слезами верности вы в любви клялись.
 Но в пору тяжелую соколов забыли вы
 И за корку хлеба немцам продались.

...

Под немецких куколок вы прически делали,
 Красками окрасились, вертитесь юлой.
 Но не нужны соколам краски, букли, локоны
 И пройдет с презрением парень молодой.

Дівчата, образившись, склали вірш-відповідь:

Лейтенанты-летчики, сталинские соколы,
 Вы ли упрекаете девушек своих.

...

Разве не у девушек жизнь уже разбитая,
 И не ваши девушки слезы часто льют,
 И не эти ль девушки, всеми позабытые
 Жизнь свою невольную горькой чашей пьют?

...

Мы ли виноватые, о соколы, соколы?!
 Что у нас на Родине затаен был враг,
 Что продал нас девушек, так как продал тысячи,
 Что погибли юные на своих полях?

...

Не смогли вы, соколы, постоять за Родину
 И упорным натиском разгромить врага
 С матерями старыми и детками малыми
 Оставляли немцам вы наши города.

Лейтенанты-летчики, соколы отважные,
 Сколько раз вы в верности Родине клялись?
 Но в пору тяжелую клятву позабыли вы
 И в первых же сражениях немцам в плен сдались¹.
 ...

Повсякденна комунікація

Однією з перешкод і незручностей перебування в Рейху для примусових робітників був мовний бар'єр. Більшість із них не знали німецької мови, а тому не розуміли місцевих мешканців. Хоча на роботі й у таборі був перекладач, але це не завжди було зручно (особливо у вихідні дні під час прогулянок містом), а в сільській місцевості перекладачів, як правило, не було взагалі. Тому найкращий вихід з такої ситуації – вивчити іноземну (німецьку) мову. Більшість остівців налаштовували себе відразу на її сприйняття та принаймні недосконале вивчення. Часто знання мови вимагав процес виробництва, коли не було перекладача. Окремі остарбайтери просили адміністрацію табору забезпечити брошурами та книгами німецькою мовою з метою її вивчення². Так, З. Башлай удосконалене таким чином знання німецької мови допомогло в подальшому житті. Вона пригадує: «... я там, на відміну від багатьох наших дівчат, відносилася до мови серйозно. Я читала там німецькі газети, читала німецькою мовою книги и поступово... набирала багаж слів»³. Повернувшись на батьківщину, жінка влаштувалася працювати перекладачем. Проте не всі примусові робітники активно вивчали німецьку мову. Частина відмовлялася це робити на знак протесту проти нової дійсності.

Зазначимо, що «Загальні правила поводження з іноземними робітниками» від 15.04.1943 р. у таборах заохочували організацію мовних

¹ Синяєва (Андрєєва) Олександра Іванівна. *То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів»* / упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ: [Б. в.], 2006. С. 320–322.

² Советские люди глазами фашистов. URL: <http://newzz.in.ua/main/1148869802-sovetskie-lyudi-glazami-fashistov.html> (дата звернення: 19.01.2023).

³ Зінаїда Іванівна Башлай. *Невигадане. Усні історії остарбайтерів* / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. С. 198.

курсів з вивчення німецької мови, укладання спеціальних словників для користування в побуті та під час роботи¹.

Повсякденне життя оstarбайтерів проходило в чужій країні в оточенні представників різних націй, у тому числі й німецької. І хоча спілкування з пересічними громадянами було заборонене, а з адміністрацією табору чи колегами по роботі – обмежене, східним робітникам у силу об'єктивних і суб'єктивних причин доводилося з ними спілкуватися. До того ж оstarбайтери щоденно спостерігали за звичаями, укладом життя німецького народу, манерою одягатися, поводити себе, особливістю організації виробництва, ведення сільського господарства тощо. У результаті спілкування та спостереження у примусових робітників склалося своє враження про специфіку менталітету, організації господарства, розвитку духовної культури іншої нації.

Перше знайомство депортованих з України з цивільним німецьким населенням обумовлювалося його ставленням до них. У результаті нацистської агітації та пропаганди в місцевих громадян чітко сформувалося уявлення про радянських людей (у тому числі українців) як про постійно голодних, неосвічених, безбожних, аморальних напівлюдей-напівтварин. Але досвід спілкування, спостереження та взаємодії під час спільної роботи зруйнував ідеологічний міф. Німецьке цивільне населення побачило в примусових робітниках кмітливих, освічених, здорових, віруючих, інтелектуальних, моральних людей, подібних до себе. Це дивувало німців і викликало сумніви в правильності владної пропаганди. Тому, коли випадала нагода, вони всіляко допомагали примусовим робітникам не лише матеріально (харчами, одягом, взуттям), а й духовно (прагнули розширити коло спілкування, допомогти відвідати рідних, які також працювали у Німеччині). Тож окремі німці віднаходили родичів, друзів, знайомих оstarбайтерів й організовували зустрічі між ними.

Інколи німецькі громадяни настільки добре ставилися до оstarбайтерів, що ті вважали їх рідними. Так, О. Ластовка, працюючи в бауера, сприймав його родину як свою. Коли в юнака померла мати, він попросив дозволу у своєї господарки називати її мамою. Так він з нею спілкувався до кінця війни. Такі риси характеру окремих німців як доброта, турбота, гарне ставлення до східних робітників асоціювалися в

¹ ЦДАВО України. Ф. Р-3206: Рейхскомісаріат України, м. Рівне. Оп. 1. Спр. 38: Інформація про умови роботи для іноземних робітників в Німеччині, не датовано. Арк. 3 зв.

остарбайтерів зі «своєю» людиною («... він неначе був наш...»¹) чи комуністом («... він був комуніст»², «...може він і комуніст був... він багато допомагав мені»³). Дослідник В. Даниленко зауважує, що доброзичливе ставлення німців до остарбайтерів характерне більше для сільської місцевості з боку бауерів⁴.

Проте не всі німці були позитивно налаштовані до східних робітників. Переважна частина їх зверхньо ставилися до остівців, дивилися на останніх як на тварин⁵. Тому в скаргах примусових робітників, зафіксованих представниками німецької влади, звучала вимога поводитися з ними як з іншими іноземними працівниками та місцевим населенням. «Нам дуже важливо було знати, що хтось і тут нас уважає людьми, гідними поваги й співчуття. Справа була зовсім не в тому, що нас нагодували, верх брало духовне», – зауважує М. Савченко⁶.

Почуття ненависті в остарбайтерів викликали німецькі підлітки, члени «гітлер-югенд» – майбутні нацисти. Під час прогулянок містом примусові робітники зустрічалися з ними. Зустрічі переростали в сутички: кидання камінням, нецензурні викрики, обзивання⁷. Ці підлітки були злими, агресивними й цинічними. За словами М. Савченко, їх дії «... додавали до нашого рабського існування велику ложку дьогтю. Так і залишилося у мене на все життя почуття відрази до цього юного «цвіту Німеччини»... хотілося відмитися від самої пам'яті про них...»⁸.

¹ Грінченко Г. Усні свідчення колишніх остарбайтерів: спроба аналізу. *Україна модерна. Наукове видання*. 2007. Число 11. С. 111.

² «Делали немножечко там, брак. Защищали родину...» – інтерв'ю з Олександрою Галкіною. *«Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів* / гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. Харків: Право, 2009. С. 173.

³ Чернявський Ю. Протистояння і примирення. Кобеляки: [Б. в.], 2000. С. 61.

⁴ Даниленко В. Невільники на чужині, «зрадники» на Батьківщині. *Народна армія*. 2002. 12 листопада. С. 7.

⁵ Штрайт К. Советские военнопленные – массовые депортации – принудительные рабочие. *Вторая мировая война. Дискуссии. Основные тенденции. Результаты исследований*: пер. с нем. предисл. В. Рана. Москва: Прогресс-Академия; Весь мир, 1996. С. 596.

⁶ Савченко Майя Гаврилівна. *То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів»* / упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ: [Б. в.], 2006. С. 288.

⁷ Убийвовк Л. І. Раби ХХ століття. Хто вони? Патріоти чи зрадники? Полтава: Форміка, 2006. С. 25.

⁸ Савченко Майя Гаврилівна. *То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів»* / упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ: [Б. в.], 2006. С. 297.

Цікава рецепція німецького буття в свідомості українця-остарбайтера простежується в листі Віктора з Миргородщини. Юнак, котрий знав німецьку мову, літературу, історію та культуру, був здивований «безкультурністю» тих німців, з якими зустрічався щоденно (на роботі та в таборі). «Ми не могли повірити, що так підло нас обманули», – пише в листі Віктор, натякаючи на німецьку пропаганду про «культурну прекрасну Німеччину»¹. Тобто хлопець із звичайного українського села відчув себе більш культурним, аніж німці.

Злість і бажання помсти в остівців викликали дії окремих господарів, начальників таборів, майстрів тощо. Колишня остарбайтерка, перебуваючи в Німеччині, у своєму щоденнику писала: «... пани мої мені ще гидкіші здаються, і я їх ненавиджу так, що наче б різала б ножем, якби тільки було можна, якби моя воля. Боже! Невже я ніколи не буду панувати над ними? Дай мені, Боже, волю посміятися над ними, посміятися зі злістю, ще гірше, ніж вони сміються з мене!»². Окремі примусові робітники намагалися стримувати свої почуття до німців: «... хотілося махнути лопатою чи киркою, що було в руках, і просто вдарити цього садиста (*майстра-німця*. – В. Д.), не дивлячись куди, не стримуючи сил. Але розум брав гору...»³.

Проблемою для остарбайтерів була недостатня поінформованість не лише про рідних, а й про події на батьківщині, у світі, перебіг війни тощо. Заповнити інформаційний вакуум можна було читанням газет, журналів, тижневиків тощо. У Берліні двічі на тиждень виходила україномовна газета «Голос», видавалися додатки «Українець», «За нову Європу», «Хлібороб», «Вісті», друкувався ілюстрований журнал «Дозвілля»⁴.

Проте, настільки правдивою була інформація, вміщена в офіційних друкованих виданнях, східні робітники не знали. Та й повноцінно забезпечити газетами кілька мільйонів остівців в умовах війни було неможливо. Інколи інформацію про перебіг війни остарбайтери

¹ В боротьбі за українську державу: есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни / М. Г. Марунчак (ред.). Канада, Вінніпег: [Б. в.], 1990. С. 945.

² Ясир. Листи, оповідання і народна творчість у німецькій неволі / упор. О. Воропай. Лондон: Українська видавнича спілка, 1966. С. 35.

³ Савченко Майя Гаврилівна. *То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів»* / упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ: [Б. в.], 2006. С. 289.

⁴ Гальчак С. Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьюму рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2003. С. 189.

отримували також з листівок і преси, які розповсюджували у таборі підпільники.

Траплялися випадки, коли, щоб підбадьорити робітників зі сходу, інші іноземні робітники ділилися з ними інформацією про перемоги радянської армії: «До мене підбіг... француз Анрі й говорив: «Зіна! Твоє місто вже звільнено, німців прогнали»¹. Втамувати інформаційний голод східним робітникам допомагали також місцеві мешканці. Так, С. Петрашенко згадує, що про поразку німців в районі Курська і Белгорода йому розповів німець, який інколи працював у його господаря².

Важливим складником остарбайтерівських буднів було листування. Східним робітникам офіційно дозволяли надсилати листи на окуповану територію у вигляді звичайних листівок або листів з оплаченою відповіддю вагою до 250 г і не більше двох разів на місяць. Родичі з України могли давати відповідь лише на звороті отриманого листа з Рейху. Листи у відкритому вигляді передавали керівникові табору разом з оплатою згідно з німецькими тарифами (6 пфенінгів в одну сторону)³. У подальшому вони проходили цензурування.

Окрім написання листів, адресованих на батьківщину, остарбайтерам дозволяли листування в межах Третього Рейху. Такі листи також подавали керівникові табору у відкритому вигляді⁴.

Розпорядженням ДАФ №3 (1942 р.) східним робітникам дозволяли пересилати поштою фотокартки, але за умови, що на них немає жодних поміток чи написів, а також, що вони міцно приклеєні або зшиті з поштовою листівкою⁵.

На початку 1943 р. затверджено нові правила листування для остарбайтерів. Німецькі поштові відділення мали право продавати бланки листівок безпосередньо остарбайтерам за наявності посвідчення особи або

¹ Зінаїда Іванівна Карпенко. *Невигадане. Усні історії остарбайтерів* / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. С. 65.

² «Після довгої розлуки ми повернемося в Прилуки» – інтерв'ю з Сергієм Петрашком. *«Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів* / гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. Харків: Право, 2009. С. 147.

³ *Ostarbeiter mail in world war II: Doc. a. correspondence* / [comp. by]. G. G. Werbizky. Tenaflly (N.j.): Hermitage, 1996. P. 23.

⁴ ЦДАВО України. Ф.Р-3676: Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей. Оп. 4. Спр. 311: Документи фірми «Хюттенверке Кайзер А.Г.» (листування з різними адміністративними органами в Берліні про громадян, жителів УРСР, які працювали в цій фірмі в 1942-1944 рр. Арк. 130 а.

⁵ Там само. Арк. 133.

робітничого паспорту, до яких вносилися відповідна помітка. Окремі примусові робітники могли купувати поштівки на весь табір або завод після дозволу керівництва табору або директора заводу.

Починаючи з 15 березня 1943 р. в обіг уведено особливі поштові бланки листівок для остарбайтерів. Такий бланк складався з двох частин і містив текст трьома мовами: німецькою, українською та російською. На ньому з обох боків ставився штамп табору: з одного боку – адреса відправника й адресата, з другого – свого роду контрольний штамп про проходження цензури (без нього листівку не відправляли)¹.

Щоб лист дістався адресата, у ньому забороняли згадувати про: несприятливі умови роботи та проживання, погане харчування, підпільну (спекулятивну) торгівлю в таборах, недостатню лікарську допомогу, неотримання посилок від рідних, обмеження особистої свободи, бомбардування тощо. Колишні остарбайтери пригадують: «Треба було писати, що харашо, хоч вам плохо. Прийшов був переводчик... і каже: «Дівочки, я все бачу, знаю і розумію. Не пишіть, що вам плохо, пишіть, що харашо, то хоч дома знають, що ви живі, а так перевіре цензура і ваше письмо порвуть»².

У таких умовах остарбайтери в листах часто використовували умовні вислови, порівняння, користувалися кодованими словами. Наприклад, речення «По можливості приходь до нас» означало «Постарайся сюди не потрапити», а речення «Тут чудова погода, часом іде дощ» говорило про постійні нальоти авіації та бомбардування в Німеччині³. Окрім цього, східні робітники повідомляли про справжнє життя в Рейху в завуальованій формі: «...живу я так, як пташка та, що її уловили і посадили у клітку»⁴, «...я тут живу дуже «добре» є що «їсти»⁵, «...я живу (краще за всіх), самі

¹ Ostarbeiten mail in world war II: Doc. a. correspondence / [comp. by]. G. G. Werbizky. Tenaflly (N.j.): Hermitage, 1996. P. 23–24.

² Лахно В. Повсякденні духовні практики примусових робітників у Третньому Рейху у спогадах колишніх остарбайтерів. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2012. Вип. 111. С. 35.

³ Гальчак С. Д. «Східні робітники» з Поділля у Третньому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2003. С. 196–197.

⁴ ЦДАГО України. Ф. Р-166: Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР. 1941–1950 рр. Оп. 2. Спр. 104: Листи на Батьківщину від радянських громадян, вигнаних в Німеччину, вересень 1943 р. Арк. 99.

⁵ ЦДАГО України. Ф. Р-166: Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР. 1941–1950 рр. Оп. 2. Спр. 103: Листи на Батьківщину від радянських громадян, вигнаних в Німеччину, вересень 1943 р. Арк. 51.

повинні розуміти й самі повинні знати»¹. А ще не завжди в листах повідомляли правду через небажання спричинити біль рідним: «Не жалілася, щоб не так мама за мене хвилювалася»².

Описувати справжнє життя в Рейху остарбайтери могли в таємних листах, які передавали рідним на батьківщину через тих, хто повертався додому через хворобу, або німецьких солдат. На такі листи остівці просили рідних не відповідати.

Складником повсякденного життя східних робітників стало очікування листа від рідних. Колишня остарбайтерка К. Шевеля так описує цей процес: «...як ідемо повз коменданта, а... він понаставляє коло вікон откритки отак рядом, то ми дивимось: «О, є, є! Комуś є вже откритка»³. З листів працюючі в Німеччині дізнавалися про подробиці життя свого села. За спостереженням дослідниці Т. Пастушенко, вони жадібно ловили всі новини, які надходили з дому, у свідомості продовжували активно жити подіями свого села: як «вродив» хліб і городина; хто народився, одружився, помер; як «без мене на хуторі»; «що балакали люди за мене після мого виїзду» тощо⁴.

Дозвілля

Важливе місце в повсякденному житті східних робітників займали культурні потреби. З-поміж видів культурного дозвілля остарбайтерів було відвідання різноманітних розважальних заходів та закладів у Рейху: футбольного матчу, фотоательє, цирку, концертних залів тощо. Але такі випадки траплялися порівняно рідко⁵.

¹ ЦДАГО України. Ф. Р-166: Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР. 1941–1950 рр. Оп. 2. Спр. 103: Листи на Батьківщину від радянських громадян, вигнаних в Німеччину, вересень 1943 р. Арк. 108.

² Швейко В. Життя продовжується... (біографічна оповідь). *Джерела пам'яті: Історико-краєзнавчий альманах*. Вип. 1. Народжені для випробувань / упор. Т. Ю. Нагайко. Тернопіль: АСТОН, 2007. С. 115.

³ Лахно В. Повсякденні духовні практики примусових робітників у Третньому Рейху у спогадах колишніх остарбайтерів. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2012. Вип. 111. С.35.

⁴ Пастушенко Т. В. Про що листувалися між собою українські примусові робітники в Німеччині в роки другої світової війни. *Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей*. 2003. Вип. 7. С. 229.

⁵ Дмитренко В. Повсякденні культурні практики українських примусових робітників Третнього Рейху. *Культурні практики як чинник соціокультурної модернізації сучасного українського суспільства: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*

Якщо ж відвідувати подібні заклади оствіці не могли, то їхні щоденні позаробочі розмови мали певне естетичне забарвлення. Вони обговорювали переглянуті раніше фільми, прочитані ще до війни книги, співали українських пісень, розповідали вірші. Колишній остарбайтер Є. Руднев пригадує: «Вечорами хлопці... збирались у бараці і згадували довоєнний час; пам'ятаю, розказували по декілька разів зміст кінофільмів «Путівка в життя», «Чапаєв», «Семеро сміливих», дехто декламував вірші. Життя у цих довоєнних кінофільмах здавалося нам тоді ошатним і безмежно привабливим, наче з якоїсь дивної казки»¹.

Основним жанром фольклору остарбайтерів були «невільницькі» пісні та думи, які оспівували страждання «бранців» на каторзі, знущання «мучителів», містили звернення та прохання якнайшвидше звільнити їх і розбити проклятих ворогів. Так, Є. Босяк розповідає: «Вільний час проводили не весело. Збиралися ми в одній кімнаті, яка була виділена, згадували про свою батьківщину... співали українські пісні»².

Час від часу Імперська служба безпеки дозволяла гастролі театральним трупам з України. Організовувало гастролі німецьке товариство «Сила через радість» (нім. Kraft durch Freude)³. Гастролери отримали право виступати з концертами перед остарбайтерами у таборах і виробничих приміщеннях. Артистам категорично забороняли прямі контакти з робітниками, а самі виступи не мали права відвідувати німецькі та іноземні робітники. Для східних робітників такі концерти стали особливо пам'ятними моментами перебування в Рейху. Так, найяскравішим враженням полтавської остарбайтерки М. Лобко залишилося відвідання концерту українських бандуристів: «Хочу описати і найяскравіше враження про той час... взимку чи навесні 1943 р. повів нас старий мастер на концерт... осіб 200–250... Виходе ансамбль бандуристів... Я до цих пір пам'ятаю кожен пісню... зал буквально плакав.

(Полтава, 21–22 квітня 2015 року) / за заг. ред. А. І. Литвиненко, О. В. Лук'яненко. Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2015. С. 39.

¹ Руднев Євген Миколайович. *То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів»* / упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ: [Б. в.], 2006. С. 237.

² Босяк Євгенія Степанівна. *То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів»* / упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ: [Б. в.], 2006. С. 87.

³ Гальчак С. Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьюму рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. Вінниця: «Книга-Вега» ВАТ «Віноблдрукарня», 2003. С. 192.

Німці-супроводжуючі розгублено дивляться, не можуть нічого зрозуміти»¹.

Інколи місцеві громадяни активно долучалися до остарбайтерського дозвілля. В. Чернобаєв пригадує: «... німці... приносили флейти, гармошки, піаніно. Вони грали, нас просили, щоб ми співали «Стеньку Разіна»². Також траплялися випадки, коли дехто з німців намагався прилучити своїх робітників до мистецтва. З. Башлай пригадує, як господарка щодня грала на піаніно «Місячну сонату», доки вона прибирала в кімнаті. Свою робітницю П. Єскіну господарка брала з собою, коли її сім'я проводила дозвілля в культурних установах Німеччини. Колишня остарбайтерка таким чином побувала в кількох містах Німеччини, відвідала музеї, берлінський зоопарк тощо³. У деяких таборах примусовим робітникам пропонували у вільний від роботи час перегляд кінофільмів.

Декому із східних робітників (особливо тим, які працювали в аграрному секторі економіки або прислугою) дозволяли передплачувати та купувати книги. М. Коробенко таким чином прочитав «Зруйноване гніздо» А. Кащенко, книгу про гетьмана Мазепу, постійно читав журнал «На досуге», газети «Нове українське слово» та «Краківські вісті»⁴. Навіть німецькі громадяни, розуміючи потреби окремих остівців в інформації та самоосвіті, передавали книги в табори.

Окремі елементи німецької культури та побуту колишні остарбайтери наслідуватимуть в умовах радянської дійсності після війни. Деякі риси характеру німців, їхні норми життя, правила поведінки настільки вразили східних робітників, що вони їх інтерполювали у власну повсякденність.

У свою чергу окремі вчинки остарбайтерів впливали на свідомість німців, змінювали їхнє ставлення до подій і явищ дійсності. Так, господарка покарала М. Власенко за те, що вона ховала та носила

¹ Лобко (Дробота) Марія Григорівна. *То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів»* / упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ: [Б. в.], 2006. С. 200–201.

² Василь Степанович Чернобаєв. *Невигадане. Усні історії остарбайтерів* / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. С. 42.

³ «Всю свою подноготную рассказала...» – інтерв'ю з Поліною Єскіною. *«Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів* / гол. ред. Г. Грінченко; упоряд. І. Ястреб, Т. Пастушенко та ін. Харків: Право, 2009. С. 104–105.

⁴ Коробенко Михайло Митрофанович. *То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів»* / упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ: [Б. в.], 2006. С. 406–407.

військовополоненим хліб. Пізніше Марія їй сказала: «Але ж у тебе чоловік воює, може, також потрапить у полон, може, також кусочок хліба буде просити, уяви собі, як це буде добре, якщо хтось дасть кусочок хліба»¹. Після цього німкеня видавала остарбайтерці продукти харчування й цигарки для військовополонених, попросивши, щоб дівчина робила це таємно і її не спіймали.

Таким чином, матеріальний складник повсякдення остарбайтерів формувався двома шляхами: «зверху» – спеціальними німецькими органами та законодавством і «знизу» – безпосередньо примусовими робітниками. Остівці, сприймаючи нову дійсність, виробляли своє ставлення до неї, впливаючи тим самим на матеріальний світ і створюючи нову повсякденність. У своєму щоденному житті вони, діючи свідомо чи несвідомо, виробили низку особливих ліній поведінки в екстремальних умовах. Причому залежно від ситуації застосовувалася не одна, а кілька стратегій поведінки щодо роботи, проживання, харчування, одягу, медичного обслуговування тощо. В той же час, відзначимо, що на вироблення цих ліній поведінки впливав попередній життєвий досвід людини, її походження та рівень освіти.

Поряд із природними потребами, задоволення яких є умовою фізичного існування людини (їжа, одяг, житло тощо), важливе місце в її житті посідають духовні запити. Східні робітники, перебуваючи в Третьюму Рейху, дбали не лише про свої фізіологічні потреби, а й про свій внутрішній світ. Він, як правило, включав самовизначення особи, формування життєвих орієнтирів (ставлення до рідних, оточуючих, батьківщини тощо). Оскільки значна частина остарбайтерів – це молодь чи навіть діти, отже, вони в цей період переживали етап становлення особистості. Звичайно, потрапивши в нове культурне середовище, вони, з одного боку, звикали, пристосовувалися до нього, а з іншого – вносили свої корективи, впливали, запозичували окремі його елементи і використовували нагромаджений досвід у подальшому житті.

¹ Сидоренко О., Котляр В. Книга життя українських «остарбайтерів». Полтава: АСМІ, 2005. С. 73.

РОЗДІЛ V.
ПОВСЯКДЕННЯ РАДЯНСЬКИХ ОСВІТЯН КРІЗЬ ПРИЗМУ
АУДІОВІЗУАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ ДОБИ

Тарас НАЙДЕНКО

Репрезентація освітян у радянському плакаті 1950–1980-х років

Попри плани В. Леніна «збудувати соціалізм з тих людей, які виховані капіталізмом, ним зіпсовані, розбещені, але ним же і загартовані до боротьби»¹, провести радянську модернізацію, не структурувавши колективну пам'ять і спільні уявлення про майбутнє аморфних мас переважно аграрного населення², виявилось не так вже й просто. Під час модернізації прагматичний аспект взяв гору та підпорядкував собі культурно-ідеологічний. У результаті концепція «нової людини» – «творця нового світу»³ перетворилася на концепцію «людини-гвинтика»⁴. Ця нова метафора сприяла легітимації жорсткої індустріалізації, яка поширювалася також і на відчуття та свідомість⁵.

У даному контексті, як один з найважливіших інструментів для пропаганди та формування нової колективної пам'яті, плакат викликає особливий інтерес. Плакат має короткий та зрозумілий лозунг, доступний для людей будь-якого рівня освіти, він є простим в виготовленні та досить ефективним інструментом пропаганди, зокрема, для масової аудиторії. Плакат за радянської доби був популярним засобом трансляції інформації, ідей та пропаганди⁶.

Одним із небагатьох напрямів пропагандистських плакатів, який допомагає дослідити репрезентацію колективної пам'яті радянської епохи, є плакат освітньої тематики. Репрезентація освітян, діалог поколінь, механізми трансферу меморіальних схем, посилений тиск пропаганди та концентрація механізмів перетворення дітей на «нових людей» – все це

¹ Ленин В. И. Успехи и трудности Советской власти. *Ленин В. И. Полное собрание сочинений: 5-е изд.* Москва: Политиздат. 1958–1967. Т. 38. С. 54.

² Вишневецкий А. Г. Серп и рубль: консервативная модернизация в СССР. Москва: ОГИ, 1998. С. 79.

³ Горький А. М. О старом и новом человеке: Публицистические статьи. Москва, 1932. С. 48.

⁴ Сталин И. В. Сочинения. Москва: Писатель, 1997. Т. 15. С. 232.

⁵ Найдено Т. О. Репрезентація колективної пам'яті на радянському плакаті 1950-х – 1980-х років. *Старожитності Лукомор'я*. 2021. №1 (4). С. 84.

⁶ Найдено Т. О. Порівняльний аналіз образу вчителя на радянському плакаті 1940-х – 1980-х років. *Молодий вчений*. 2020. №10 (86). С. 86.

можна знайти на радянських педагогічних плакатах. Проте зазначимо, що до 1960-х років зазначати науковість використання семіотичних знаків, символів і конструювання колективної пам'яті потрібно з певною обережністю. Саме 1960-ті роки можна назвати десятиліттям становлення конструкційного етапу використання плакату в радянській пропаганді. Тоді ж починається і професійна деконструкція колективного меморіального досвіду. Зацікавлення меморіальними науками у 60-х рр. ХХ ст. було характерним для всіх соціогуманітарних дисциплін і виходило далеко за межі Радянського Союзу.

Плакат є гібридом вербальних і невербальних семіотичних знаків, що поєднує зображення з текстом. Попит на плакати у радянську добу постійно зростає, уряд розміщував все більше замовлень. У школах і на заводах створювалися «ідеологічні осередки» з «червоними» та «ленінськими» кімнатами, прикрашеними плакатами. Політвидавництва проводили виставки плакатів і художні конкурси для відбору кращих робіт, підкреслюючи важливість ролі КПРС у всіх сферах суспільного життя. Художники повинні були звітувати про свої плани та досягнення на кожному партійному з'їзді, а їхні плакати оцінювали залежно від того, наскільки ефективно вони передавали своє повідомлення.

У 1960-х роках стався зсув до більш символічної мови, коли художники почали брати участь у міжнародних виставках і зосередилися на символічній та іконічній подачі інформації. Плакати стали візуальним інструментом для пропаганди на вулицях, з меншим акцентом на оповіді та мальовничих елементах. Плакатний простір поділявся на актуалізовану та деактуалізовану частини, причому в першій містилася оновлена символіка «нових людей», досягнень СРСР, партійна символіка, а в другій – елементи «старого режиму», необхідні для контекстуалізації повідомлення, але відсунутого на периферію. Незважаючи на цю зміну, плакати продовжували слугувати інструментом ідеологічного тиску та пропаганди.

Аналізовані нами плакати створювали у різні періоди доби і мали два основні компоненти – соціальний (повсякденний) та естетичний. Завдяки ним ми можемо витворити образ педагога, що знаходиться у постійному соціальному русі та гостро реагує на соціальні зміни в статусі своєї професії, зміни і політичних поглядах суспільства та ідеології¹. Плакат як

¹ Лук'яненко О. В. Візуальні джерела у процесі формування політичної свідомості в умовах ведення холодної війни. *Документно-інформаційні комунікації в умовах*

один із основних засобів радянської пропаганди використовувався владою для репрезентації ідеологічних та політичних поглядів партії. І вчитель на плакаті майже завжди є частиною ідеологічно-соціальної функції, яку він виконує. Вчитель є невід’ємною, неділимою часткою освітнього процесу на який, в свою чергу, впливає ставлення влади до освіти, умов праці та формування образу освітянина в суспільстві. Зміни у ставленні влади до освіти і вчителів відразу відбивалися на мистецтві та плакаті зокрема. Зважаючи на те, що стати відомим художник-плакатист міг лише задовольняючи цензуру, доходимо висновку, що переважна більшість плакатів не містила індивідуальних думок авторів, а була репрезентацією лінії партії щодо освіти в радянського просторі та вчителів як її носіїв і суб’єктів. Тому розглядати ми будемо художні та семіотичні засоби вираження, які розкривають не тільки образ вчителя як окремого індивіда, або ж групи індивідів, а образ вчителя, яким його хотіла бачити або ж бачила партія у той чи інший період радянської епохи.

Діяльність педагога у 1950-х – 1960-х рр. суспільством розцінюється як місія просвітництва, педагог має високий суспільний статус, «цінності професії і професіоналізму були високо значущими для молоді всіх соціально-професійних груп»¹.

На плакаті В. Корецького та В. Гицевича «Любить родину» 1949 р. майже вся поверхня виконана у відтінках жовтого та помаранчевого, а, зі слів Й. В. Гете «...показує, що жовтий колір справляє безумовно тепле враження і викликає благодушний настрій»². Фігура вчителя домінує над дітьми, які розташовані по золотій спіралі, та дивляться у вікно, що уособлює майбутнє. Цей плакат «кликає» нас у свою реальність, якщо прослідкувати за поглядами дітей, ми опинимося у «світлому майбутньому», яке для них є звичайним повсякденням. Вчитель – жінка, як і більшість вчителів, які зображені на плакатах радянської епохи. У центрі, домінантою слугує глобус з кордонами СРСР на ньому, він знаходиться на перехресті вертикальної горизонтальної лінії уваги плакату і, без сумніву, для автора саме він є причиною і єдиним виправданням існування всіх зображених персонажів.

глобалізації: стан, проблеми та перспективи: матеріали V Всеукр. наук.-практ. конф., м. Полтава, 25 листопада 2020 р. Полтава, 2020. С. 383–388.

¹ Грушин Б.А. Четыре жизни России в зеркале опросов общественного мнения. В 4 кн. Книга 1. Москва: Институт философии, 2001–2006. С. 185

² Гете І.В. Вчення про колір. Теорія пізнання. Москва: Ленанд, 2016. С. 10

На плакаті В. Говоркова «Мой ученик!» 1948 р. настрої і палітра зовсім інші: плакат не має чіткої рамки і розділений по діагоналі на дві частини – минуле і майбутнє. Минуле – чорне, старе, але поважне і розумне. Його уособлює вчитель, який є маркером поступовості у передаванні знань, вмінь та навичок молодим поколінням. Майбутнє – біле, не визначене, по Кандінському білий колір – це можливість будь-якого кольору, але тут соціальним та політичним маркером є орден Героя соціалістичної праці, який відразу закріплює за персонажем учня певний соціально-культурний модус.

Іншим є простір плаката В. Корецького «Честь и слава советскому учителю!», 1951 р. Вчителька – кавалер «Ордена Леніна». І її образ діаметрально протилежний колезі з плаката В. Сурьянінова. Там вчителька – воїн, занурена у мирну атмосферу, «дозволенним чином» наставляє молоде покоління своїм прикладом. На плакаті В. Корецького, жінка воїном не виглядає або це символічно, образно не підкреслено. Проте, її оточення має кілька символів, що апелюють до щойно завершеної війни: світлина на стіні, карта європейської частини СРСР. Але їх дуже мало, вони не синергують один з одним. Усміхнені діти, світлина музиканта на стіні немов промовляють до спостерігача: «життя йде далі». Викладачка старша за свою колегу з попереднього плаката, але трансферу пам'яті немає. Батьки дітей частково загинули на війні, вони наразі «втрачене покоління». Її соціальна роль – допомогти дітям соціалізуватися, надати необхідні меморіальні наративи, але, як ми можемо бачити, вона відсторонена: не відповідає на посмішку, не контактує поглядом.

Вона не виглядає єдиним цілим з дітьми, слугуючи чудовою метафорою слів «назад вороття немає, тільки вперед». Обидва плакати мають лише умовну прив'язку до часу в якому розгортається наратив. Місце та хоча б часткова локалізація дійства для художника неважлива. Комеморація Другої світової війни у плакатній реальності 1950-х років ще не відбулася. Символіки пам'яті про війну майже немає. Відсутній символічний ряд вшановування героїв, Подвигу, Жертви. Від обов'язкової політизації на плакатах залишився тільки червоний колір та агітаційний текст.

Схожою є символічна картина на плакаті Н. Ватоліної «Добро пожаловать!», 1956 р. На ній молода вчителька на нейтральному жовтому фоні запрошує першокласників на урок. Будь-які прояви символів і знаків колективної пам'яті відсутні. Від «комунікативної» пам'яті нічого не

залишилося. Партія її деактуалізувала, залишивши лише сам освітній процес. 1960-ті роки позбавили плакат обов'язкового політико-ідеологічного сюжету та живописності. Фон максимально нейтральний, партійної символіки немає. Активно використовується заспокійливо-оптимістичний жовтий колір. Акцент зроблено не на місці дітей в радянському суспільстві, а на процесі навчання.

На цьому та наступному плакатах на відміну від попередніх 1940-х рр. вчитель – не провідник волі партії, а простий функціонал-освітянин. Плакат побудований за допомогою вертикальних секторів уваги: двері марковані «А» класом, кращим у школі, постать молодої вчительки, яка буде вчитися разом з дітьми, дівчинки-першокласниці, та інших дітей. Назву плакату можна трактувати як стосовно до дітей, так і до молодої вчительки, якщо припустити, що це її перший клас. Тло плакату не містить жодних акцентів, вони не важливі, знову використовується жовтий колір, але на відміну від інших плакатів тут трактується як свято не майбутнє дітей або необхідність копіювати досягнення вчителя заради досягнення успіху, а сам процес навчання – свято, про що свідчать букети квітів в руках дітей та відсутність партійної символіки.

Плакат «Освіта – надбання народу» за авторством С. Девишека, Ю. Жолудєва і С. Філатова 1963 р. має певні ознаки, які тепер можна спробувати класифікувати як типові для освітянського плакату 1950-х – 1960-х рр. Це використання жовтого «сонячного» кольору заради надання процесу і результату освіти оптимізму, зменшення соціальної ролі вчителя-ментора (від позбавлення його соціально значущих ознак у двох попередніх плакатах, до зникнення постаті вчителя у цьому – постаті на плакаті можна ідентифікувати і як молодих вчителів і як старшокласників), використання солярного символізму (замість глобусу СРСР, який замінював сонце), елементи конструктивізму в дизайні плакату є виключенням, але типовою є відсутність конкретизованого фону та розмитість часово-просторових орієнтирів.

Плакат Д. Обозненка «Папа вызван в школу...» 1965 р. є карикатурою, але виконаний в масштабі плакату і лише підкреслює ті процеси, свідками яких ми стали, аналізуючи попередні плакати: на перший погляд знову домінує жовтий колір, але він змішаний з коричневим, цвітом землі, застигlostі, сталості. Постать вчителя маленька та безпомічна, він вже не на головних ролях в соціумі. Він позбавлений захисту системи, тепер вона на боці батьків і саме вони встановлюють

правила. Інші риси збереглися – не деталізований фон, невелика кількість деталей, вертикальна секторна композиція. Тепер плакат не кличе у свій просторовий топос, як у 40-х рр., не кличе в реальність «нової школи», він зосереджений на соціальному та повсякденні. Навіть більше – зник позитив та стерильність зображення.

З кінця 1960-х – початку 1970-х рр. інформація стає доступнішою, а соціальна роль вчителя, як носія знань зменшується. Матеріальну складову життя освітян в цей час можна назвати скромною, молодь йде в професію все рідше, функція вчителя часто пов'язується з покликанням, а не з престижем¹.

Яскравим прикладом «нової мови» агітаційного плаката є робота А. Шульгана «Вчитель, товариш, наставник», 1975 р. Плакат цілеспрямовано порушує класичні принципи побудови зображення. В його художній мові бракує золотої спіралі, пірамідальної або секторної основи зображення. Підкреслюється рівність положення та походження вчителя й учнів, їх розташовано на одному рівні. Робота виконана у монохромній техніці на основі коричневого – приземленого кольору. Він нібито має слугувати символом позбавлення мрії про прекрасне майбутнє. Вчитель – Герой Соціалістичної Праці – є носієм вмінь і навичок, а не сакральної пам'яті поколінь. Підкреслюється його рівність дітям і як людини, і як представника партії. Незважаючи на свій вік, він – «людина-гвинтик», частина процесу. Головним візуальним меморіальним символом плакату є текст: «Вчитель, товариш, наставник». Зважаючи на підкреслену інкорпорацію вчителя у партійну систему, цей слоган стосується партії тією ж мірою, як і цього конкретного вчителя. Деактуалізовано час, місце, національну належність учнів, мету навчання. Проте, спрощення художньої мови не позбавило плакат символічного міфотворчого наративу.

Плакат В. Рибаківа «За славный труд, за дело благородное, учителям спасибо всенародное!» продовжує лінію плакатів, у яких автори шукають нову іконографію образу вчителя, яка б відповідала зміні їхнього соціального статусу: тут використаний шаблон піраміди в розташуванні фігур дійових осіб, це повинно підкреслювати головування вчительки, але це нівелюється віком дітей, вона просто вища, а не головніша. Жовтий колір не з'явився хоча зник і дисгармонійний коричневий, на зміну йому

¹ Лук'яненко О. В. Мотивація професійного вибору студентів–освітян 1940–1950–х років на основі епо–документів. *Сучасна гуманітаристика: збірник матеріалів IV Міжнар. наук.-практ. інтернет-конференції, 14 листопада 2017 р. Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.)*, 2017. Вип. 4. С. 121–125.

прийшов жовто-зелений. Образ зеленого у Кандинського – це образ застою, спокою, але при додаванні жовтого він бачить у цьому поєднанні юнацький оптимізм¹. На тлі розташовані фігури представників робітничих спеціальностей, тепер вчитель вчить виключно майбутніх робітників – образу держави, глобусу, мапи, символів єдності немає. Діти дивляться не у світле майбутнє, вони дивляться на вчительку і на глядача, а їхнє майбутнє вже визначене і знаходиться у них за спинами в просторі плакатного хронотопу.

З часом, у 1970-х – 1980-х рр. роль вчителів як вихователів «будівників комунізму» почала зменшуватися: вони втратили монополію на знання і кількість плакатів, що їм присвячували зменшилася. На перший план вийшли теми спорту та дитинства. Вчитель тепер – не герой, максимум друг, наставник, для якого професія – це покликання, а не престижна та соціально-важлива робота, що схвалюється суспільством та необхідна партії. Наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. з'являється образ вчителя-експериментатора та новатора, змінюється графічна мова плакатів. Втім, останній проаналізований нами плакат, робота «Дорогим учителям всенародное спасибо!» В. Карпова 1980 р. – умовно класичний. Не деталізоване тло з образами «вдячного населення», вчителька без чітких вікових маркерів, якій може буди і тридцять років і п'ятдесят років. Жовтий колір знову повернувся до вчительського плакату, нагорода на грудях як ознака соціального схвалення. За набором знаків цей плакат виглядає застарілою на 40 років спробою «повернутися в минуле».

Наостанок проаналізуємо плакат Л. Постних «Залишаюся після школи в рідному селі», 1983 р. Автор деактуалізує приміщення школи, всі символи влади, ієрархію, горизонталь і вертикаль трансферу влади та повноважень. Носієм головної ідеї є природа та зображений сільський пейзаж. Він, завдяки мальвам, підкреслено український. Але найцікавішим елементом є інтимність використаного лозунгу. Він оформлений у вигляді «записки самому собі» і є матеріалізованою мрією про ідеальний світ. Нас знову запрошують у міфологізоване майбутнє, підміняючи реальність на мрію, поринути в яку нас кличе відкрите вікно. «Залишаюсь...» – це можливість одноосібного вибору. Це символ свободи, примарної, але свободи. Нічого подібного на ранніх плакатах немає і бути не може. Важливим символом змін у меморіальній рефлексії є замилювання красою

¹ Пилюгайцева Ю. И. Теория цвета Василия Кандинского. *Ученые записки Орловского государственного университета*. 2015. № 2. С. 337.

рідної природи, яка не фіксується червоними прапорами, креолізованим текстом, що закликає до великих звершень.

Чи можна у цьому плакаті побачити символи початку кінця СРСР? Відсутність інструментів передачі офіційної, «культурної» колективної пам'яті. Відсутність носія офіційного міфологічного проєкту – вчителя-наглядача. Все це свідчить про втрату віри у радянське повсякдення та прагнення свободи. Порожні, мертві, позбавлені символів стіни плакату 1950 р., комемораційні світлини у просторі плакату 1951 р. перетворюються на пустку в роботі 1975 р. Нарешті, плакат 1983 р. не позбавлений символіки. Втім, замість прямолінійної радянської вона звертається до глядача новим контр-міфом, новою штучною реальністю, яка є більш повсякденною, ніж радянською.

Жінка-освітянка на радянському плакаті

Аналізовані нами плакати створювали у 1930-х – 1950-х роках. Вони слугують візуальною репрезентацією вирішення «жіночого питання» і мають декілька компонентів – естетичний, повсякденний (соціальний) та ідеологічний. Перші уявлення щодо професії педагога у масовій свідомості населення Російської імперії з'явилися у XVIII – першій половині XIX століття¹. Образ викладача асоціювався з чоловіком. Спроби жінок долучитися до освіти починаються з 1764 року, коли було засноване виховне товариство шляхетних дівчат по проєкту І. Бецького в Петербурзі. Міщанське відділення при ньому було створене лише у 1876 році. Отже, фемінізація імперської освіти розпочалася лише з 60-х років XIX століття. У 1911 році жінки-вчительки були зрівняні у правах з учителями-чоловіками. У цей час жінки складали 53,8% від усієї кількості вчителів. На початку століття кількість жінок-учителів не перевищувала 3%². Наступний етап (1917 р. – 1940-ві рр.) відбувся завдяки зміні політичного ладу. Нові економічні відносини та моделі державної влади призвели до масштабних змін в освіті. Радянська влада законодавчо затвердила права жінок на освіту, викладання та наукову діяльність. Третій етап фемінізації освіти охоплює 40–80-ті рр. XX ст. Друга світова війна стала каталізатором

¹ Найденко Т. О. Жіноче питання в естетиці радянського плакату 1930-х – 1950-х років. *Молодий вчений*. 2020. №11 (87). С. 65.

² Королева Е. Г. Социально-педагогический анализ процесса феминизации педагогических кадров: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Санкт-Петербург: РАОИВ, 1998. С. 42–56.

мобілізації викладачів-чоловіків на фронт. Вона ж стала приводом різкого зменшення кількості чоловіків-учителів у 1950-ті рр¹. Так, у 1946 році жінки склали 70% кількості всіх учителів у СРСР².

Щодо політичного агітаційного плаката зазначимо, що з точки зору композиції він побудований на поєднанні вербальних і невербальних кодів. У більшості плакатів основне, найважливіше, центральне місце займає малюнок. Текст, який майже завжди на плакаті присутній, є коротким і лаконічним лозунгом. Його розміщено на краю полотна плакату, переважно нагорі або внизу листа. Глядач спочатку бачить зображення і запам'ятовує саме його. Текст лише підкріплює образ або акцентує на окремих смислових моментах плакату. Це свідомо спланована маніпуляція, яку сучасні дослідники називають «візуальним насиллям»³.

На плакаті Г. Шубіної «Знай карту как свои пять пальцев» 1935 р. є відразу декілька смислових доміант. По-перше, це можливість отримувати освіту жінкам, які щойно вийшли з традиційного патріархального суспільства Середньої Азії. По-друге, на плакаті представлені відразу дві вікові категорії – дівчина і жінка, які є частинами освітнього процесу. Дівчина вчиться, чого не могла раніше, жінка – працює на рівних з чоловіками. По-третє, це територія СРСР, цільність і неподільність якого є однією з акцентованих доміант. Плакат виконаний у техніці багатокольорової літографії. Всі складові елементи композиції не прикріплені до поверхні і немовби «зависають» у повітрі. Завдяки зруйнованій перспективі акцентуються фігури учнів і вчительки. Не важливо де відбувається навчання – стін та інших орієнтирів немає. Не важливо коли – одяг, крім тубетейки на голові дівчинки (яка підкреслює умовну етнічну належність персонажів) максимально стандартизований. Важливим є лише процес освіти як такий. Текст розташований вгорі зліва і окрім агітаційної ролі, слугує ще й у якості просторового маркеру, він накладається на мапу і надає їй відчуття неіснуючої в цьому плакаті перспективи. Образ сильної жінки-переможниці, будівниці комунізму не підкреслено чоловічим одягом. Вона носить юбку і користується

¹ Лук'яненко О. В. Рятуючи та віднімаючи життя: студентка-освітянка на полі німецько-радянської війни. *Гілея: науковий вісник : Збірник наукових праць*. 2018. Випуск 131. С. 72–75.

² Мужчина в образовании: материалы круглого стола / Образовательный центр «Участие», 2011. Санкт-Петербург: Участие, 2012. С. 78–84.

³ Фоминых С. С. Политический плакат ГДР как тип текста. *Вестн. Челяб. гос. ун-та. Серия: Филология. Искусствоведение*. Челябинск: ЧГУ, 2009. Вып. 31. С. 132–138.

косметикою. Сам факт причетності жінки з Середньої Азії до освіти та інтелектуальної праці слугує образом вирішення «жіночого питання» в конкретній ситуації. Наявність на шії жінки піонерського галстука може бути маркером її молодого віку. Головним джерелом агітації у візуальному кодї плакату є червоний колір. В ньому виконаний лозунг, верхня частина одягу і галстук жінки вчительки. Галстук на шії в хлопчика. Надпис «СРСР» на мапі. Червоною є і парта за якою вчаться діти. За допомогою червоного кольору можна вибудувати простий ланцюжок смислів: СРСР через причетність вчительки і вас, дітей, до системи надає вам можливість здобувати освіту і бути частиною могутньої країни.

Плакат В. Сурьянінова «Будь достойним сином Родины!» 1950 р. несе інше смислове навантаження. Тут центральне місце займає постать жінки-вчительки, яка уособлює відразу кілька функцій: освітньо-виховну (як жінка-освітянка), агітаційну (як представник державних структур), пропагандистську (як уособлення «сильної жінки» на традиційно чоловічому місці). І знову ми можемо бачити відсутність занурення сюжетної композиції плакату в хронотоп. Жінка і хлопчик, зображені на ньому, існують не в просторі, лише в часі. Композиція плакату позбудована на перетині прямої вертикальної лінії та кривої, що її підтримує знизу. Вертикаль – основа фігури жінки-вчительки. Крива – утворена фігурою хлопчика-піонера і його рукою, в якій він тримає програмний, агітаційний текст М. Островського «Как закалялась сталь». Обидва персонажі об'єднуються фоном плакату і книгою, що вони тримають в руках. Саме книга М. Островського є кольоровою і смисловою домінантою зображення. Текст лозунгу розміщено знизу і виведено за простір плакату. Так художник підкреслює, що «бути гідним сином Батьківщини» може кожен, не лише хлопчик на плакаті. Жінка-вчителька на плакаті – характерний представник «сильної жінки» третьої хвилі фемінізації радянської освіти. Вона нагороджена орденом «Знаку Пошани» та «Орденом Слави». Зображена жінка не молода. Можна дійти висновку, що вона пройшла війну і повернулася до улюбленої професії. Косметика і будь-які прикраси у вухах та на шії відсутні. Зачіска не акцентована. Її можна ідентифікувати як довге каре, а може й просто підстрижене до рівня плечей волосся. Відсутність притаманних жінці гендерних ознак продовжується в одязі. Вчителька вдягнена в однобортний піджак – типово-чоловічий елемент гардеробу. Жест жінки – рука на плечах хлопчика, – це жест захисту і підтримки. Погляд хлопчика направлений не

в очі жінки, немає виклику, лише покора. Між дійовими особами плакату немає взаємозв'язку, це підкреслено чорно-білим контрастом кольорів у одязі, позами, напрямом поглядів, які не перетинаються. Їх об'єднує лише книга – символ панівної ідеології. Похмурість постаті вчительки та невиразність хлопчика-піонера компенсується теплою палітрою використаних кольорів. Вони конфліктують з монохромним персонажем освітянки й балансують загальний естетичний тон плакату.

Отже, жінка-освітянка на цьому плакаті є уособленою функцією радянського виховання, представником системи освіти. Вона захисник і підтримка, яка передає знання та ідеї новому поколінню. Вона максимально віддалена від звичного образу «жіночості та материнства».

Продовженням естетичних рішень В. Сурьянінова та Г. Шубіної є плакат В. Корецького «Честь и слава советсткому учителю!» 1951 р. Знову використовується червоний колір, як «колір влади». Він об'єднує вчительку – кавалера «Ордена Леніна», мапу СРСР і дітей-піонерів. На відміну від інших розглянутих плакатів в цьому присутні віртуальні стіни, прикрашені портретами видатних постатей свого часу. Це більш виразно прив'язує плакат до певного часового відрізка, роблячи його менш актуальним і зрозумілим на «довгій дистанції». Але на «короткій дистанції» він працює з впізнаваними образами героїв Другої світової війни та діячів мистецтва свого часу. Створюючи атмосферу причетності до великої системи цінностей. Погляди дітей спрямовані на вчительку, вони в захваті від неї. Вчителька є взірцем та носієм цінностей, які слугують для них взірцем. В руках у вчительки простий букет з ромашок. Це чіткий сигнал, що підкреслює важливість квітів на плакаті виключно як прояву уваги і пошани до вчительки. Їх ціна значення не має.

Дихотомія образу вчителя у кінематографі доби «відлиги»

Період «відлиги» в СРСР змінив аудіовізуальну мову кінофільмів, присвячених тематиці школи. Відбулися значні зміни: зменшився ідеологічний тиск, у мистецтві посилювався інтерес до особистості¹. Одним з наслідків становлення «відлиги» став розквіт «радянської кінодраматургії, що отримала значний творчий підйом. Оновлена радянська сценарна

¹ Найденко Т. О. Дихотомія образу «героя/антигероя» у репрезентації освітян радянським кінематографом доби «відлиги» (1953–1964 роки). *Діалог мов – діалог культур. Україна і світ: матеріали XII Міжнародної наукової Інтернет-конференції з україністики*. 28–31 жовтня 2021. Мюнхен, 2022. С. 384.

школа не тільки сформулювала міцну кінодраматургічну теоретичну основу, але й дала зразки текстів, які стали класичними, а також виховала сценаристів у двох основних кінематографічних вищих навчальних закладах, у ВДІКу та на Вищих курсах¹.

Від самого початку «відлиги» у громадян СРСР помітно збільшується інтерес до кінематографа. Так, у 1958 році на екрани вийшло 66 радянських фільмів. А вже у 1960 році зняли понад 100 фільмів, і продовжували збільшувати обсяги виробництва. Фільми стають предметом обговорення в школах, кіноклубах, під час дискусій на виробництві². Кінофільми починають інтегрувати у шкільну програму літератури³. Все, що відтепер з'являлося у кінострічках, так чи інакше було відображенням загальносуспільної думки або ставало ним через певний проміжок часу. Максимальне наближення кіно до життєвих реалій сприяло утвердженню на екрані фільмів на гострі сучасні теми⁴.

Як зазначає М. Зезіна, посилення на думки глядачів стали зустрічатися навіть частіше, ніж на партійні рішення та виступи керівників. Соціологічні дослідження глядацької аудиторії тоді ще не проводилися, але редакція отримувала велику кількість листів і завдяки ним могла судити про глядацькі настрої. Фактично у кінематографа з'явився новий замовник – глядач, бажання якого далеко не завжди збігалися з вимогами, які висувала влада. Глядач ставав уже не стільки об'єктом ідейно-виховного впливу, скільки замовником, який має право наголошувати на своїх вимогах та мати певні претензії⁵.

Саме в цей час з'являється новий тип фільмів – педагогічний⁶. Через тематику школи та шкільного життя сценаристи намагаються розкрити зміни, які відбулися у повсякденному житті громадян СРСР. Окрім

¹ Артемьева Е. А. Типология образов подростков в отечественной кинодраматургии 1960–1980-х гг. Дис. ... канд. фил. наук. Москва: МГУ, 2015. С. 51–52.

² Чельшева И. В. Развитие российского медиаобразования во второй половине XX – начале XXI века: теория, методика, практика. Москва: МОО «Информация для всех», 2016. С. 72–74.

³ Федоров А. В. Кинематограф в зеркале советской и российской кинокритики. Москва: МОО «Информация для всех», 2016. С. 174–176.

⁴ Косинова М. И. История взаимоотношений отечественного кинематографа со зрительской аудиторией. Знание. Понимание. Умение. 2014. Вып. 4. С. 149.

⁵ Зезина М. Р. Кинопрокат и массовый зритель в годы «оттепели». История страны. История кино. 2004. Вып. 4. С. 393–394.

⁶ Лук'яненко О. В. «Найближчі друзі партії»: колективи педагогічних вишів України в образах щодення 1920–х – першої половини 1960–х років. Полтава: Видавництво «Сімон», 2019. С.221.

повчальності, фільми педагогічної тематики збагачуються морально-етичними пошуками головних героїв, стають ближчими до реальності, звільнюються від ідеологічних штампів і трафаретних сюжетних ходів. Постать вчителя відтепер далеко не завжди повинна бути уособленням впевненого у майбутньому представника влади й мати позитивні конотації. Поступово, сильніше з кожним наступним роком, образ вчителя стає дзеркалом змін у суспільстві, партії та сприйнятті людьми ідеалів СРСР.

Звернення до світоглядних проблем, морально-етичних переживань стає характерним для багатьох фільмів про школу періоду «відлиги»: «Весна на Зарічній вулиці» (1956), «А що, якщо це кохання?» (1961), «Дика собака Дінго» (1962) тощо. Відбувається зміна функцій кінематографу, він стає мистецтвом, а не засобом пропаганди, хоча і не відразу. Головним образом, який транслює новий кінематограф, стає «образ молодого героя». Діти та підлітки у кінострічках епохи «відлиги» зазвичай показані кращими за представників минулих поколінь. Дорослий, який не зберіг у собі дитину, відтепер не є ідеалом для наслідування¹.

Оминаючи сталінський період, сценаристи звертаються до «ленінських норм життя». Намагаються відродити дух позитивного утопізму. Для цього акцентували елементи демократії в освітньому процесі, творчу свободу викладачів та учнів. Через ці прийоми сценаристи хотіли «перезавантажити» образ майбутнього, зробити його позитивним і зрозумілим. Викладач, який часто ставав опорою для розгортання сюжетного наративу, репрезентувався як опора змін, чи їх противник. Саме так і з'явилися підстави для утворення дихотомії «герой/антигерой» репрезентації освітян у кінематографі доби.

Держава була зацікавлена у формуванні позитивного образу розподілу та входження колишнього студента до нового освітянського колективу школи. Правда, до такої реклами вдалися лише на початку 1960-х рр.² Образ вчителя-новачка, наприклад, став провідною темою кінострічок «Мишка, Серёга и Я» та «А если это любовь?» і «Весна на Заречной улице». Проте, створити позитивний образ «ідеального вчителя»

¹ Жарикова В. В. Тематико-жанровая структура молодежного фильма (на примере американского и отечественного кино 1930-х – 1980-х годов. Дис. ... канд. иск. ВГИК. Москва. 2015. С. 143–144.

² Лук'яненко О. В. «Найближчі друзі партії»: колективи педагогічних вишів України в образах щодення 1920-х – першої половини 1960-х років: Монографія. Полтава: «Сімон», 2019. С. 192.

не вдалося. Відношення до освітян у суспільстві змінювалося і ці зміни були далеко не позитивними.

Герой – це здібна й активна людина, що виявляє відвагу, самовідданість і хоробрість у бою і в праці. «Справжня людина», зразок, еталон, вчитель-методист, новатор, друг і товариш дітям та колегам. Антигерой, своєю чергою, його повна протилежність. Зазвичай кожен персонаж-освітянин у фільмах доби «відлиги» знаходився у протиборстві цих двох полюсів. На жаль, здебільшого перемагає «темна сторона». Викладачі майже всіх перелічених вище стрічок показані некомпетентними, недолугими та непрофесійними. Проте, з чого саме формуються образи героя та антигероя? Для відповіді на це питання потрібно поділити пару «герой/антигерой» на окремі складові.

Найважливішою складовою цієї дихотомічної пари вважаємо професіоналізм та непрофесіоналізм. І саме з візуалізацією методології, педагогічних прийомів та професійного, творчого підходу до учнів у більшості стрічок відчуваються істотні негаразди. В «Аттестаті зрелості» молода вчителька, яка прийшла в клас викладати історію не вміє приборкати ні себе, ні учнів, зривається і може лише просити поради у більш досвідчених колег. Завдяки її непрофесіоналізму талановитого учня виключають з комсомолу, цькують всім колективом і руйнують його подальшу долю. Вона кмітлива, вміє розмовляти, дотепно жартує і непогано викладає свій предмет, але з дітьми працювати не вміє.

Тетяна Сергіївна з «Весни на Заречній улиці» взагалі не пристосована до реального життя. Не вміє будувати суб'єкт-суб'єктні відносини, розпочинає перший урок з відсторонення одного з учнів від занять, рідко цікавиться життям своїх вихованців, не може впоратися з простими конфліктними ситуаціями. На довершення Тетяна Сергіївна дозволяє собі завести романтичні відносини з одним з учнів, що є неприпустимим для справжнього ідейного вчителя-мораліста. Освітяни кінострічок «Мишка, Серега и я» та «Друг мой, Колька!» показані ще менш придатними до педагогічної роботи.

Вчителі Геннадій Миколайович та Лідія Михайлівна є яскравими репрезентантами образу недолугого освітянина, старанно відтвореного сценаристами та режисерами. Геннадій Миколайович щойно закінчив навчання й отримав класне керівництво у восьмому класі. Він боксер-аматор і викладач математики. Лідія Михайлівна – старша піонервожата, яка при повній незацікавленості вчителів у її справах нищить долі дітей.

Лідія Михайлівна працює вже п'ять років, проте дітей не любить, вірить на слово власним улюбленцям, наближає до себе зрадників та посіпак-пристосуванців. Геннадій Миколайович вирішує конфлікт з класом виключно за допомогою сценаристів у останні хвилини фільму. Він постійно провокує конфлікти, не використовує жодні педагогічні прийоми для контролю дітей та постійно жаліється. Єдиним позитивним моментом стануть екскурсії, які він відвідує з класом. Лідія Михайлівна, і собі, наскільки боїться «працювати гірше за інших», що перетворює спілкування з дітьми на ідеологічну баталію. Вона спотворює всі добрі починання, які має доносити вихованцям недосконалою реалізацією. Крім того, жінка дозволяє брехати та довільно маніпулювати собою улюбленцю, синові голови батьківського комітету. Повільно занурюючись у багатощарову брехню, яку вона не хоче навіть спробувати перевірити, Лідія Михайлівна майже ламає життя хлопцю, котрий ні в чому не завинив. Лейтмотивом обох цих стрічок є відносини дітей з вуличними бандитами, які дорослі не можуть і не хочуть припиняти. Позитивних сторін у Лідії Михайлівни немає. Можна зауважити, що і викладачем вона також може вважатися не повною мірою. Але ні класний керівник, ні директор, ні викладачі школи нічого не зробили для унормування її аб'юзивної поведінки за ці роки. Хлопця, якого вона хотіла виключити за школи врятувало сценарне диво.

Вчителька російської мови та літератури Олександра Іванівна в «Дикой собаке Динго» показана як порожній ретранслятор завчених ідей з підручника. Вона ламає власну думку хлопця, який бачив на власні очі будинок Лермонтова, нав'язуючи йому «правильну думку». Гори, які оточували «великого Лермонтова», не можуть бути звичайними, вони обов'язково повинні бути дивовижними. Так написано в підручнику. Вона віддає з рук в руки під час хуртовини маленьку дівчинку місцевій дивачці, тільки тому, що вона обіцяє відвести її додому. Допускає публікацію в газеті відвертої брехні, не може контролювати булінг у класі та зовсім не цікавиться життям учнів. Позитивно-професійними рисами вона не наділена.

Особливо відсутність професіоналізму освітян впадає в око у «А если это любовь?». Серед них – директорка школи Анастасія Григорівна, вчителька німецької мови Марія Павлівна та класна керівниця Людмила Миколаївна. Центральною педагогічною проблемою стають відносини учнів десятого класу Ксенії та Бориса. Їх любовний лист випадково

знаходить одна з учениць класу і віддає вчительці німецької мови. Ця триада педагогічних працівників не намагається зібрати зошити та перевірити почерки учнів. Не розмовляє зі старостами та особливо наближеннями вихованцями. Лист навіть не забирає у вчительки німецького класна керівниця. Вони в паніці, бо в іншій школі дівчина народила у дев'ятому класі, тому треба діяти «рішуче». Їхні «дії» призводять до того, що про відносини Ксенії та Бориса дізнаються всі: школа, двір, батьки. Недалека та боязка дівчина не витримує тиску і кохання, яке, щойно з'явившись, миттєво зникає. Вчителі зламали відносини між однокласниками, закоханими, всередині їхніх сімей і повністю змінили майбутнє своїх вихованців. Дівчина намагалася отруїтися, а хлопець пішов зі школи. Професійно-адекватною була спроба директорки поспілкуватися з батьками, але вона не змогла відділити батьків та дітей і розмова перетворилася на екзекуцію. Відмітимо відвідини Людмилою Миколаївною Ксенії вдома. Вона намагалася підбадьорити дівчину, але допомогти не змогла.

Отже, більшість освітян, репрезентованих у кінострічках доби, висвітлені як непрофесійні вихованці вищих навчальних закладів, які нічого не вміють і навіть не намагаються працювати за методиками, якими їх вчили. Замість педагогічної роботи вони нищать долі учнів, потурають знущанням та не займаються корисною агітацією та пропагандою. Яскравими виключеннями є директор школи з кінофільму «Мишка, Серега и я» та Борис Іванович – один з вчителів із «Аттестата зрелости». Особливо відмітимо останнього. Цей вчитель допоміг колезі-новачку, провів розмову з батьками неслухняного учня, впорався зі складним класом, зміг закінчити складну педагогічну ситуацію влучним мораліте, яке вплинуло на дітей. Мало того, він єдиний може вважатися прототипом справжнього героя, бо продовжує працю з хворим серцем і давно заступивши за поріг пенсійного віку.

Іншою діадою можна назвати системність та антисистемність викладачів. Їх здібності пропагандистів, агітаторів, та живих втілень «справжніх радянських людей». В «Аттестате зрелости» роботу по уніфікації учнівського колективу на себе бере комсомол. Він активно, завдяки підтримці вчителів, знищує індивідуальність окремого учня, який справедливо вважав себе талановитішим за інших. Учня зламали. Це було колективне рішення і вказати на конкретний каталізатор складно.

«Справжньою людиною» не може вважатися і Тетяна Сергіївна з «Весни на Заречной улице». З колективом вона не працює, продемонстрована абсолютно позаідеологічною, ба більше, її відносини з одним з учнів повністю нівелюють будь-який позитивний приклад, який вона могла б надати як взірць для копіювання.

Геннадій Миколайович, персонаж фільму «Мишка, Серега и я» більше спортсмен, ніж математик та викладач. Він не є взірцем ідеології партії, а повагу учнів здобуває через трудову діяльність з класом на будівництві. Лідія Михайлівна у «Друг мой, Колька!» навпаки – дуже соціалізована. Вона чітко знає своє місце в ієрархії школи, заідеологізована, але режисером це подано як вада. Її намагання позбутися «зайвих» учнів настільки сильне, що вона женеться за вітряками власних домислів. Вона є відкритим глузуванням з провладного радянського педагога сталінської епохи, який не зміг пристосуватися до змін «відлиги» і тепер виглядає більше смішно, ніж страшно.

Олександра Іванівна, вчителька з кінотексту «Дикой собаки Динго» є взірцем некомпетентності у сфері соціалізації, інтеграції учнів у систему відносин СРСР. Нічого не контролюючи, Олександра Іванівна тисне на учнів, позбавляючи їх бажання висловлювати власну думку, мріяти та просто відрізнятись від інших хоча б у стані внутрішньої імміграції.

Найстрашнішими представниками «старої системи» сталінських часів є Марія Павлівна, вчителька німецької мови у «А если это любовь?» з її колегами. Підкреслюючи негативне забарвлення образу цього персонажу, сценарист надає їй німецького звучання, яке в цей час чітко асоціюється з ворогом. Марія Павлівна – апологет колективної відповідальності, колективного виховання і непохитних моральних засад. Виглядаючи застаріло, навіть для колег, її образ містить ще один зміст. Викладачок три: дуже стара директорка, яка вчилася ще до сталінської епохи, сама Марія Павлівна середнього віку і молода класна керівниця, що тільки-но почала працювати у добу «відлиги». Директорці та класній керівниці, представницям не-сталінських часів, методи Марії Павлівни не подобаються і вони виступають за пом'якшення формулювань. Саме системна, застаріла системна позиція вчительки німецької мови призводить до подальшої трагедії у відносинах її учнів.

Останньою діадою образу «героя/антигероя» є здатність любити. Любити свій предмет, дітей, їхніх батьків, свою державу, її сьогодення та майбутнє. Або не любити жодного з перерахованого. Основне питання:

якою повинна бути ця любов? На нашу думку – інтегрованою. Викладач не може «просто любити дітей», він має любити «їхні майбутні прототипи», які він починає будувати вже «тут і зараз». Не маючи візії майбутнього, не розуміючи кого і в яке суспільство він готує дітей в школі, викладач не може ефективно працювати. Залишиться лише освіта без виховання. Цю візію має давати або власний досвід, або ретельно розроблена кваліфікованими методистами навчальна програма. А краще і те й інше. Це і є «системність» викладача.

Отже, презентований «типовий викладач» у проаналізованих кінофільмах готовий якнайбільше просто любити дітей. Вчити їх своїм предметам, нав'язувати освітні штампи, підтримувати в міру сил дисципліну в класі, а от з вихованням починаються проблеми. В «Аттестаті зрелості» ще згадують Леніна, роль колективу, важливість друзів та потрібність кожного у розбудові держави, звучать слова про боротьбу «разом проти». За вісім років у «А если это любовь?» зникає провідна роль партії, колектив не є дружним колом однодумців, викладачі дітям перестають бути друзями, а дисципліну потрібно підтримувати не «заради того, щоб діти могли...», а «для того, щоб не було так як у тих, бо...». Викладачі вочевидь абсолютно не відчувають змін, що відбулися в суспільстві, а навіть якщо і відчувають – не можуть пристосувати неповоротку освітню машину від потреб своїх вихованців.

Дихотомічне протистояння образу вчителя як «героя/антигероя» розгортається не тільки в кінотексті проаналізованих фільмів, але й у часі. Майбутніми героями, що лише навчаються дидактично-правильно любити дітей, розбудовують власні педагогічні стежки в теренах «нової системи доби відлиги» стають молоді вчителі. На момент подій, які є сюжетом стрічок, вони ще не герої, навпаки, їх антиподи, але мають всі шанси ними стати. А от антигерої – це вчителі старої системи, які, здавалося б, тільки нещодавно розуміли своє місце в сталінському СРСР, вправно працювали з дітьми, відчуваючи себе провідниками чогось великого і прекрасного, більшого за них самих. Тепер вони мають піти, але поки цього не відбулося, вони будуть труїти все навколо тим, що ще пару років тому вважалося всіма навколо найсолідшим трупом. Одне покоління вже не герої освіти, інше покоління – ще не герої, вони будуть «нести світло знань» лише за кілька років. Про це і зняті проаналізовані кінострічки, про час «без світла» – «відлигу», коли залишається лише вірити в те, що скоро зійде сонце і все буде добре.

Відображення зміни соціальної ролі вчителя у кінематографі доби

У період з 1930-х рр. і приблизно до 1950–1960-х рр. образ учителя як значущої, мирної, неекстремальної професії зустрічався в радянському кінематографі рідко. Кіноантропология професій у сталінську епоху воліла до образів військових і будівельників, які прекрасно корелювали з метафорикою в першому випадку «борців» за світлі ідеї, у другому – «творців» нового суспільства. На кіноекрані культивувалися позаідеологічні, практичні форми культуротворення як найбільш істотні для всієї радянської культури того часу. Ідея про те, що героями Радянської країни можуть бути представники «непродуктивних» професій – лікарі, вчителі (як «борці» за здоров'я і освіченість та «творці» тіла й душі), була втілена в радянському кінематографі пізніше і пройшла кілька етапів візуалізації, представлених відповідно декількома стереотипними зразками і типажам вчителів. Культуролог і кінознавець Н. Нусинова зазначає: «З моменту виникнення радянського кіно його творці були одержимі ідеєю створення нової людини, гідної жити в новому, комуністичному світі»¹. Творцем, нової людини виступає в сталінському кінематографі учитель. Він не тільки учитель, він ще і професійний ідеолог. Той, хто за допомогою слів та маніпулюванням інформацією створює новий, альтернативний світ для нових поколінь. Якщо ми підемо шляхом Маркса і ван Дейка, та будемо сприймати ідеологію як дискурс формування, перетворення та протиставлення, то зрозуміємо, що реальні факти та реальний світ таких ідеологів абсолютно не влаштовує. Дійсність, яку вони не сприймають, підмінюють створенням власної альтернативної реальності².

Заради втілення саме такого образу вчителя, героїчної особистості (майже міфологічного героя) в кінооповідь вводилися елементи екстремальності. Зокрема, протистояння вчителя ворогові у вигляді колишніх куркулів, які готують замах на нього, або неперсоніфікованого ворога, як, наприклад, беспритульство, бандитизм серед підлітків

¹ Нусинова Н. И. Избранное: В 2-х. т. Т.1. Москва: «Территория будущего», 2006. С. 389–409.

² Найдено Т. О. Деформація стереотипного образу радянського освітянина у сучасному медіапросторі. *Збірник наукових праць: за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної онлайн-конференції «Регіональна журналістика в Україні: історія, реалії, виклики, перспективи» (м. Полтава, 7–8 жовтня 2021 р.)* / за ред. С. В. Семенко. ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2021. № 7. С. 38.

(«Педагогічна поема»). Навіть сам вибір професії вчителя був показаний як героїчний і в деякому сенсі жертвний. У кінематографі сталінської епохи тільки починає створюватися соціальна міфологія радянської школи, і вчитель виступає як провідник на важкому шляху отримання знання, носій сакральної істини, всерозуміючий мудрий наставник, «деміург, що творить нове покоління»¹. Процес отримання знань підноситься в радянському кіно як «епічна подорож Героя», і сюжет кінооповіді розгортається відповідно до структури чарівної казки у В. Я. Проппа.

У 1950–1960-ті рр. в радянському кіно формується більш «живий», реальний, неміфологізований образ учителя. Його специфічна місія і високий соціальний статус підкреслюються різними засобами: за допомогою великих планів головних героїв, вчителів, на тлі шкільної дошки; пильної уваги до елементів іміджу – костюму, зачіски, атрибутів (книги є одним з речових, предметних маркерів учительської професії – вони незмінно присутні в кадрі практично у всіх фільмах про вчителів). У процесі розвитку кабінетної системи педагог отримав невеликі, відносно приватні просторові зони: кабінет, від якого є свої ключі, лаборантська, де можуть зберігатися особисті речі і можна перевдягтися. Істотно вплинули радянські фільми 1960–1970-х рр. на стереотип вчителя і соціальну міфологію, з ним пов'язану, вікові, гендерні, соціально-економічні елементи кіноіміджу педагогічної професії. Завдяки кінематографу суттєво завищувалися і міфологізувалися уявлення про вчительську зарплату. Так, в «Сільській вчительці» героїня фінансово допомагає в будівництві нового будинку для селянки, вчителька французької мови в післявоєнну добу посилає учневі дорогі продукти в «Уроках французького» тощо.

Тривалий час формувалася образ такого вчителя, який здійснює в першу чергу виховання учнів, а викладацькій, психологічній функції відводилося другорядне місце². Це особливо притаманно для фільмів 1960–1970-х рр. Так, фільм В. Меньшова «Розіграш» починається з виховної ситуації, коли учні 9-го класу розігрують вчительку математики, саботуючи контрольну роботу з тригонометрії, колективно збрехавши, що вона не попереджала про неї. І коли брехня розкривається, Марія Василівна навіть пишається тим, що сталося: «А все-таки контрольна

¹ Чашухин А. В. Презентационные техники советского учителя 1950–1960-х гг. *Социальногуманитарное и политологическое образование. Майские чтения-2006*. Пермь: «Перм. гос. техн. ун-т», 2006. С. 44–49.

² Кочетов А. Н. Интеллектуальный потенциал общества. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1991. С.22–36.

відбулася, тільки завдання в ній були не тригонометричні, а моральні». Борис Миколайович Свешніков, директор школи у фільмі «Щоденник директора школи», так визначає вчительську місію: «Ми в школі повинні виховувати аристократів...» і, кажучи про конкретного учня, дбає передусім про його особистісні, не навчальні, компетенції: «Не вміє він у вас товаришувати... Важливо, щоб він віри в себе не втрачав». Батько вчительки літератури Тетяни Іванівни Колесової («4:0 на користь Тетянки») так пояснює сенс і суть професії вчителя: «Учитель не може помилятися, він має справу з живими людьми і створює найбільше чудо на світі – душу людську. Через неї розумнішає все, що може порозумнішати». Ілля Семенович Мельников, історик з «Доживемо до понеділка», з сумом констатує: «Ми абсолютно не знаємо їх (учнів) і не займаємося нашою головною справою – вихованням... Давайте займатися іншим ремеслом, де помилка коштує дешевше».

Один із способів актуалізувати цю духовно-виховну складову образу вчителя в кіно – яскраві і напружені епізоди, коли вчитель дає моральну, проблемну завдання-настанову, яка не має відношення до навчальних планів. Марина Максимівна у фільмі «Ключ без права передачі» пропонує своїм десятикласникам непрості теми: «Що б ти сказав людству, якби тобі дали таку можливість?», «Необхідність зайвого». На що відразу отримує ремарку одного з учнів: «І навіщо потрібно в душу до всіх лізти?!». Що особливо важливо, школа показана в цих фільмах як специфічне місце, де відбувається взаємний виховний процес, складне одночасне духовне зростання і вчителя, і його підопічних, де реалізуються кращі принципи гуманістичної педагогіки.

Ідеал учителя громадського працівника і в побуті, і в школі, що гордо виконує свою особливу місію, на довгі роки залишається незмінним у радянському кінематографі. Але якщо в 1950-і рр. цей образ сприймається як єдиний можливий, а представлені моделі поведінки можна вважати зразками для копіювання, то цей самий образ «правильного» радянського вчителя в 1970-і рр. набуває нальоту іронії. Образ вчителя на кіноекрані – чутливий камертон стану не тільки самої школи (С. Соловейчик в 1975 році у своїй статті «Учитель – професія і доля» констатував: «Школа – живий організм, і її стан здоров'я, так само, як і її хвороби, постійно змінюються»¹). Починається тенденція до

¹ Соловейчик С. Л. Учитель – профессия и судьба. *Сов. экран.* 29 октября 1975. № 20. С.20–26.

занепаду образу вчителя в радянському кіно саме з хороших, добрих фільмів. Таких, наприклад, як «Ключ без права передачі» (1976) Д. Асанової, в якому десятикласники буквально вдень і вночі гостюють у своєї класної керівниці, молодій вчительки літератури Марини Максимівни, укладають спати її сина, обговорюють з нею поведінку і професіоналізм викладачки з хімії, яку вони називають Голгофою. У фільмі «Розклад на післязавтра» (1978) учні фізико-математичної школі ім. Л. Ландау сперечаються з молодими вчителями, реалізують систему шкільного самоврядування, вибираючи президентів, і сам директор на зауваження відвідувача «я бачу, у вас в школі весело» відповідає: «Ми вважаємо, що навчання повинно приносити радість».

Отже, образ учителя в радянському кінематографі, змінювався як мінімум тричі. У його у формуванні та трансформації виокремимо три етапи.

Перший етап. Учитель – учасник революції, партієць, борець за радянські ідеали, що сприймається як представник важливої професії, але ще тільки затверджує своє місце і роль в соціальному і духовному житті молоді радянської країни (у фільмах «Танька-шинкарка», «Одна», «Сільська вчителька», «Учитель», «Перший учитель»). Учитель – інтелігент, який займається вихованням (і швидше навіть перевихованням) й освітою не дітей в звичайній загальноосвітній школі, а ліквідацією неписьменності безпритульних або навчанням робітничої молоді в вечірніх школах (у фільмах «Педагогічна поема», «Республіка ШКІД», «Весна на Зарічній вулиці», «Велика перерва» і ін.)¹.

Другий етап. Учитель – товариш і духовний поводитир учня, демократичний, сповідує гуманістичні принципи педагогіки співробітництва, іронічний інтелектуал; учитель як жива людина, часто нещасний в особистому житті (більшість вчителів в радянських фільмах 70-х рр. самотні, неодружені: красива, розумна і нещасна в особистому житті вчителька літератури Тетяна Миколаївна Кольцова, апологет сучасних «Ромео і Джульєтти» Романа і Каті в кінострічці «Вам і не снилося...»; живе зі старенькою матір'ю неодружений Ілля Семенович в «Доживемо до понеділка», роздратовано пояснює їй у відповідь на прохання розповісти, як справи в школі: «Там не театр, мамо, там звичайна буденність...»; розлучена Марина Максимівна у фільмі «Ключ без права

¹ Найденко Т. О. Відображення побуту освітян радянської України в кінематографі доби. *Молодий вчений*, 2020. №12.1 (88.1). С. 33.

передачі» та ін. Також це можна відстежити у фільмах «Щоденник директора школи», «Іронія долі, або 3 легким паром», «Уроки французького», «Розіграш», «4:0 на користь Тетянки», «Розклад на післязавтра» тощо).

Третій етап. Учитель – соціально неуспішний і непривабливий, малозабезпечений, неосвічений, неохайний, заклопотаний. Це особистість, що не володіє гідністю, престижем, не викликає поваги, жалюгідна і безглузда («Опудало», «Дорога Олена Сергіївна», «Астенічний синдром», «Розіграш»). Основним напрямом і тенденцією трансформації кінообразу вчителя стали його занепад і девальвація. Одним з художніх засобів для досягнення цього соціально-негативного ефекту став такий прийом мистецтва, як іронія, яка доходила до відвертого знуцання. Але якщо вчитель смішний і жалюгідний, то як може виникнути повага, визнання його особистої і професійної гідності? Абсурдизація і, по суті, занепад образу вчителя відбулися одночасно і паралельно з його гуманізацією. З одного боку, вчитель з'являється на кіноекрані як жива людина з почуттями, емоціями, він курить, співає пісні, грає на роялі, гітарі, трубі тощо¹.

З іншого боку – він показаний в непривабливому вигляді, в стані сум'яття, нещасливих хвилин в особистому житті, людиною, що здійснює комунікативні педагогічні та інші професіональні помилки, при цьому виглядає комічно, а часом просто жалюгідно. Так, наприклад, смішний Нестор Петрович («Велика перерва», 1972) в своєму перфекціонізмі і зазнайстві, непомірній амбітності і зарозумілості; неосвічена Світлана Михайлівна («Доживемо до понеділка»), що називає «Самотнього мандрівника» Е. Гріга «одиноким пішоходом» і не впізнає процитовані колегою вірші Е. Баратинського, вважаючи його другорядним поетом. Байдуже-легковажна і Маргарита Іванівна у фільмі Р. Бикова «Опудало» (1983), яка заграє зі своїми учнями, опускаючись до їх рівня, пригощає їх цукерками, дозволяє їм бути постійно в курсі її особистого життя і обговорювати її, при цьому сліпо не бачить, що виховала цілий клас порожніх і жорстоких дітей. Непривабливо виглядає Олена Сергіївна («Дорога Олена Сергіївна»), яка, не замислюючись, зізнається, що «не читала, але чула» про «Лоліту» Набокова і обурено критикує свою ученицю, що прочитала цю книгу англійською мовою. Жваво втручаються

¹ Аннинский Л. А. Тридцатые-семидесятые: литературно-критические статьи. Москва: Современник, 1977. С.132–134.

в приватне життя вчительки Тетянки п'ятикласники («4:0 на користь Тетянки»), принижують, взявши над нею шефство, обговорюючи її режим харчування, порвану панчоху тощо. Остаточо руйнується образ вчителя у фільмі К. Муратової «Астенічний синдром», де вчитель Микола Олексійович веде урок англійської мови, як в пустелі, в класі, де всі учні зайняті чим завгодно – поїданням в'яленої риби, переглядом еротичних картинок трансформерів, читанням книг – тільки не словами вчителя і не змістом уроку. Вчитель дозволяє учневі себе вдарити на уроці, учениці – згвалтувати себе за межами школи... Розвінчання недосяжного образу, яке почалося безвинно, з переосмислення, відразу після стрічки «Доживемо до понеділка», дійшло до свого логічного завершення.

Істотною ознакою зниження статусу і престижності професії вчителя, помітною в радянському кінематографі з кінця 1960-х рр., – це його постійне зіставлення з вузівською викладацькою та науковою діяльністю¹. Так, у фільмі «Велика перерва» Нестор Петрович Сєверов, готуючись до аспірантури і бачачи себе «без п'яти хвилин доктором наук», не витримує конкурсу зі своєю нареченою і переживає свій прихід в вечірню школу робітничої молоді в якості вчителя історії як життєвий крах і професійне зниження і падіння; колишній учень Іллі Семеновича Мельникова з «Доживемо до понеділка», що підвозив вчителя на своїй іномарці, дорікає йому в тому, що «така людина <...> животіє в школі» в той час, як його було б «можна використовувати з більш високим ККД»; син директора школи Свешнікова у фільмі «Щоденник директора школи» картає батька: «І на це (школу) ти віддав своє життя?!»; нова вчителька літератури Антоніна Сергіївна в «Розкладі на післязавтра» явно програє в кар'єрних перегонах своїй однокурсниці з філологічного факультету журналістці тощо.

Одним із ширших культурних контекстів, в якому це явище здійснюється, є ситуація, коли сам статус людини з хорошою вузівською освітою, статус інтелігентної людини взагалі трансформується від високої позиції на планці соціального престижу в бік зниження. Саме на добу «відлиги» припадає злам у функціонуванні режиму терору та заміни його на режим контролю особистості². Виходить, що чим більше людяним,

¹ Соколов А., Тяжельникова В. Курс советской истории. 1941–1991. Москва: Высшая школа, 1999. С.304–316.

² Найденко Т. О. Концепти, універсалиї та стереотипи образу освітянина у літературі доби «відлиги» (1953–1964 роки). *Актуальні проблеми культурології: Збірник*

живим ми бачимо вчителя на кіноекрані в епоху гуманістичних цінностей та економічного статку, тим менше поваги і піїтету надає суспільство вчителю, самій професії, всій системі освіти як соціальному інституту, покликаному здійснювати найтоншу, органічну і екологічну функцію культури – її підтримку, збереження і трансляцію¹.

Побут радянських освітян у потрактуванні кінематографу доби

Складно знайти об'єкт дослідження, що міг би ілюструвати міжнаукові зв'язки в повсякденні робочого місця і вдома, в спілкуванні і наодинці з собою, та допоміг би показати такий зріз повсякденного життя, який розкрив би відносини між різними віковими та соціальними прошарками населення СРСР. Одним з таких об'єктів, який поєднує в собі всі вищезгадані вимоги, може бути шкільний вчитель. Для аналізу використані такі кінострічки: «Учитель» (1939), «Першокласниця» (1948), «Весна на зарічній вулиці» (1956), «Доживемо до понеділка» (1967), «Щоденник директора школи» (1975), «Ключ без права передачі» (1976), «Розіграш» (1977), «Опудало» (1983). Більша частина стрічок належить до періоду «застою» тому саме в цей час освітянам, їх побуду, взаємовідносинам на приватному життє в кінематографі починають приділяти підвищену увагу. Відбувається десакралізація постаті вчителя². З 1967 по 1983 рр., постать і повсякдення вчителя в реальному житті та на екрані змінилися настільки рішуче, як не змінювалися багато років до цього. Змінюються пропорції співвідношення показу зовнішнього і внутрішнього простору. Обрані кінострічки дозволяють побачити та проаналізувати майже усі види простору: зовнішній (школа, вулиця, магазини, зустрічі зі знайомими тощо), внутрішній (домівка, сім'я, інтер'єр помешкання, його зонування тощо). В різні хронологічні періоди досліджуваної доби співвідношення видів повсякдення, зображені у кінострічках, змінювалися залежно від соціального та ідеологічного коду оточуючої реальності.

матеріалів IV Всеукраїнського круглого столу здобувачів вищої освіти (19 травня 2022 р.). Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2022. С. 53.

¹ Шипулина Н. Б. Образ учителя в советском и современном российском кинематографе. *Известия ВГПУ.* 2010. № 8 (52). Серия «Социально-экономические науки и искусство». С.4–16.

² Зезина М., Кошман Л., Шульгин В. Культура в годы застоя общественно-политической жизни (70-е – первая половина 80-х годов). Москва: Высшая школа, 1990. С.394–410.

Прикладом офіційно-публічного простору в аналізованих фільмах завжди є школа. Виключенням є «Учитель», тому що школа в ньому зусиллями головного персонажу збудована під самий кінець хронометражу стрічки. Школа є мікрівиміром, ареалом проживання вчителя, ієрархія якого копіює ієрархію влади СРСР – повне підкорення тому, хто має владу (відносини «вчитель – учень», це можна побачити в «Першокласниці», «Весна на Зарічній вулиці». Над вчителем лише директор. Ні батьки, ні самі учні влади не мають. Відносини сухі та офіційні, тому що до навчання відношення як до роботи і будь-яке послаблення відносин на кшталт лібералізації не припустиме. Кожен викладач лише фізична оболонка, носій функції ментора, вихователя, поводиря по життю. Вони взаємозамінні (заміна захворілого вчителя у «Першокласниці» без будь-яких зовнішніх змін у ритуалізації навчання), без індивідуальні, нічого не знають про оточуючий світ («Весна на Зарічній вулиці» приклад відносин учителя зі світом, ієрархії всередині школи вчителю достатньо для імітації життя, оточуючий світ не є необхідним.), пропагують істини з книг, але не завжди можуть їх адаптувати під життєві обставини, це можна побачити в «Учителі» та «Весні...».

Моментом зламу стає «Доживемо до понеділка», бінарна система «правий – не правий», «свій – чужий», «підлеглий – начальник», «вчитель – учень» порушується. Відносини стають не стільки формальними, вчителі отримують індивідуальне забарвлення особистостей, але втрачають право керувати. Тепер вони звичайні громадяни, а право вчити інших вони повинні заслужити на основі особистісних якостей. Крім того вони вступають в постійні конфлікти, що відбуваються в середині мікрокосму школи. Це можна простежити в «Ключі...», «Щоденнику...», «Доживемо...», «Розіграші». Конфлікт між вчителем і учнями, вчителями, вчителем і батьками, вчителем і його родиною, вчителем і директором. Виключенням є кінострічка «Опудало», тому що в ній роль вчителя здебільшого номінативна і конфлікт розгортається між учнями.

Іншу сторону публічного простору втілює приватно-публічний простір. Так само, як і офіційно-публічний, він характеризується різноманіттям міжособистісних зв'язків, оскільки охоплює взаємодії з представниками сфери послуг, сусідами по будинку, малознайомими колегами і випадковими знайомими. Однак приватно-публічний простір більшою мірою пов'язаний зі споживанням, ніж з виробництвом, а тому

забезпечує людині певний рівень свободи і автономності. Він створює умови, при яких людина може «існувати і вести себе відносно незалежно і в той же час зважати на певні прийняті норми і правила побутової поведінки людей. Це проміжний простір повсякденного життя є для людини «непереборним побутовим фоном його буття в суспільстві»¹. Головною регулятивною системою приватно-публічного простору є етикет. Крім того, в цьому просторі найбільш чітко виявляється така риса повсякденності, як стереотипізація. Як правило, людина тут анонімна і сприймається як тип, а тому і відносини з нею будуються виходячи із загальноприйнятих правил поведінки.

В аналізованих кінострічках приватно-публічний простір майже не розкрито. В «Учителі» всі люди, що зустрічаються герою, його односельці і більшість він знає в обличчя. Тих, кого він не знає не змушують його виходити за межі функції вчителя. Не відбувається зміни ролей, вчитель залишається вчителем. Це може бути витлумачено як повна стереотипізація поведінки в умовах невеликого соціуму, де всі знають «вчителя», а він – ні. Це зворотна стереотипізація, яка викликає реверсну реакцію. Відносини «всіх» по відношенню до вчителя так само збудовані на етикеті, як і його відповідь «всім». «Першокласниця» позбавлена приватно-публічного простору, вона зосереджена виключно на школі і процесі навчання. «Весна на Зарічній вулиці» не має візуалізації розмов вчителя з сторонніми людьми. Це або учні, або давні знайомі відносини з якими не належать до приватно-публічної площини.

Нічим не відрізняється «Опудало», «Ключ без права передачі». Необхідний матеріал є в «Щоденнику директора школи» в сценах купівлі нового готового костюму, у «Доживемо до понеділка» в сценах купівлі хлібу і «Розіграші» при бесіді з сусідкою. Проте лише в «Щоденнику...» і «Доживемо...» це справді формально-етикетні відносини без конотації і впливу професії на процес спілкування.

Приватний простір протилежний обом формам публічного простору. Він замкнутий, утворений сукупністю неформальних зв'язків з близькими людьми – рідними і друзями, вільний від примусового впливу громадських норм. Домінантами цього простору служать емоційність, чуттєвість і інтимність. Основні види діяльності, які реалізуються в приватному просторі, пов'язані з саморозвитком, розвагами, хобі, відпусткою. Нарешті,

¹ Грехнев В.С. Социальное пространство быта. *Философия и общество*. 2009. № 2 (54). С. 36.

приватний простір народжує відчуття безпеки в силу його потаємності, прихованості від сторонніх поглядів. Найчастіше цей простір ідеалізується і описується як простір свободи, в якому діяльність спрямовується особистими внутрішніми потребами і бажаннями. Найяскравішим прикладом цього простору є гра в шахи у «Щоденнику директора школи», гра на роялі та декламування віршів у «Доживемо до понеділка», танці в «Ключ без права передачі».

Більш цікавим є аналіз учнів як об'єкту повсякдення вчителя. Вони частина офіційно-публічно простору, бо відносини між учнями та вчителем чітко регламентовані часом, статутом, правилами, нормами та етикетом. Також ці відносини мають елементи приватно-публічного простору бо існують «новенькі» учні та класи в учителів-предметників постійно змінюються. Не менш значущою є сфера приватного простору, куди інкюзовано учнів. Таким чином, зважаючи на те, що вчитель, це постать-функція, повсякдення якої постійно протікає в закладі школи, навіть тоді, коли фізично вчитель знаходиться в іншому місці, вона може перебувати в будь-якому плані повсякдення просто перебуваючи в класі з учнями. В кінематографі бачимо соціальну трансформацію взаємовідносин вчителя і соціуму та вчителя і учнів.

Взаємовідносини вчителя і соціуму доречно поділити на відносини в середині школи та за її межами. До «Понеділка...» відносини сухі, формальні і за межами школи і в її межах. Вчитель – носій радянської ідеології, просвітник. Його поважають настільки, наскільки він знає свій предмет. В межах школи він може змусити поводитися інших з собою поважно, але взаємодія пов'язана з покаранням і не може вважатися істинною. Після «Понеділка...» відносини змінюються, вчитель втрачає віру в ідеологію як засіб просвіти, а учні в особливу роль вчителя і право ними керувати.

Замість формальних відносин вчитель повинен будувати приватні, перетворюючи клас на сім'ю не на словах, а на ділі¹. Успішність його роботи тепер залежить не від слідування правилам, а від побудови власних правих і вмілому керуванні електоратом. Вчитель сам собі президент, суддя, кат та опозиція.

¹ Зезина М., Кошман Л., Шульгин В. Культура в годы застоя общественно-политической жизни (70-е – первая половина 80-х годов). Москва: Высшая школа, 1990. С. 411–415.

Учитель позбавлений друзів, часто власної сім'ї («Розіграш», «Ключ без права передачі», «Доживемо до понеділка», «Першокласниця», «Учитель», «Опудало», «Весна на Зарічній вулиці»). Учні для багатьох є сублімативною заміною приватному повсякденню. На них персоніфікують прагнення, які зазвичай вимагають від власних нащадків, що формує в дітей хибну бінарну систему влади: батьки – вчитель, в якій вчитель, після «Понеділка...» програє за браком легітимності і втрати довіри.

Спроби вчителів повернути собі домінуючу позицію («Розіграш») приречені, тому що важелів втримання та покарання в них більше не існує. Ідеалізація самих себе і перетворення на культовий об'єкт призводить до появи нових угруповань вчитель – учні, формування нового мікрокосмосу, але тепер він приречений протистояти школі («Ключ без права передачі»).

Образ вчителя у творчості поетів-шістдесятників

Одним з джерел отримання інформації про освітян доби «відлиги» є поезія «шістдесятників». Не всі автори-шістдесятники у вказаний часовий проміжок цікавилися темами освіти та освітянами. У зв'язку з цим перелік прізвищ, чії твори були проаналізовані, не збігається з повним списком всіх поетів-шістдесятників. Одним з найвідоміших представників цієї течії був Микола Вінграновський. Епоха, за якої він формував свій світогляд, ідеали та естетичні засади, була складною і являла собою невичерпний драматичний конфлікт між старим і новим, між залізобетонними традиціями соцреалізму та модерно-пошуковими віяннями часу¹. Проте саме образами освітян в його поезії 1954–1964-х рр., приділено не дуже багато уваги. Постаті вчителя життя присвячено вірш-посвяту Олександрові Довженку, який було написано у 1959 році. На тлі мальовничого опису природи та повсякдення кілька рядків характеризують мислителя-Довженка як: «тінь спокійну, як мислитель», який «стояв, задумливо зіпершись на тин». Орієнтована на зв'язок з минулим, постать особистого Вчителя не є дієвою, пасіонарною частиною життя, вона спокійна та задумлива й знаходиться у споглядальній медитації.

Інші рядки, присвячені освітянам, знаходимо у вірші «Демон» також 1959 року. Це лише один рядок, який доповнює образ спокою перед майбутнім буревієм, а саме: «казав учитель мій: розумно, чисто, ясно...».

¹ Вінграновський М. С. Вибрані твори в трьох томах. Т 1. Поезії. 1954–2003. Тернопіль: Богдан, 2004. С. 10.

Ми не можемо зробити висновків з контексту про вплив образу учителя на подальшу долю персонажа, але розумність, чистота та ясність залишаються позитивним асоціативним рядом, використаним Миколою Вінграновським для характеристики образу. Це постать розумного, чистого мислителя, що ясно бачить все навколо у споглядальній медитації на тлі повсякденного життя та природного багатства.

Івана Драча у збірці «Соняшник» 1962 року «цікавили і вабили насамперед авангардні явища і форми <...> сприкреність стереотипом «хуторянства», і палке молодецьке бажання зірвати цей стереотип з образу української духовності...»¹. Попри всю авангардність збірки, образ освітянина знаходимо у вірші «Етюд поколінь» присвяченому пам'яті академіка О. І. Білецького. І. Драч характеризує освітянина, як «майстра, впerezаного вогнями й димами, що має золоті томи дум», та несе «державу науки на плечах... до незайнятих тронів».

Іван Коваленко, який крім поетичної діяльності працював викладачем іноземних мов та астрономії, належав до старшого покоління «шістдесятників». У нову епоху української поезії Іван Коваленко ввійшов старшим за колег більш ніж на двадцять років. Постаті вчителя, викладанню та впливу освіти на долю людини присвячено багато його віршів 1953–1964-х рр., які входять у збірки «Це все життя» (1950–1977), «Роздуми» (1960–1970) та «Джерело» (1960 – 1972).

Вірш «Вчитель» зі збірки «Це все життя» дає нам автобіографічну (як і більшість творів автора) замальовку освітянина, кредо якого «дітей учить» та «всю неправду побороти» не зважаючи на «тривоги подвигів щоденних». На думку Івана Коваленка «поетів різних вистача, а людей достойних дуже мало!». Ще один вірш цієї збірки присвячено наставниці та колезі подружжя Коваленків по Боярській школі №1 – вчительці української мови та літератури Тодосії Кондратівні Довгич. Іван Коваленко характеризує її як людину високої моралі, котра не зважаючи на низку смертей, голод та холод, які вона пережила, «сіяла скрізь, скільки вистачало сил, і розумне, і добре, і вічне». Її освітянська діяльність порівнюється з образом орача, чиє «посіяне добірне зерно проросло і буяє квітами». Смісл життя освітянина автор характеризує рядком «жить, працювати і страждати».

Доповнює характеристику поета-викладача, який багато років віддав улюбленій справі ще й зневіра в науці. У вірші «Я науку поважаю...» Іван

¹ Драч І. Ф. Соняшник. Поезії 1960–1970 років. Харків: Фоліо, 2016. С. 11.

Коваленко зазначає: «тільки я в одне не вірю, що наука нас врятує», також не вірить автор і в те, що «відкриє вона щастя, радість людям принесе». На тлі викладацької діяльності сам автор-викладач не вірить у нові покоління вчених, зміну наукових парадигм, силу атома та важливість освоєння космосу. Важливішим для нього є «всіми кинута й забута сирота – людська душа», яка блукає «в хащах наукових», він вірить «у людину, у її величний дух».

Продовженням образу науки-лабіринту, де заблукала людська душа є ще один вірш цієї збірки «Година прийде!», присвячений образу тотальної неволі, яку Іван Коваленко бачив скрізь навколо себе. Він так характеризує свій стан: «виріс я, глянув навкруг і жахнувся: тільки неволя куди не поткнуся». Своє призначення як поета-освітянина автор бачить у потребі «кинутись мужньо прямо на ґрати – знищить, розбити, знести і зламати». Праця освітянина, це непримирима боротьба «в битві за волю, душам потрібній».

Викладацьку діяльність Іван Коваленко сприймає як процес творіння, присвятивши йому вірш «Створення світу». В його «світі не буде ракети, бомб не буде і лазарів теж». Їм на заміну, на думку автора, потрібні «люди – творці і поети», правда, воля, пісня, слово, калина, вишня, тополя, могили та старий Дніпро.

У вірші «Твої багатства» серед трьох найважливіших багатств він називає здоров'я, знання і душу. Проте, знання на чільне місце не ставить. На його думку «кому ж бо потрібні знання, що людям ідуть не на користь, що тільки нещастя приносять, злі сили виводять на світ». Все нове – подароване наукою, автор вважає «знанням, що для слави і пихи в пригоді всім людям лихим?». Важливішою від знання та здоров'я у вірші названа душа та ті люди, які «душу свою плекають, хто в неї збирає повсюди скарби і любові й добра», але не для себе, а щоб «цінності вічні й святі, потім щедро і радо» людям роздати.

Вірші Ліни Костенко у шістдесяті роки «розходилися в Києві за кілька днів», зникаючи навіть із полицок бібліотек¹. Вповні образ освітянина вона у своїх віршах не торкає та майже не використовує. Єдине використання слова вчитель у її віршах цих років, ми зустрічаємо таким: «суворий вчитель, розум неблаганний, немов дитину серце навчає». Він «оцінки ставить, виписує догани». Та «найменших помилок не вибачає».

¹ Костенко Л. В. Поезії. Чикаго: Смолоскип, 1969. С. 9.

Образ вчителя для неї є синонімічним образу тирана, який не пробачає жодної помилки, але і не здатний щось змінити на краще.

У вірші Бориса Олійника зі збірки «Двадцятий вал» (1964) знаходимо вірш-присвяту Вірі Іванівні Левкович¹. Спочатку автор згадує Віру Іванівну, «класну кімнату де цифри гудуть, як рої...», двійку в щоденнику та свої марні спроби опанувати «Піфагорові гострі вершини». Наприкінці, підсумком тексту стала старість і автора і вчительки та похід нового покоління – синів до неї, та туга за втраченими літами.

У збірці Василя Стуса «Круговерть» (1965) образ радянського освітянина використовується як стандартизована рама-образ тоталітаризму, всередині якої знаходяться геть інші персонажі та наративи. Так вірш «Весняне» починається застиглим образом типової радянської завжди усміхненої школи: «усміхаються глобусові школярі на уроках, і сонце неначе глобус, усміхається школярам, а за вікном реве повесіння <...> нові проростають проліски». Але тут образ освітянської ідилії не є позитивним, він неначе могильна плита заважає приходу «весни та змін».

Збірка віршів Василя Симоненка «Тиша і грім» (1962) дарує нам такі рядки: «нові покоління не папуги, щоб товкти заучене давно!», та «юність вчать – наука їй не шкодить <...> хай до неї й близько не підходить із своєю міркою Прокруст!». Правила, заборони, уклад життя та система стандартизації у відношенні до людей в УРСР викликає у Василя Симоненка зрозумілу відсіч.

Микола Руденко² продовжує рядками своїх віршів боротьбу з мірками Прокруста та насадженням нормальності: «ненавиджу оту нормальність, яка породжує ханжу». Він також вважає цю не природну нормальність перепоною на шляху в майбутнє, бо за його словами: «коли б усі були нормальні, ми б повернулись до печер».

У збірці поезії Бориса Мамайсура «Другий початок», присутній майже повний спектр варіацій зневіри у системі та суспільстві, які його оточували. Це критичне відношення до людей³: «як хочете, а я таки не вірю, що з егоїста може вийти муляр, або, скажімо, путній математик <...> бо правда, що плазун не полетить, хоч би й хотів...так і не схоче», яке супроводжується недовірою до можливостей системи освіти цих людей якимось змінити на краще. Критиці Бориса Мамайсура піддані й почуття,

¹ Олійник Б. І. Вибране. Київ: Етнос, 2009. С. 29

² Руденко М. Д. Вибране. Вірші та поеми (1936–2002). Київ: Дніпро, 2002. С. 81.

³ Мамайсур Б. С. Другий початок. Київ: Сфера, 1997. С. 34.

притаманні мешканцям УРСР: «пливе слухняно знов і знов стандартизована стихійність, організована любов...». Люди для нього здебільшого це лише вектор, рух: «Куди він? Ідем на грані вічних снів та лиш запалюєм ідеї на горизонтах у синів...». Поезія Бориса Мамайсура допомагає глибше розкрити образ типового освітянина УРСР доби «відлиги». На думку поета – це людина-рух, яка тішиться приналежністю до геніїв минулого та сучасного, отримуючи вагу від промовляння чужих ідей. Вона пропагує стандартизовані почуття і хоче перевиховати тих, хто сам не хоче ставати кимось більшим ніж він наразі є.

Отже, безвідносно до особистостей поетів, контексту їх життя та особливостей біографій, які безперечно вплинули на творчість, спільними є нелюбов до зрівняльної політики влади, зневіра у самій владі та системі яку вона будує та майже повна відсутність розуміння важливості освітян у цій системі. Особливо, враховуючи бажання шістдесятників, її змінити словом або ділом. Серед проаналізованих віршів поети-шістдесятники не використали постать освітянина як того, хто, формуючи свідомість та душі дітей, міг би змінити їх, а згодом і все суспільство на краще. Світ може змінити любов, боротьба, кров, герої з минулого, тіні великих поетів, страждання, проте ніколи освіта, самовдосконалення та реструктуризація суспільства новими, вихованими освітянами, поколіннями.

РОЗДІЛ VI.
МІЖКУЛЬТУРНА КОМУНІКАЦІЯ В ПОВСЯКДЕННІ –
ІНТЕРПРЕТАЦІЯ СПОГАДІВ ОДНІЄЇ ЛЮДИНИ

Віталій ДМИТРЕНКО

Свого часу Дмитро Антонович у передмові до збірника лекцій з історії української культури зазначив: «... Культурний розвиток кожного народу відбувається в процесі постійних взаємовідносин різних людей між собою, у процесі культурних впливів однієї людини на іншу та постійного перетину культурних впливів»¹. Відтоді, уявлення про пограничний характер української культури міцно укорінилося в науковому дискурсі. Науковці слідом за Белзом Паскалем і філософами екзистенціалістами зазвичай сприймають її як цілісний феномен, що поєднує в собі різноманітні елементи, котрі взаємодіють між собою. Даний тип культури розглядається як такий, що виникає й функціонує на перетині різних традицій і характеризується амбівалентністю, внутрішньою суперечливістю, динамізмом, мінливістю та еклектичністю.

Учені, насамперед, прослідковують процеси взаємодії різних культурних елементів на рівні «високої», «елітарної» культури або ж у сфері компаративних фольклористичних чи етнографічних досліджень. Водночас, спроб відстежити міжкультурну комунікацію на повсякденному рівні життя пересічного індивіда надзвичайно мало. Особливо коли мова йде про людину, котра не належить до художньої, політичної, ділової чи інтелектуальної еліти.

Героїнею розвідки є Савченко Майя Гаврилівна, чії мемуари й стали основним джерелом дослідження. Спогади Майї Савченко було зібрано в рамках реалізації проекту «Усна історія остарбайтерів». Згодом їх включили до збірки «То була неволя». Спогади та листи остарбайтерів», яку видрукували у 2006 році. Сам же рукопис спогадів зберігається у фондах Меморіального комплексу «Національний музей історії України у Другій світовій війні»².

Оприлюднені спогади – це документ, обсягом шістдесят три сторінки друкованого тексту. На час їхньої публікації Майї Гаврилівні виповнився вісімдесят один рік, отож, попри те, що акцент у спогадах зроблений на

¹ Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / упор. С. В. Ульяновська. Київ: Либідь, 1993. С. 21.

² Савченко Майя Гаврилівна. *То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів»* / упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ: [Б. в.], 2006. С. 245–308.

подіях Другої світової війни, їх можна розглядати як своєрідний підсумок життя авторки. Рукопис записаний безпосередньо Майєю Савченко та не піддавався літературній обробці чи зовнішній цензурі. Мова твору – російська. Авторка має вищу технічну освіту – закінчила Дніпропетровський гірничий інститут імені Артема. Впродовж життя була членом ВЛКСМ, Комуністичної партії та низки інших громадських організацій, що функціонували в СРСР. На момент написання спогадів мешкала в Києві.

Попри те, що спогади написано суцільним текстом виокремимо в них кілька сюжетів (частин). Перший присвячений дитинству та довоєнному життю – 1923–1941 роки, за обсягом – це вісім сторінок від загальної кількості документа. Другий охоплює період з 1941 по 1943 рік і відображає участь авторки в радянському підпільному русі. За обсягом він становить двадцять п'ять сторінок тексту. Третій – 1943–1945 роки, включає опис перебування на примусових роботах в Німеччині. Це – двадцять чотири сторінки тексту. Четверта частина – це записи про повоєнне життя героїні, що вміщуються на п'яти сторінках. Мемуари закінчуються епілогом, в якому підсумовані враження від військових подій та перебування у Німеччині. Ця частина тексту займає одну сторінку.

Розгляд спогадів дозволяє виділити кілька культурних традицій, що вплинули на повсякденне життя авторки, сформувавши її приватний культурний простір. Під ним ми розуміємо сукупність цінностей, звичаїв та звичок, притаманних людині.

Безперечно, найбільш об'ємним і найвпливовішим виявився радянський культурний вплив. У роки війни відбулося зіткнення героїні з носіями української націоналістичної, німецької, голландської та американської культур. Кожна з них по своєму й нерівномірно вплинула на приватний культурний простір Майї Гаврилівни. Попри те, що певну частину свого життя Майя Савченко прожила в незалежній Україні, вона у спогадах ніде не визначила власної національної ідентичності, як і не артикулювала свого ставлення до української культури та державності. Утім, аналіз описаних нею фактів і подій дає підстави стверджувати, що предки Майї були українцями.

У культурологічній думці аксіоматичним є твердження про те, що людина виступає носієм передовсім тієї культурної традиції, в якій вона

зростає та формується в дитячому й підлітковому віці¹. Майя Савченко народилася у 1923 році. Тож період усвідомленого дитинства припав для неї на 30-ті роки ХХ століття, коли постає та формується радянська культура та, водночас, з'являється її носій – «нова радянська людина».

Відомий письменник, літературознавець і дисидент Андрій Синявський так визначив характерні ознаки такої людини: «По-перше, це необмежена відданість вищій меті, а саме побудові ідеального суспільства на землі. По-друге, вирішальний перехід від ідеї до дії, «нова людина» – це не мрійник, а людина-практик. По-третє, нова людина обов'язково виступає представником маси чи класу, який через неї і виконує свій ідеал. «Нова людина» виконує не власну, а велику «загальну» справу. Крім якої не має інших особистих, ізольованих інтересів. Суспільне для неї стає особистим»².

Не останню роль у формуванні «нової радянської людини» відігравали штучно створені, принадливі й ідеалізовані образи борців за світле майбутнє людства, котрі мали стати взірцем для наслідування. У 1930-х роках масово з'являються матеріали про «героїв» революції, незламних борців за загальнолюдське благо, канонізовані біографії керівників партії та країни, художні твори, в яких глорифіковано героїзм дітей та молоді в боротьбі за встановлення радянської влади.

Нова культурна традиція в радянській Україні фундувалася на ідеологічно вивірених положеннях про вікову братерську дружбу українського та російського народу; топосу загальної підтримки більшовиків трудящим людом; міфологемі про нечуваний героїзм і самопожертву, виявлену більшовиками під час громадянської війни; формуванні нового пантеону «героїв з минулого» – справжніх предтеч комуністів. Показовим прикладом тут стала постать Тараса Шевченка, продовжувачем справ і здійснювачем мрій якого проголосили себе більшовики.

Усі ці ідеологічні кліше ми віднаходимо в спогадах Майї Гаврилівни. В юності прикладами для наслідування стали для неї герої революції та громадянської війни: К. Є. Ворошилов, В. І. Чапаєв, Г. І. Котовський,

¹ Гогохія Н. Дитинство у тоталітарному суспільстві: «вірні лєнінці» Радянської України у 1930-х роках. *Україна модерна*. 17.08.2015. URL: <http://uamoderna.com/md/gogokhia-childhood-ussr-1930s> (дата звернення: 19.01.2023).

² Синявський А. Основы советской цивилизации. Москва: Аграф, 2001. С. 160.

С. М. Будьонний¹. Велику роль в такому виборі відіграв не лише зовнішній пропагандистський фактор, а й внутрішній родинний досвід авторки. Її батько – Гаврило Менович та мати – Ганна Тимофіївна брали активну участь у подіях громадянської війни, встановлюючи радянську владу в Україні. Зокрема, батько служив у 3-й Бессарабській дивізії під командуванням Григорія Котовського, а мати, яка була співробітницею ВЧК, зазнала тяжких поранень у битвах за встановлення радянської влади, що слугувало предметом гордості для дочки. Рідні дядьки по материнській лінії – Антон та Ілля Діброви – теж були активними учасниками революційних подій. Таке родинне оточення цілком уписувалося в конструйований державою образ ортодоксального комуніста.

На жаль, у мемуарах не згадується про освітній рівень батьків. Однак, виходячи з того, що батько був вчителем у 19-му кавалерійському полку, а мати після громадянської війни працювала перекладачем в Олександрійській районній газеті, вважаємо, що це були освічені люди. Майя Савченко згадує, що родичі неодноразово розповідали їй про події революції та громадянської війни. Отже, на цьому етапі життя формування ціннісних орієнтирів, світогляду та звичок відбувалося в авторки як під впливом зовнішніх чинників (пропаганда, школа, піонерська організація), так і через безпосереднє спілкування з рідними (усну традицію).

Пані Савченко, очевидно, не мала досвіду підліткової конфліктності в стосунках між батьками та дітьми, властивого значній кількості людей. Її родичі та найближче оточення належали до когорти більшовиків, яких умовно можна назвати революційними романтиками. Відкриті усім зусиллями більшовицької влади, вони були найактивнішими творцями нової культури. Авторка з ентузіазмом згадує, як її батьки ініціювали введення нового для села Косівка обряду – «звездини». Він був покликаний замінити собою традиційні христини. Обряд супроводжувався запровадженням нових революційних імен, котрими слід було нарекати дитину та урочистими обітницями батьків виховувати її в любові до радянської батьківщини та відданості комуністичним ідеям. Таким чином, Майї Гаврилівні не довелося обирати між «батьківською», «старою» культурою та новими культурними реаліями, встановлюваними радянською владою. Конфлікт ідентичностей, характерний для багатьох її

¹ Савченко Майя Гаврилівна. *То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів»* / упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ: [Б. в.], 2006. С. 249.

однолітків, благополучно оминув авторку, дозволивши їй одразу зайняти позицію «справжнього лєнінця».

З неприхованим ентузіазмом авторка згадує свою участь у компанії боротьби з неписемністю. Вона з гордістю пригадує як літні, неосвічені люди зверталися до неї з проханням показати як пишуться літери, пояснити, як написати той чи інший лист. Авторка наголошує, що таким чином вона долучалася до реалізації загальної широкомасштабної програми з ліквідації неписьменності, відчуваючи власну значимість і затребуваність, необхідну для успішної соціалізації. Виправдовує Майя Гаврилівна й антирелігійну політику держави, наголошуючи на чисельних фактах співпраці священників із ворогами радянської держави. Водночас, вона всіляко підкреслює відсутність систематичних переслідувань священнослужителів з боку радянських органів.

До найяскравіших моментів дитинства вона відносить навчання у школі, відвідування клубу «ОСОАВІАХІМ» («Товариство сприяння обороні, авіації та хімічному будівництву») та перебування у піонерських таборах. Авторка так визначає головні життєві цінності, сформовані в цей час: свобода, рівність, братерство, інтернаціоналізм, безкорисливість, радість творення, самопожертва в ім'я ідеалів¹. Безперечно, можна говорити про щирість в сприйнятті та реалізації таких настанов з боку дівчини, адже у випадку з Майєю Гаврилівною вони формувалися не лише під тиском зовнішніх факторів, а й у сімейному колі. Тому радянська культурна традиція є для неї природною, домінантною та позбавленою протиріч з іншими культурними настановами.

Зауважимо, що цей вплив не був підірваний навіть арештом батька та клеймом «дитина ворога народу», що його Майя Савченко змушена була носити із 1937 по 1940 рік – коли батько був виправданий і реабілітований. У чисельних подібних випадках політизація дитинства зазвичай оберталася особистою трагедією для молодого людини, але не для Майї, котра оцінює родинні негаразди лише як чергове випробування, покликане загартувати характер і зміцнити віру в непогрішимість радянської системи. Втім зауважимо, що авторка навіть із висоти життєвого досвіду не пробує пояснити внутрішню суперечність між злочинами сталінізму щодо її батька та комуністичними ідеалами, проповідуваними радянським режимом. Отже, припустимо, що концепт самопожертви в ім'я ідеалів був

¹ Савченко Майя Гаврилівна. *То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів»* / упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ: [Б. в.], 2006. С. 247.

домінуючою цінністю для жінки впродовж її життя. Вона в ім'я збереження своїх юнацьких ідеалів, воліла не помічати внутрішніх суперечностей радянського суспільства, розбіжностей між декларованими цінностями та реальним життям.

Війна виштовхнула Маю Савченко із звичного монологічного середовища радянської культури та спровокувала зустрічі з носіями інших культурних цінностей. Першими в цьому ряду стали німецькі військові. Спогади рясніють негативними конотаціями на їхню адресу: «поводяться ... цинічно, грубо ... використовують непристойні жести ...»¹. Таке сприйняття цілком зрозуміле й природне, адже «знайомство» відбулося за вкрай негативних обставин. Можемо твердити, що перші зустрічі з носіями німецької культури викликали у авторки справжній культурний шок.

Водночас, жінка намагається не демонізувати німецьких вояків. У записах є низка історій, в яких рядові солдати представлені звичайними людьми, котрим не чужі прозаїчні земні радощі та почуття². Такі пасажі могли бути спровоковані впливом традиційної мантри радянського інтернаціоналізму про те, що звичайним німецьким солдатам, агресивна війна була чужою та непотрібною, а головна провина за її розв'язання лежить на совісті «імперіалістів». Однак відзначимо, що фактів безпосереднього спілкування німецьких військових та Майї у період 1941–1942 років у мемуарах не зафіксовано. Судячи із записів, авторка не лише не говорила німецькою, а й не розуміла її. Тож на цьому етапі домінував невербальний, а передовсім візуальний тип спілкування з носіями іншої культури, яке відбувалося за вкрай несприятливих обставин, що й викликало негативне її сприйняття.

Ще однією групою людей, з якими стикається авторка з початком війни, були представники поліції та допоміжних служб. Вони представлені як місцевими колаборантами так і вихідцями із Галичини. Всі вони показані у спогадах носіями антирадянського світогляду та, на відміну від німецьких військових, наділені здебільшого негативними рисами³.

Окреме місце у всій цій негативній когорті «слуг фашистів» відводиться спогадам про керівника поліції Олександрії – Юрківа. Попри реальність описаного персонажа, вважаємо, що для авторки – це водночас зібраний образ українського націоналіста (бандерівця). У січні 1942 року

¹ Савченко Майя Гаврилівна. *То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів»* / упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ: [Б. в.], 2006. С. 293.

² Там само. С. 262.

³ Там само. С. 266.

Майя Савченко потрапила до нього на допит як дочка комуністів, ймовірно через доноси односельчан. Вона відзначає його розум, ввічливість та галантність. Він вразив молоду дівчину заявами про незалежну, вільну Україну, критичним ставленням до нацистів як визволителів. Особливе захоплення викликала правильна літературна українська мова, якою розмовляв Юрків¹. Це була перша зустріч авторки із носієм націоналістичної ідеології, який позиціонував себе представником української культури. Що ж вплинуло на таке доволі позитивне сприйняття цього персонажа? Можливо той факт, що більшу частину свого повоєнного життя жінка провела в Західній Україні в Червонограді, Нововолинську та Сокалі, а отже була знайомою зі ставленням місцевих до цих людей². Втім, швидше за все, можемо говорити про духовну спорідненість людей, метою життя яких була боротьба за високі ідеали. Тут ідеологічні розбіжності не стали перешкодою культурної компліментарності. До того ж, на відміну від німецьких військових, при цій взаємодії переважав вербальний тип сприйняття іншої культурної традиції, що відкривав ширші обрії для її розуміння.

Примусовий виїзд Майї Савченко до Німеччини у 1943 році не покращив її ставлення до носіїв німецької культури. Спосіб транспортування нагадував їй перевезення худоби. Справжнім шоком для дівчини стала необхідність проходити медичний огляд та здійснювати гігієнічні процедури в присутності інших людей. Відбір остарбайтерів для роботи також викликав стійку асоціацію з работоргівлею. Хоча й тут авторка зазначає прояви гуманності з боку окремих німців³.

У подальшому жінка потрапила до табору, розташованого в містечку Кемпен на кордоні з Голландією. Працювала переважно на фабриці з переробки сільськогосподарської продукції. Водночас залучалася до робіт, пов'язаних зі збором врожаю, розчищенням завалів будинків після бомбардувань, а іноді – до прибирання приватних приміщень наглядачів табору. Через певний проміжок часу Майя отримала право щонеділі виходити за межі табору, для здійснення покупок, але лише в суворо відведених місцях.

Тут Майя Гаврилівна вперше зустрілася з цивільним німецьким населенням, а також голландцями, які працювали в таборі. Спілкування з

¹ Савченко Майя Гаврилівна. *То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів»* / упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ: [Б. в.], 2006. С. 268.

² Там само. С. 306.

³ Там само. С. 279–280.

ними обмежувалось як заборонаю адміністрації, так і мовним бар'єром. Однак, вона мала можливість спостерігати за навколишнім життям та інколи спілкуватися з іноземцями. Наприклад, один із німецьких робітників у таборі під час Першої світової війни перебував у російському полоні, тож трохи володів російською. Отже, на цьому етапі ми спостерігаємо домінування невербального типу спілкування у поєднанні з вербальним. Це призвело до розширення палітри сприйняття німців і німецької культури у свідомості авторки. Хоча перше негативне враження й продовжувало домінувати.

Зокрема, шок у жінки викликали німецькі підлітки, зустрічі з якими часто супроводжувалися словесними образами, непристойною жестикуляцією та навіть елементами фізичного насильства. Ці хлопці міцно закарбувалися в свідомості Майї Гаврилівни як злі, агресивні та цинічні представники німецької нації. Навіть через багато років після пережитих подій вона констатує: «... У мене на все життя збереглося почуття відрази до цього юного «цвіту Німеччини» ... Хочеться стати під душ й відмитися від самої пам'яті про них ...»¹.

Одночасно жінка була приємно вражена чистотою та порядком у місті, акуратністю його мешканців. Вона помітила доглянуті кладовища, зокрема, звернула увагу на могили росіян – військовополонених часів Першої світової війни. Пані Майя вказує на відсутність крадіжок у місті, що в її очах контрастувало з реаліями, які доводилося спостерігати на Батьківщині.

Майя Гаврилівна виділяє такі позитивні риси німецького характеру як працьовитість, охайність та педантизм. Німецькі жінки, на відміну від підлітків, справили приємне враження на авторку спогадів. Їй імпонувало, що навіть у важких матеріальних умовах, тяжко працюючи фізично вони вміли виглядати чистими, свіжими та доглянутими. Майя Савченко зазначає, що до кінця свого життя вона запозичила для себе цю звичку німкеня – бути жінкою щодня за будь-яких обставин².

Водночас це не змінило загального негативного ставлення до німців, яке лише посилилося в повоєнний період. Роздумуючи про причини поразки Німеччини у війні, Майя Савченко стверджує, що радянські люди були розумнішими, скромнішими та освіченішими за німців. Отож,

¹ Савченко Майя Гаврилівна. *То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів»* / упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ: [Б. в.], 2006. С. 297.

² Там само. С. 293.

вищість радянського способу життя і стала головною причиною краху Третього Рейху. За оцінкою авторки, німецька культура частково була вищою за радянську в матеріальному плані, проте виявилася біднішою духовно¹.

Подібні переконання Майя Савченко зберегла й після війни. Тож, коли в 1951 році їй запропонували поїхати на роботу до НДР, вона категорично відмовилася, заявивши, що її життя й так було переповнене спілкуванням із «нацистами, німцями загалом та їх нащадками»². Отож, культурний шок, якого зазнала авторка спогадів, виявився сильнішим за раціональні аргументи, підкріплені позитивними прикладами із власного життя. Спогади містять чимало історій про допомогу Майї з боку простих німців. Однак, вона вперто постулює ідею колективної відповідальності німців за своє нацистське минуле.

Наприкінці війни Майя Савченко зустрілася з американськими солдатами. Табір, де вона перебувала, потрапив в зону американської окупації. Примітно, що дівчина не розрізняла: були це американські чи британські солдати. Знайомство з ними не лишило помітного впливу на особисте культурне поле жінки. Хоча у спогадах згадуються 2–3 години лекцій, на яких остарбайтерам розповідали про США, агітуючи поїхати до Америки. Єдине, що дійсно вразило дівчину у цьому спілкуванні, – це велика, як на її думку, кількість чорношкірих поміж американських військових. Важко сказати: чи було таке неприйняття американської культури викликане особистими уподобаннями, чи свій вплив справила післявоєнна антиамериканська пропаганда? Швидше за все, мали місце обидва чинники.

Таким чином, вплив радянської культурної традиції, незважаючи на різні життєві перипетії, що дозволили їй знайомитися з носіями інших культур, був домінуючим для Майї Савченко. Він формувався в дитинстві та юності за допомогою вербального й невербального типів спілкування. В результаті чого закладені ціннісні орієнтири, звичаї та звички виявилися природними і внутрішньо неконфліктним для героїні завдяки збігу зовнішніх і внутрішніх факторів.

Стверджуємо, що екстремальні умови зазвичай не сприяють засвоєнню іншої культури на рівні цінностей. Перша і головна реакція за

¹ Савченко Майя Гаврилівна. *То була неволя. Спогади та листи «остарбайтерів»* / упор. Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ: [Б. в.], 2006. С. 294.

² Там само. С. 308.

таких обставин – культурний шок, який може тривати й задовго після пережитих подій. Основною відповіддю на нього є захист власних культурних уподобань та цінностей. Однак, опосередковано, на рівні звичок, де переважає невербальний тип спілкування, людина може приймати окремі елементи іншої культури, коли вони не суперечать її переконанням. Вони закріплюються в культурному полі особистості й у майбутньому це може створити умови для визнання і сприйняття інших культурних світів, поступової адаптації та інтеграції до нової культури. Досліджений приклад показує, що сила культурних потрясінь зазвичай мінімізує можливості міжкультурного діалогу на повсякденному рівні.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Дмитренко Віта Іванівна – кандидатка історичних наук, доцентка, доцентка кафедри культурології Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Dmytrenko Vita Ivanivna – Candidate of Historical sciences, Assistant professor, Assistant professor of the department of Cultural studies of Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University.

Дмитренко Віталій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри культурології Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Dmytrenko Vitaliy Anatoliyovych – Candidate of Historical sciences, Assistant professor, Assistant professor of the department of Cultural studies of Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University.

Кульбака Ольга Євгеніївна – магістр культурології, аспірантка кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Kulbaka Olha Yevheniyivna – Master of Cultural studies, graduate student of the Department of History of Ukraine, Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University.

Лук'яненко Олександр Вікторович – доктор історичних наук, професор, доцент, завідувач кафедри культурології Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Lukyanenko Oleksandr Viktorovich – Doctor of Historical sciences, Professor, head of the Department of Cultural Studies of the Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University.

Найденко Тарас Олександрович – магістр культурології, аспірант кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Taras Oleksandrovich Naidenko – Master of Cultural studies, graduate student of the Department of History of Ukraine, Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University.

ABOUT THE BOOK

In modern domestic and foreign historiography, the interested reader will find a considerable layer of scientific literature and journalistic articles devoted to the topic of everyday life in a totalitarian society. The surge of interest in the issue of microhistorical research, the life of the “little man” and the anthropological turn in science made the topic chosen by us one of the most popular for conducting dissertation and daily scientific research of historians, cultural and political scientists and philosophers. In particular, solid works on Soviet life were published by the Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine and the Center for Oral History at the Department of History and Culture of Ukraine of the Pereyaslav-Khmelnytskyi State Pedagogical University named after Hryhorii Skovoroda.

The proposed study is a part of the historical and cultural research of the Department of Cultural Studies of Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University within the research topic “Global and regional polylogue in the formation of the sociocultural identity of the individual” (state registration number 0120U103840). Here are presented the achievements of researchers and those who have obtained the third (educational and scientific) level of higher education (doctor of philosophy) who have devoted their professional lives to the topic of everyday life of Ukrainians in a totalitarian society. The specificity of the collective monograph is the regional aspect, which allows to clarify and diversify the data obtained by colleagues from different parts of Ukraine and summarized in fundamental works on the history of everyday life.

The collective monograph consists of six sections. The first chapter is devoted to theoretical issues of the history of everyday life. He explains and reveals the specifics of the concept of “everyday life” in the terminological field, provides an analysis of the theoretical understanding of the concept and the interpretation of everyday reality by various scientists. The chapter draws parallels with the views of historians, philosophers, ethnographers, sociologists and cultural experts on problematic spheres of life and daily practices. There is also a description of methodological problems in the everyday work of the researcher, related to the use of various historical sources. They are analyzed through the prism of the neo-Kantian and postmodernist approach, a prominent place is given to the issue of source criticism.

The second chapter offers theoretical and methodological notes on the culture of the everyday professional community. It presents methodological

guidelines for the study of the everyday population of the Ukrainian SSR using an anthropological approach. A prominent place is given to the methods of visual anthropology in the study of everyday life of closed groups. A separate section is dedicated to the common scheme of analysis of everyday micro-collectives, which are governed by their own internal laws of coexistence. The section offers an example of a practical study of a closed professional collective based on a model description using the example of the collective of the Lubny Teachers' Institute of the 1930s. Here, information on the sources of studying the everyday life of the community is analyzed, the systematic characteristics of the social group are given, and the internal taxonomy of the group is described (subgroups, sections, associations, unions, individual forms of organization). The section describes the life space of the closed collective, space and movement within the territories, and also analyzes the intellectual and professional space of the institute. Separate subsections relate to the topic of educators' time budget, analysis of meeting basic needs in food and clothing, household items, and providing housing; as well as the issue of cultural morphology and worldview of the community.

The third chapter tells about the organization of the life of master potters of Poltava Oblast under totalitarianism. Here, the issue of the organization of the working space, life in the conditions of the Holodomor, and the specifics of the transition of potters from home manufacturing to artisanal production in the village of Opishnia are highlighted. The chapter illustrates the influence of communist propaganda on the worldview of potters, compares the specifics of work in a special artel of people with disabilities with other industrial associations. A separate section explains the issue of potters' education and the organization of the learning space.

The fourth chapter is devoted to the life of Eastern workers in the Third Reich. It gives the typological characteristics of forcibly deported workers, provides an analysis of the all-German bodies that were engaged in the organization and control of the daily work of eastern workers. The chapter describes the strategies of the workers' behavior and their perception of their own daily working life, analyzes the specifics of the organization of food, clothing and footwear. A separate section offers a description of the social identity of ostarbeiters, fundamentally changed as a result of forced deportation. The block on the emotional and sensory background of the daily life of eastern workers analyzes the interpretation and manifestations of friendship, love, hatred and envy, condemnation of the behavior of colleagues (prostitution,

eavesdropping, denunciations, theft, etc.). Significant for the understanding of everyday life is the part that illustrates the obstacles and inconveniences of being in the Reich due to the language barrier and the creation of patterns of everyday communication.

The fifth chapter provides a study of the everyday life of Soviet educators through the prism of audiovisual sources of the day. It analyzes the representation of educators in the Soviet poster of the 1950s-1980s, takes into account the system of verbal and non-verbal semiotic signs, social (everyday) and aesthetic components of works of art. A separate subsection examines the visual representation of the solution to the “women’s question” on the Soviet educational poster. The author’s debatable characterization of the image of the teacher in the cinematography of the “thaw” era is also offered here.

The sixth chapter offers an example of intercultural communication research at the everyday level of the life of an average individual. The memoirs of the ostarbaiter Maya Savchenko were taken as a basis, which made it possible to highlight several cultural traditions that influenced the everyday life of the author, forming her private cultural space.

We are convinced that this research will be useful not only to professional scientists who are interested in the topic of everyday life in a totalitarian society or to students who understand these issues within the framework of university educational programs, but also to a wide range of readers who are interested in the topic of the past through historical films. The relevance of this book is also high due to the fact that it debunks many myths that are being imposed on Ukrainians and globally by Russians in the course of the formation of the ideology of the “Russian world”, a component of which is the veneration of totalitarian values as the values of the “golden past” of the USSR.

CONTENT

FOREWORD

(Oleksandr LUKYANENKO)

CHAPTER I. THE CONCEPT OF “EVERYDAY”

(Vitaliy DMYTRENKO)

- *Meaningful content of concept*
- *Research sources: general description*

SECTION II. THE EVERYDAY CULTURE OF THE PROFESSIONAL COMMUNITY: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL NOTES

(Oleksandr LUKYANENKO)

- *Methodological guidelines for the study of the everyday of the population in the Ukrainian SSR*
- *Methods of visual anthropology in the study of everyday life of the closed groups*
- *Characteristics of everyday of the closed social group*
- *The staff of the Lubny Teachers’ Institute as a subject of research*
- *Sources of studying the everyday life of the institute in the 1930s*
- *Systematic characteristics of the social group*
- *Internal taxonomy of the group (subgroups, sections, associations, unions, individual forms of organization)*
- *Description of the living space of the group*
- *Apartments and dormitories*
- *Intellectual and professional space*
- *Time budget*
- *Space of the basic needs*
- *Cultural morphology of the group*
- *Distances and movements*
- *Analysis of behavior in the group*

Chapter III. EVERYDAY OF THE POTTERS OF THE SOVIET AGE (Olha KULBAKA)

- *Peculiarities of the organization of work of potters under totalitarianism*
- *Education*

CHAPTER IV. IMPOSED DAILYNESS: EASTERN WORKERS IN THE THIRD REICH

(Vita Dmytrenko)

- *Standardization of work and daily life of workers*
- *Everyday work: perception and behavioral strategies*
- *Nutrition*
- *Clothes and shoes*
- *Identity: in Search of Self*
- *Emotional and emotional background everyday*
- *Everyday communication*
- *Leisure*

CHAPTER V. PERFORMANCE OF SOVIET EDUCATORS THROUGH THE PRISM OF AUDIOVISUAL SOURCES OF THE TIME

(Taras Naidenko)

- *Representation of educators in Soviet posters of the 1950s–1980s*
- *A woman educator on Soviet poster*
- *Dichotomy of the image of the teacher in the cinematography of the era of the “thaw”*
- *Reflection of the change in the social role of the teacher in the cinematography of the timedays*
- *The life of Soviet educators in the interpretation of cinematography of the 1900s*
- *The image of the teacher in the work of poets of the sixties*

CHAPTER VI. INTERCULTURAL COMMUNICATION IB EVERYDAY – INTERPRETATION OF ODNE’S MEMORIES

(Vitaliy Dmytrenko)

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Наукове видання

**ПОВСЯКДЕННЯ УКРАЇНЦІВ
В УМОВАХ ТОТАЛІТАРИЗМУ**

Колективна монографія

Наукові редактори – Олександр Лук'яненко, Віта Дмитренко

Комп'ютерний набір і коректура – автори рукописів

Підписано до друку: 19.10.2023 р.

Формат: 60x84/16.

Папір офсетний. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 12,28.

Наклад 100 прим.

Видруковано в ПНПУ імені В. Г. Короленка

Вул. Остроградського, 2. Полтава, 36003

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 3817 від 01.07.2010 р.